આપણા મુંબાઇ ઇલાકામાં વિશેષતઃ શ્રી યજુર્વેદ પ્રચલિત
તેથી આખા યજુર્વેદનું લોકભોગ્ય સરળ ભાષ્ય પ્રસિદ્ધ થાય
ઘણું જ ઉપકારક થઇ પડે, અને ચાલતી ઓસરેલી વૈદિક
પરાને ઘણું જ મદદકર્તા થઇ પડે તે દેખીતું છે. સ્વાધ્યાય-
ડળ, ઔંધના સુયોગ્ય સંચાલક શ્રી. પંડિત શ્રીપાદ દામોદર
ાતવળેકરજીએ આ દિશામાં સ્તુત્ય પ્રયત્ન કર્યો છે, અને પોતે
કને હાથે ૧, ૮, ૩૨, ૩૬ અને ૪૦ એ અધ્યાયોનું સુબોધ
ષ્ય મરાઠી અને હિન્દીમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. સનાતન વૈદિક
ીવલંબી સજ્જનોની સેવામાં તેઓશ્રીએ કરેલા પ્રથમ અધ્યાયના
ાષ્યનું ગુજરાતી ભાષાંતર રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે.

સમગ્ર યજુર્વેદનું પોતાના અથર્વવેદના સુબોધ ભાષ્ય જેવું
ાષ્ય તૈયાર થાય તેવી શ્રી૦ પંડિતજીની ઘણી જ ઉત્કંઠા છે;
રંતુ આવું કાર્ય બીજા ધુરંધર વૈદિક પંડિતોની વિદ્વત્તાનો અને
ાણાનો સહકાર માગે છે. આવું ભાષ્ય તૈયાર કરવા માટે પ્રખર
ંડિતો આ એક જ કાર્ય લેઇને બેસે તો જ પોતાના ઊંડા મનન,
નિદિધ્યાસન વડે ખીલેલાં આંતરચક્ષુઓથી થયેલું અર્થદર્શન તેઓ
નતાજનાર્દનની સેવામાં રજૂ કરી શકે શ્રી૦ પંડિતજી આ
ાર્ય ઉપાડી લેવા માગે છે. તેઓની આ પવિત્ર ભાવનાને મૂર્ત
સ્વરૂપ આપવા ગુજરાતના ધર્મપ્રેમી ધનિક ગૃહસ્થો આગળ આવે
વી પ્રભુને પ્રાર્થના છે.

શ્રી૦ પંડિતજીના ભાષ્ય સંબંધી વિશેષ કહેવાતું રહેતું નથી;
મકે હાથકંકણને આરીસાની જરૂર જ શી? યજુર્વેદ-કર્મવેદનો

પ્રથમ અધ્યાય વાચકના કરકમળમાં છે જ. તે ઉપરથી જ જોઇ શકશે કે આવી સરળ ભાવવાહી ટીકા આજ સુધી ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થઇ નથી

પેટલાદના સુપ્રસિદ્ધ દાનવીર દાતાર શેઠ શ્રી. રમણલાલભાઇ કેશવલાલભાઇએ યજુર્વેદનો આ પ્રથમ અધ્યાય ગુજરાતીમા પ્રસિદ્ધ કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦) રૂપિયા એકહજારનું દાન આપી, સ્વાધ્યાય-મંડળ, ગુજરાત શાખાના સંપૂર્ણ યજુર્વેદ ભાષ્યના મનોરથને કેટલેક અંશે અપનાવી લીધો છે, અને તેના ઉત્સાહને ઘણો જ વેગ આપ્યો છે. તે માટે મંડળ તેઓનો હૃદયપૂર્વક આભાર માને છે, અને આવા ધર્મયજ્ઞોમાં તેઓશ્રી હજી પણ વધારે સંગીન ભાગ લેવા દીર્ઘાયુષી થાય એમ પ્રભુને પ્રાર્થે છે.

નિવેદક :

રાવપુરા, વડોદરા.
જ્યેષ્ઠ સં. ૧૯૯૭

નટવરલાલ જેઠાલાલ મહેતા,
માનદ મંત્રી,
સ્વાધ્યાય-મંડળ, ગુજરાત શાખા.

પુરુષાર્થ સાધન

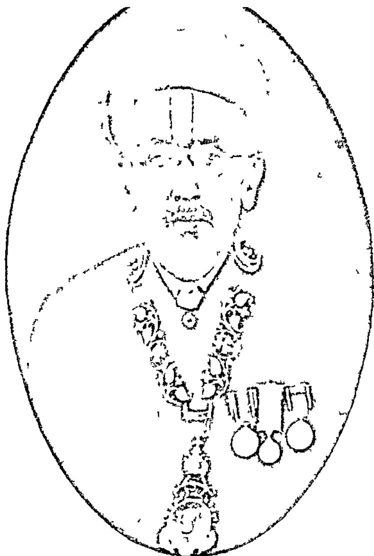
"યજુર્વેદ" એ 'કર્મવેદ' છે. મનુષ્યે કયાં કર્મો કરવાં અને તે દ્વારા પોતાની સર્વાંગી ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી, તે વિષે આ વેદમાં કહેવાયું છે. યજુર્વેદનું બીજું નામ 'अ-ध्वर-वेद' એવું પણ છે. 'ધ્વરા' એટલે હિંસા કિંવા કુટિલતા. તે જેની અંદર ન હોય તે અધ્વર કહેવાય. અર્થાત્, 'અધ્વર' એટલે 'અહિંસાપૂર્વક તથા સરળતાપૂર્વક કરેલાં કર્મ.'' કર્મો કરવાનાં હોય ત્યારે તેમાં અહિંસા કેવી રીતે સાધવી અને સરળ વર્તન રાખી કપટ કિંવા કુટિલતાનો બિલકુલ બહિષ્કાર કરીને પરમ પુરુષાર્થ કેવી રીતે સાધવો, તે આ વેદમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ વાજસનેયિ શુક્લ યજુર્વેદના ચાલીસ અધ્યાય છે. તેમાંનો ચાલીસમો અધ્યાય 'ईशोपनिषद' એ નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનો આત્મજ્ઞાનનો વિષય ગ્રંથરૂપે પ્રથમ હિંદી તેમ મરાઠીમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવેલો. તે પછી આ પહેલા અધ્યાયનું પ્રકાશન થાય છે. એની અંદર **'શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ'** કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રેષ્ઠ કર્મ કરતાં કરતાં છેવટે આત્મજ્ઞાન વડે પોતાની શક્તિ પિછાનવી, એ જાતનો સંબંધ પહેલા અધ્યાયનો ચાલીસમા અધ્યાય સાથે છે. આ પુસ્તકમાં પ્રથમ મંત્રનો શબ્દાર્થ કરીને, અધિક સ્પષ્ટતા કરવા ખાતર તેમજ પૂર્વાપર સંબંધ બરાબર સમજાય તે ખાતર જેટલી ટિપ્પણીઓ આપવાની જરૂર જણાઈ છે, તેટલી જ ટિપ્પણીઓ જે તે પાન પર નીચેના ભાગમાં આપવામાં આવી છે. એટલે ઝાઝી માથાકૂટ વગર જે તે વેદ-મંત્રોનો અર્થ, એ વિવેચનની મદદથી, વાચકને સહેલાઈથી સમજાઈ જશે, એવી આશા છે.

ઔંધ,
૧૫ શુકલ શ્રાવણ,
શકે ૧૮૫૧

નિવેદક,
શ્રી. દા. સાતવળેકર
સ્વાધ્યાય મંડળ.

દાતાર શેઠ શ્રી રમણલાલભાઇ કેશવલાલભાઈ
પેટલાદ

અનુક્રમણિકા

યોગેશ્વર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની સનાતન તત્ત્વવીણા

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા

વિદ્વદ્વર્ય પંડિતશ્રી શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકરની હિન્દી ' પુરુષાર્થ બોધિની ટીકા ' સાથે ગુજરાતી ભાષાંતર તૈયાર થાય છે.

વેદ, ઉપનિષદ તથા ગીતામાંથી ભારતીય જીવનના પ્રધાન સૂર સમા પુરુષાર્થની પ્રબળ પ્રાણવાન ઘોષણા સાંભળવી છે ?

૧ વેદ, ઉપનિષદ અને ગીતાનું તાત્પર્ય એક જ છે, એ વેદ, ઉપનિષદ તથા અન્ય શાસ્ત્રોનાં મૌલિક અવતરણો અને દૃષ્ટાન્તો સાથે જાણવું છે ?
૨ આ વિશ્વમાં વિવિધતાની પાછળ એકતા છે, વિભિન્ન તત્ત્વોમાં અભિન્નતા વ્યાપે છે; એની ઝાંખી કરવી છે ?
૩ અધ્યાત્મવાદ તથા સાર્વભૌમિક તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો સમજવા છે?
૪ વેદાન્ત અને વ્યવહારનાં રહસ્યોને જાણવાં છે ?
૫ જ્ઞાન, કર્મ તથા ભક્તિની ત્રિવેણીનાં દર્શન કરવાં છે ?
૬ સાંખ્ય તથા યોગના ભેદ અભેદને પિછાનવા છે ?
૭ સ્વાર્થ, પરાર્થ, પરમાર્થ, પુરુષાર્થ, કર્મ, સંન્યાસ, આસક્તિ, અનાસક્તિ, લોકસંગ્રહ, જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ અને મોક્ષનાં રહસ્યો સમજવાં છે ?
૮ યોગ, યજ્ઞ, દાન, અહિંસા, પ્રેમ, સંયમ, સેવા અને સમર્પણના અર્થ તથા તાત્પર્યને જાણવાં છે ?
૯ મનુષ્યનાં વિવિધ શરીરો, અવતારવાદ, વર્ણાશ્રમધર્મ, જાતિનિશ્ચય, સિદ્ધિનાં સાધન તથા પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ સમ્બન્ધી શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવું છે ?
૧૦ ગુરુ, શિષ્ય, શિક્ષણ, સંસ્કાર, સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યના વિષયમાં ઉન્નત વિચારો જાણવા છે ?

તો પંડિત શ્રી સાતવળેકરજીની વિસ્તૃત અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ પુરુષાર્થ-બોધિની ટીકાવાળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાને અવશ્ય વાંચો-ખરીદો.

ગુજરાતી ભાષાન્તરના ગ્રાહક થવા કિંમત મોકલી નામ નોંધાવો.

દરેક ભાગના રૂ. ત્રણ; ત્રણ ભાગના નવ; ટપાલ ખર્ચ જુદો.

વ્યવસ્થાપક, સ્વાધ્યાય મંડળ-ગુજરાત શાખા
રાવપુરા, વડોદરા.

વૈદિક સમ્પત્તિ

લેખક : સ્વર્ગસ્થ પંડિત રઘુનંદન શર્મા, સાહિત્ય ભૂષણ.

મુંબાઇના સુપ્રસિદ્ધ દેશસેવક દાનવીર શેઠ**શ્રી શુરજીભાઇ વલ્લભદાસ,** એઓશ્રીએ આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષાતર કરવા ઉદારતાપૂર્વક સંમતિ આપી છે. આશરે ૯૦૦ પાનના આ બૃહદ્ ગ્રન્થની કિંમત રૂ. ૬ થશે ટપાલ ખર્ચ જુદું.

આ અદ્વિતીય ગ્રન્થમાં એના વિદ્વાન લેખકે વૈજ્ઞાનિક, ભૌતિક, આધ્યાત્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક વિષયોનુ, અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્ય, પુરાણુ શાસ્ત્ર, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, ભૂગોળ, ખગોળ, જ્યોતિષ, લિપિ તથા ભાષા આદિ અનેક વિષયોનુ દિગ્દર્શન કર્યું છે. તેમજ જુદા જુદા વિષયો પર લખાયેલા અનેક પાશ્ચાત્ય તથા પૌર્વાત્ય વિદ્વાનોના વિવિધ ગ્રન્થોનું વિવેચન કરી આર્યસિદ્ધાન્તોને યુક્તિ તથા પ્રમાણો વડે પુષ્ટ કર્યા છે. આ પુસ્તકમા વેદ અને વૈદિક સભ્યતાનું સુંદર વિવેચન તેમજ સમર્થન કરેલું છે. યજ્ઞોમાં આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, ભૂગોળ, વાસ્તુ, પદાર્થ વિજ્ઞાન, પશુપાલન સાર્વભૌમ-રાજશાસન આદિ સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનો સમ્બન્ધ કેવો છે એ યોગ્ય પ્રમાણો સહિત દર્શાવ્યું છે. વૈદિક સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિના દરેક ઉપાસકને આ વિરલ પુસ્તક જોવા ખરીદવા અમે આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાન્તરના ગ્રાહક થવા નામ નોધાવો.

વ્યવસ્થાપક,
સ્વાધ્યાય મંડળ-ગુજરાત શાખા
રાવપુરા, વડોદરા.

(वाजसनेयि—माध्यिन्दन—शुक्ल)

यजुर्वेद संहिता ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

ओ ३ म् ॥ इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा व स्तेन ईशत माघशंसो ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्मोऽसि विश्वधा असि । परमेण धाम्ना दृंहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् ॥ २ ॥

वसो पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा कामधुक्षः ॥ ३ ॥

सा विश्वायुः सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः । इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि विष्णो हव्यꣳ रक्ष ॥ ४ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति । कर्मणे वां वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः । देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् । विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु वातायापहतꣳ रक्षो यच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

भूताय त्वा नारातये स्वरभिविख्येषं दृꣳहन्तां दुर्याः

पृथिव्यामुर्वन्तरिक्षमन्वेमि । पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादया-
म्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यꣳरक्ष ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । देवीरापोऽअग्रेगुवो अग्रेपुवोऽ-
ग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपतिं देव-
युवम् ॥ १२ ॥

युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये
प्रोक्षिता स्थ । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यां त्वा
जुष्टं प्रोक्षामि । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं देवयज्यायै
यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १३ ॥

शर्मास्यवधूतꣳरक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति-
त्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नः
प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णामि
बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्व
सुशमि शमीष्व । हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयꣳ संघातꣳ
संघातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतꣳ
रक्षः परापूता अरातयोऽपहतꣳ रक्षो वायुर्वो विविनक्तु

देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

धृष्टिरस्यपाऽग्ने अग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादꣳसेधा देवयजं वह । ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय । धर्त्रमसि दिवं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चित स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥१८॥

शर्मास्यवधूतꣳरक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु । धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिव स्कम्भनीरसि धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान् प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् । सं वपामि समाप ओषधीभिः समोषधयो रसेन ।
सꣳ रेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताꣳ सं मधुमतीर्मधुमतीभिः
पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा घर्मोऽसि
विश्वायुरुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्टे
त्वचं मा हिꣳसीद्देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि
नाके ॥ २२ ॥

मा भेर्मा संविक्था अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा
भूयात् त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-
भ्याम् । आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः
सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो
वधः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिꣳसिषं व्रजं गच्छ
गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथि-
व्याꣳ शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
मा मौक् ॥ २५ ॥

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासं व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳩं शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ।
अररो दिवं मा पप्तो द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳩं शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २६ ॥

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि । सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् । यामैरयँश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते । प्रोक्षणीरासादय द्विषतो वधोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टᳩं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तᳩं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि । प्रत्युष्टᳩं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तᳩं रक्षो निष्टप्ता अरातयः । अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि ॥ २९ ॥

अदि॑त्यै॒ रास्ना॑सि॒ विष्णो॑र्वे॒ष्पो॑ऽस्यू॒र्जे त्वाद॑ब्धेन त्वा॒ च-
क्षु॒षाव॑पश्यामि । अ॒ग्नेर्जि॒ह्वासि॑ सु॒भूर्दे॒वेभ्यो॒ धाम्ने॑ धाम्ने मे
भव॒ यजु॑षे यजुषे ॥ ३० ॥

स॒वि॒तुस्त्वा॑ प्रस॒व उत्पु॑ना॒म्यच्छि॑द्रेण प॒वित्रे॑ण॒ सूर्य॑स्य र॒-
श्मिभिः॑ । स॒वि॒तुर्वः॑ प्रस॒व उत्पु॑ना॒म्यच्छि॑द्रेण प॒वित्रे॑ण॒
सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑ । तेजो॑ऽसि शु॒क्रम॑स्य॒मृत॑मसि॒ धाम॒
नामा॑सि प्रि॒यं दे॒वाना॒मना॑धृष्टं दे॒वयज॑नमसि ॥ ३१ ॥

(વાજસનેયિ–માધ્યંદિન–શુક્લ)

યજુર્વેદ સંહિતા

પ્રથમ અધ્યાય

શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ

યજુર્વેદ એટલે "કર્મવેદ". એમાં કર્મો કેવી રીતે કરવાં અને શા માટે કરવાં તે કહેવામાં આવ્યું છે. એ યજુર્વેદનો આ પહેલો અધ્યાય છે અને એમાં શરૂઆતથી જ "શ્રેષ્ઠતમ કર્મ"નો મનનીય ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. યજુર્વેદમાં વાક્યો કોઇ કોઇ વાર અપૂર્ણ આવતાં હોઈ તેમના અર્થની પૂર્ણતા પાછળ આવી ગયેલાં કે આગળ આવતાં વાક્યોમાંનાં પદો અહીં અધ્યાહાર છે એમ માનીને જ કરવી પડે છે. યજુર્વેદની અંદર જે મંત્રો છંદબંધ અને પદબંધ છે, તેમનો અર્થ ઘટાવવાને આવો અધ્યાહાર કરવાની જરૂર નથી પડતી; પણ ગદ્ય મંત્રોની બાબતમાં પુષ્કળ ઠેકાણે આવો અધ્યાહાર માનીને અર્થ કરવો પડે છે. આ પહેલા મંત્રમાં પંદર વાક્યો છે. વાસ્તવિક રીતે તો એ ૧૫ સ્વતંત્ર ઉપદેશો જ છે. તેમ છતાં તેમાંનાં પહેલાં બે વાક્યોનો અર્થ

ओ३म् ॥ इषे त्वोर्जे त्वा,

१ [सविता देव] त्वा इषे [प्रार्पयतु]	૧ સહુને અને સર્વ કંઇને ઉત્પન્ન કરનારો દેવતાને અન્ન માટે [પ્રેરો.]

ચોથા વાકયમાંનું " देवो वः सविता......प्रार्पयतु " એ પદ તેમની સાથે લેવાથી જ પૂર્ણ થાય છેઃ અને તે આ પ્રમાણેઃ—

(૧) **"હે મનુષ્ય! ભગવાન સવિતાદેવ (इषे त्वा) તને અન્નની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરો."** સૌથી પ્રથમ મનુષ્યે અન્ન મેળવવું જોઇએ, અન્ન સિવાય મનુષ્ય જીવી શકે નહિ. એટલે " અન્ન મેળવવા સારૂ કર્મ કરવાને તૈયાર થા " એવો ઉપદેશ અત્રે કરવામાં આવેલો છે. '**સવિતા**' એ શબ્દ સૂર્યવાચક છે એ તો સહુને જાણીતું છે. પણ અહીં આગળ આ શબ્દ **"सविता वै देवानां प्रसविता"** (शत० ब्रा० १ । १ । २ । १७) યાને 'સવિતા એ સર્વ દેવતાઓને પેદા કરનારો પરમેશ્વર છે.' એ અર્થમાં વપરાયો છે. એટલે " સર્વને પેદા કરનારો પરમેશ્વર તને અન્નની પ્રાપ્તિ સારૂ કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરો " એવો અર્થ પહેલા વાકયનો થાય છે. હવે માત્ર અન્ન મળવાથી જ કંઈ કામ સરે નહિ. ખાધેલું અન્ન પચાવવું જોઇએ અને તેને પરિણામે બળની વૃદ્ધિ થવી જોઇએ. તેથી બીજા જ મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે— (૨) **"આ બધાંને ઉત્પન્ન કરવાવાળો ઇશ્વર (ऊर्जे त्वा) તને બળ વધારવાની પ્રેરણા કરો !"** અર્થાત્ કે પહેલાં પુષ્કળ અન્ન મેળવ અને પછી તે અન્નનો ઉપભોગ કરીને બળની વૃદ્ધિ કર. " અન્નનો અતિશય ઉપભોગ કરવાથી યાને

वायवस्थ, देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे,

२ [सविता देवः] त्वा ऊर्जे [प्रार्पयतु]	[સર્વને ઉત્પન્ન કરનારો દેવ] તને બળ મેળવવા [પ્રેરો].
३ [यूय] वायव स्थ ।	૩ [તમે] પ્રાણ(રૂપ) છો.

જોઈએ તેના કરતા વધારે પ્રમાણમા આહાર કરવાથી અપચો થઈને બળનો નાશ ન થાય તે માટે પૂરતી કાળજી રાખજે, અને બળવૃદ્ધિ સતત્ થતી રહે એવી રીતે તારી દિનચર્યા રાખજે. વળી પુષ્કળ અન્ન મળ્યું અને શરીર બહુ હૃષ્ટપુષ્ટ થયું, એથી પણ કંઈ કામ પત્યું ન ગણાય. " હું કોણ છું ? " એનો વિચાર કરવો જોઈએ. બધા લોકો શરીરને જ ' હું ' એમ સમજે છે. પણ તે તેમનો ભ્રમ છે. '(૧) **શરીર**, (૨) **ઇંદ્રિય**, (૩) **મન**, (૪) **પ્રાણ**, (૫) **બુદ્ધિ** અને (૬) **આત્મા** ' આ છ તત્ત્વો મનુષ્યની અંદર સમાવિષ્ટ થયેલાં છે. એ છયે તત્ત્વો મળીને જ મનુષ્ય બને છે. તે પૈકી પહેલાં બે તત્ત્વો સ્થૂળ છે, ત્રીજા ને ચોથા તત્ત્વો સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને જોડનારી કડી રૂપ છે, અને છેવટના એટલે કે પાંચમા અને છઠ્ઠા નંબરનાં તત્ત્વો એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો છે. સ્થૂળ કરતાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની શક્તિ અધિક હોવાને કારણે સૂક્ષ્મોનું મહત્ત્વ સ્થૂળ તત્ત્વો કરતાં વિશેષ છે. એટલે જ સૂક્ષ્મ તત્ત્વો મુખ્ય કહેવાય છેઃ એવું સૂચન ત્રીજા મંત્રમાં મળે છેઃ

(૩) " **હે મનુષ્યો ! તમે બધાં પ્રાણરૂપ છો** " શરીર નાશવંત છે અને પ્રાણ તથા તેની આગળનું તત્ત્વ જે આત્મા તે અમર છે. યજુર્વેદના ૪૦ મા અધ્યાયમા આજ આશયનું કથન છેઃ જેમકે, **वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तंशरीरम्** (અ. ૪૦–૧૫). અર્થાત્ " પ્રાણ એ (अन् + इलं) અપાર્થિવ અમૃત છે અને

४ सविता देवः यः श्रेष्ठतमाय कर्मणे प्रार्पयतु ।	૪ સર્વને પેદા કરવાવાળો દેવ તમને (બધાંને) શ્રેષ્ઠતમ કર્મ માટે પ્રેરણા કરો.

આ શરીર ભસ્મ થનારૂં છે." ૪૦ મા અધ્યાયમાંના આ મંત્રનો સંબંધ અહીં આ મંત્ર સાથે ઘટાવી જોતાં લક્ષમાં આવશે કે જેને સારૂ અન્ન મેળવ્યું અને જેનું બળ વધાર્યું તે શરીર તો નાશવંત છે. માટે જરૂર પૂરતી તેની ઉન્નતિ સાધ્યા બાદ શાશ્વત શક્તિવાળાં અન્ય તત્ત્વો જે પ્રાણ, બુદ્ધિ ને આત્મા છે તેમની ઉન્નતિ તરફ લક્ષ અપાવું જોઇએ. આ બાબત ઠસાવવા ખાતર "**તમે પ્રાણ-રૂપ છો**" એવો ઉપદેશ અહીં આ મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ હે મનુષ્યો, તમે શરીરરૂપ નથી પણ પ્રાણરૂપ છો. અગા-ઉના બે મંત્રોમાં એકવચનનો પ્રયોગ થયેલો છે તે ધ્યાનમાં લો. એકવચનનો એ પ્રયોગ એમ બતાવે છે કે એ ઉપદેશ વ્યક્તિગત કરવામાં આવેલો છે. અન્ન મેળવવું, અને બળની વૃદ્ધિ કરવી એ બન્ને બાબતો દરેકે વ્યક્તિગત કર્યે જ છૂટકો પણ મનુષ્ય એ સંઘમાં રહેનારૂ પ્રાણી હોવાથી એની પછી આવતો "**હું સંઘમાં રહેનારો છું**" એ ઉપદેશ બરાબર સમજી લઇને પોતાના જીવનમાં ઉતારવો જોઇએ. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક જીવન એટલે કે સંઘજીવન. એ કેવી રીતે તે આગળ પર કહેવામાં આવશે. (૪) **सविता देवः यः श्रेष्ठतमाय कर्मणे प्रार्पयतु ।** આ મંત્રનો અર્થ એવો થાય છે કે બધાંને ઉત્પન્ન કરનારો દેવ તમને બધાંને શ્રેષ્ઠતમ કર્મ કરવાને પ્રેરો. અર્થાત્ કે '**તમે બધાં ભેગાં મળીને સર્વની ઉન્નતિ સારૂ જરૂરજોગાં ઉત્તમ કર્મો કરો.**' એવો ઉપદેશ આ ૪ થા મંત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. કર્મ કર્મમાં પુષ્કળ ભેદ છે. '**વિકર્મ, અકર્મ, કર્મ, શ્રેષ્ઠ કર્મ, શ્રેષ્ઠતર કર્મ, શ્રેષ્ઠતમ**

आप्यायध्वम् ,

૯ [यूय] आप्यायध्वम्	૫ [તમે બધા] વૃદ્ધિગત થાઓ

કર્મ એવા અનેક કર્મો છે 'વિકર્મ' એટલે વિરૂદ્ધ કર્મ, એટલે કે જે કરવાથી અવનતિ થાય તેવુ કર્મ 'વિકર્મ' પછીના કર્મ–પ્રકારો એકએકથી ચઢિયાતા પ્રકારના કર્મો હોઇ તે બધામા ઉત્તમોત્તમ દરજ્જો **શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો** છે એટલે જ આ મત્રમા કહેવામા આવ્યુ છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યે કિંવા મનુષ્યસઘે **શ્રેષ્ઠતમ કર્મ** કરવાની મહત્ત્વાકાક્ષા સેવવી અર્થાત્ હીન કહેતા હલકા કર્મો પોતાદ્વારા ન થાય એવી ખબરદારી મનુષ્યમાત્રે રાખવી જોઇએ આ ચા મત્રભાગોનો પરસ્પર સબધ ઘટાવી જોતા વાચકની ધ્યાનમા સહેજે આવી જવુ જોઇએ કે પહેલા બે મત્રોમા 'અન્ન મેળવ અને બળ વધાર' એવો જે ઉપદેશ કરવામા આવ્યો છે તેમા પણ '**પ્રશસ્તતમ (ઉત્તમોત્તમ) કર્મો દ્વારા અન્ન મેળવ અને બળ (શક્તિ) વધાર**' એવો જ ભાવાર્થ સમજવાનો છે ગમે તેવુ દુષ્ટપણુ કરીને અન્ન મેળવ' એવો ભાવ અત્રસ્ત નથી જ સમજવાનો સમસ્ત યજુર્વેદમા '**કર્મ કરો**' એવો ઉપદેશ જ્યા જ્યા આવે, ત્યા ત્યા 'પ્રશસ્તતમ કર્મ કરો' એવો જ અર્થ સમજવાનો છે એવા શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય કર્મો કરીને જ (૫) **आप्याय-ध्वम्** કહેતા તમારે સહુએ પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી **आप्यायन** એટલે સર્વાંગી ઉન્નતિ 'સમવિકાસ' એ એનો ગર્ભિત અર્થ છે "**आप्यायन्तु ममागानि वाक्प्राणश्चक्षु श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्म०**' (ઉપનિષચ્છાન્તિ) અર્થાત્ કે મારા સઘળા અવયવો, મારી સઘળી ઇંદ્રિયો મારી શક્તિ વગેરે બધુંજ વૃદ્ધિગત થાઓ એ ધ્યેય અહીં રજૂ થયેલો છે શારીરિક,

अघ्न्या, इन्द्रायभागं,

६ [यूयं] अघ्न्याः[स्थ ।]	६ [તમે બધાં હનન કરવાને (મારી નંખાવાને) અયોગ્ય [છો.]
७ [यूयं] इन्द्रायभाग [आप्यायध्वम]	૭ [તમે] ઇન્દ્ર માટેનો [તમારો] ભાગ [વધારી આપો.]

માનસિક, વ્યક્તિગત, તેમજ સામુદાયિક એવી સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ આ ' આપ્યાયન ' શબ્દ દ્વારા સૂચવાઇ છે. અન્ન મેળવવું, બળ વધારવું, પ્રાણુશક્તિની વૃદ્ધિ કરવી, અને પ્રશસ્તતમ કર્મો કરવાં-એ બધું આપણો સઘળાંનો વિકાસ થાય, સઘળાંનો અભ્યુદય થાય એટલા માટે જ આવશ્યક છે. કારણ કે (૬) તમે બધાં " अघ्न्याः " કહેતાં મારી નંખાવાને અયોગ્ય છો. તમારી શક્તિનો હ્રાસ થાય એ બરાબર નથી. હે મનુષ્યો ! તમે પોતે થઇને પોતાનો નાશ કરો એ કિંવા બીજા કોઈ દ્વારા તમારો નાશ થાય એ કોઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી. બધી રીતે તમારી ઉન્નતિ જ થવી જોઇએ. તમારી આબાદી થાય, તમારી વૃદ્ધિ થાય એવા જ પ્રકારનાં આચરણો તમારે કરવાં ઘટે. એટલું જ નહિ પણ કોઇ તમારો નાશ કરવાને તત્પર બને તો તમારે તેનો પ્રતિકાર કરવો જોઇએ યાને તેની સામે થવું જોઇએ, અને તેમ કરીને તમારી સર્વાંગી ઉન્નતિનો માર્ગ તમારે નિષ્કંટક બનાવવો જોઇએ; એ જ અત્યારે તમારું પ્રશસ્તતમ કર્મ છે. આ રીતની તમારી સર્વાંગી ઉન્નતિ સાધવાનું શક્ય બને એટલા ખાતર તમે (૭) **इन्द्राय भागं श्रेष्ठतमाय कर्मणे आप्यायध्वं** યાને (તમારા) નરેન્દ્ર માટેના (તમારી પ્રાપ્તિના આપવા લાયક વાજબી) ભાગમાં શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવા ખાતર વધારો કરી આપીને તેને સોંપી દો. તમારા શત્રુનો નાશ કરનાર

प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा, मा व स्तेनईशत,
माघशंसो. ध्रुवा अस्मिन् गोपतौ स्यात.

८ [यूयं] प्रजावतीः,	૮ [તમે] પ્રજાવાળાં.
९ अनमीवाः	૯ નીરોગી.
१० अयक्ष्माः [स्थ]	૧૦ [અને] ક્ષયાદિ રોગરહિત [થાઓ.]

જે શક્તિ છે તેને ઇન્દ્ર કહેવામાં આવે છે. (इन् शत्रून् दृणाति इति इन्द्रः) એવા નરેન્દ્રનો ભાગ નરેન્દ્રને હવાલે કરી દીધાથી તે તમારા લાભમાં ઉત્તમ પ્રકારનું રાજ્યતંત્ર ચલાવીને સુરાજ્ય-વ્યવસ્થા દ્વારા તમારી ઉત્તમ આબાદી સાધશે, અને એ રીતે રાજા તથા પ્રજા એક બીજાના સહાયક બનીને, બેઉ જણ હળીમળીને પોતાની સર્વાંગી ઉન્નતિનાં કાર્ય કરતાં રહેશે તો બન્નેની ઉન્નતિ ખાત્રીથી થતી રહેશે. એટલા માટે નરેન્દ્રનો ભાગ તેને હવાલે કરી દેવાનું વિસરવું નહિ. આ પ્રમાણે સુરાજ્ય અને સ્વરાજ્યના તંત્ર નીચે તમે રહેશો તો, (૮ થી ૧૦) प्रजावतीः, अन् + अमीवाः, अ-यक्ष्माः કહેતાં તમે ઉત્તમ સંતતિવાળાં, નીરોગી વ ક્ષયાદિ રોગ વગરનાં બનીને સુખી જીવન જીવવાને યોગ્ય બનશો. કારણ, ઉત્તમ પ્રકારની કર્તવ્યશીલ સંતતિ પ્રાપ્ત થવી તથા રાષ્ટ્રમાં રોગરાઇનો ઉપદ્રવ ન થાય તેનો આધાર ઉત્તમ રાજ્યવ્યવસ્થા પર જ રહેલો છે. જે રાજ્ય-વ્યવસ્થાને યોગે રોગરાઇ કમી થાય, ઉત્તમ પ્રકારની કાર્યશક્તિવાળી પ્રજા પાકે, તે જ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉત્તમ, એમ સમજવું. કદાચ કોઈ દુષ્ટ, સ્વાર્થી અગર ચોરવૃત્તિના દુષ્ટ માનવીનો અમલ તમારા પર ચાલુ થાય તો, (૧૧-૧૨) **स्तेनः वः मा ईशत, अघशंसः वः मा ईशत** કહેતાં, ' ચોર તમારો સ્વામી અથવા શાસનકર્તા ન બનો. તેમજ

वह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥ १ ॥

११ स्तेनः वः मा ईशत	૧૧ ચોર તમારો સ્વામી ન બનો
१२ अघशंसः [वः] मा [ईशत]	૧૨ પાપી [તમારો સ્વામી] ન [બનો]
१३ यस्मिन् गोपतौ ध्रुवा स्यात	૧૩ આ ગોપતિ (ભૂપતિ) પાસે સ્થિર રહો.
१४ बह्वीः (प्रजाः) स्यात ।	૧૪ પુષ્કળ (પ્રજા) થાઓ.

પાપી તરીકે જેની ખ્યાતિ છે એવો દુષ્ટ તમારા પર અધિકાર ન જમાવો.' આનો અર્થ એવો થાય છે કે ચોર અગર પાપીના અમલ નીચે તમે રહેશો નહિ. ચોર અગર પાપી તમારા પર અધિકાર જમાવવા માગે ત્યારે તમે તેનો સામનો કરજો. તેને હરાવીને દૂર દૂર ભગાડી દેજો. 'ચોર અને પાપીના અધિકાર નીચે નહિ જ રહીએ' એવો દૃઢ નિશ્ચય તમે કરજો. અર્થાત્ કે તમારા શત્રુને સ્વશત્રુ તરીકે જે માનતો હોય, અને તે શત્રુને મિટાવી દેવાને પોતાની તમામ શક્તિ ખર્ચી નાખવાને જે તત્પર હોય, તેવાને જ તમે તમારો ઇન્દ્ર યાને શાસક માનજો અને તેના અધિકાર નીચે તમે આનંદથી રહેજો. (૧૩) **अस्मिन् गोपतौ ध्रुवा स्यात** કહેતાં આવા પૃથ્વીપતિના અધિકાર (સત્તા) નીચે સુસ્થિર (કાયમ) રહેજો. જે રાજા તમારું ધન લૂંટતો ન હોય તથા તમારી સંગાથે પાપાચાર કરતો ન હોય, એટલું જ નહિ પણ તમારી ગૌ કહેતાં ભૂમિ-માતૃભૂમિનું ખરા અંતઃકરણપૂર્વક (**पतिः=पाति**) ઉત્તમ પ્રકારે પાલન કરતો હોય એવા રાજાના શાસન તળે આનંદે રહેજો, અને (૧૪) **बह्वी स्यात** કહેતાં પુષ્કળ રીતે વધજો: સંખ્યાની દૃષ્ટિએ,

वसोः पवित्रमसि

१६ वसोः पवित्रं असि	૧૬ તું વસુની શુદ્ધિ કરનારૂં સાધન છે.

અને તે राष्ट्रवा अश्वमेघः । (श० ब्रा० १३ । १ । ६ । ३; तै० ३ । ८ । ९ । ४) રાષ્ટ્રરૂપી અશ્વમેધનું અનુષ્ઠાન કરે છે. આ પ્રજાપતિ કહેતાં રાજારૂપી યજમાનના રાષ્ટ્રીય મહાયજ્ઞનાં પશુઓ જોવા જઈએ તો તે વિવિધ પ્રકારનાં રાષ્ટ્રકાર્ય કરવાને સારૂ રાજા તરફથી નિમાયલા અધિકારીઓ છે. આ અધિકારીરૂપી પશુઓ કોઇ કોઈ વાર લાંચ રુશવત વગેરે ખાઇને અવળે માર્ગે ઊતરી પડે છે. એટલે આ અધિકારીરૂપી પશુઓ પોતાનાં કર્તવ્ય-કર્મોનું ઉલ્લંઘન ન કરે એટલા ખાતર તેમના ઉપર એક નિરીક્ષક નીમાવો જોઇએ અને તેણે તેમને અવળે માર્ગે જતાં અટકાવવા જોઇએ. આ પ્રમાણે આ મંત્રભાગમાંના 'યજમાન' 'પશુ' અને 'તેમના પાલન અથવા રક્ષણ'નો અર્થ સમજવાનો છે. આ વિશિષ્ટ અર્થની સમજપૂર્વક આ મંત્રનું મનન કરવાથી આ ઉપદેશમાંથી વાચકને પુષ્કળ બોધ મળે તેમ છે. આ પહેલા મંત્રના આવા સામાન્ય પ્રકારના ઉપદેશ પછી કેટલાકના મનમાં એવી લાગણી ઊભી થવાનો સંભવ છે કે "આપણે તો કેવળ અશક્ત અને તુચ્છ પ્રાણી છીએઃ આવી જાતની સર્વાંગી ઉન્નતિનું પ્રચંડ કાર્ય સાધવાનું આપણું તે શું ગજું ? આ તુચ્છતાનો ભાવ સમૂળગો ટાળી દેવા ખાતર બીજા મંત્રની અંદર 'મનુષ્યની શક્તિ કેવડી મોટી છે' તે કહેવામાં આવ્યું છે. મનુષ્ય પોતાને કેવળ તુચ્છ-નાચીજ વસ્તુ સમજે છે, પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તેની શક્તિ કેવડી મોટી છે તે જુઓઃ—(૧૬) "वसोः पवित्रं असि" એટલે

કે-' તું વસ્તુઓને પવિત્ર કરવાનું સાધન છે.' **પવિત્ર** એટલે 'શુદ્ધ કરવાનું સાધન, જેવું કે-ચાળણી, ગળણી વગેરે. ['**वसूनां पावकश्चास्मि**' યાને 'વસુઓને પાવન કરવાવાળો હું છું' એવું ગીતાવચન છે (ગી. ૧૦-૨૩). '**पावक**' શબ્દનો અર્થ 'અગ્નિ' તેમજ 'પવિત્ર કરનાર' એવો બે પ્રકારનો થાય છે. આ મંત્રમાના '**वसो पवित्र**' એ વાક્યની '**वसूना पावकः**' એ ગીતાવાક્ય સાથે સરખામણી અવશ્ય કરવા જેવી છે.] વસુના આઠ પ્રકાર છે —'**अष्टौ वसव......अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चचन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव, एते हीदंꣳसर्वं वासयन्ते** ॥ (શ૦ બ્રા૦ ૧૧ । ૬ । ૬ । ૬) એટલે કે-અગ્નિ, પૃથ્વી, વાયુ અન્તરિક્ષ, આદિત્ય, દ્યૌ, ચંદ્રમા, અને નક્ષત્રો એ આઠ વસુઓ કહેવાય છે, કેમકે તેઓ બધાને વસાવે છે યાને બધાની અંદર રહેના છે બ્રહ્માંડની અંદરના આ વસુઓ પ્રત્યેક પિંડમા વ્યાપેલા છે. '**પિંડે તે બ્રહ્માંડે**' આ ન્યાય બધે જ પ્રસિદ્ધ છે. તે મુજબ આ શરીરની અંદર આ પૃથ્વી આદિ આઠ વસુઓનો નિવાસ હોય તેમને પવિત્ર કરવનું કામ યાને એ વસ્તુઓને ચાળી ગાળીને શુદ્ધ કરી લેવાનું કામ આ ઠેકાણે જીવાત્મા કરતો રહે છે. એટલે આ દેહમા જ્યાં લગી જીવ હોય ત્યાં લગી દેહ પવિત્ર રહે છે, પણ જ્યાં તે નીકળી ગયો કે લાગલો દેહ અપવિત્ર બની જાય છે. આ આઠ પ્રકારના વસુઓને આ શરીરમા ધારણ કરીને તેમને પવિત્ર સ્થિતિમા રાખવાનું કાર્ય આ જીવાત્મા કરતો હોવાથી તેને માટે ' વસુઓને પવિત્ર (પાવન) કરવાવાળો ' એવુ અત્રે કથાયું છે. આમ ' જીવાત્મા ' એ વસુઓને ધારણ કરવાવાળો અને તેમને પાવન અથવા શુદ્ધ કરવાવાળો હોવાથી તેની યોગ્યતા બહુ જ મોટી

द्यौरसि, पृथिव्यसि,

१७ द्यौः असि ।	૧૭ તું દ્યુલોક છે.
१८ पृथिवी असि ।	૧૮ તું પૃથ્વી છે.

કરે છે. પંચ મહાભૂતો પર અધિકાર ચલાવવાની શક્તિ એ તો તેનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તો પછી, 'હું શક્તિહીન છું' એવું માનવાને મનુષ્ય માટે કંઇ જ કારણ નથી. (૧૭–૧૮) "द्यौः असि, पृथिवी असि ।" કહેતાં 'દ્યુલોક તું છે, પૃથ્વી-લોક તું જ છે, અને અન્તરિક્ષલોક પણ તું જ છે.' આ પ્રમાણે, હે મનુષ્ય ! તું જ ત્રિલોકી સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ કે તારી પોતાની અંદર જ આ ત્રણે લોક આવેલા છે. "नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौ समवर्तत । पद्भ्यां भूमिः ।" (ઋ. ૧૦–૯૦–૧૪; વા. ય. ૩૧–૧૩). એટલે કે નાભિ મધ્યે અંતરિક્ષ, મસ્તક મધ્યે દ્યુલોક, અને પગોમાં ભૂમિનાં સ્થાનક છે, મતલબ કે વિરાટ પુરૂષના બ્રહ્માંડદેહમાં જેમ ત્રિલોકીનું સ્થાન છે, તેમજ જીવાત્માના પિંડદેહમાં પણ તેનું સ્થાન છે. માનવીનું મસ્તક, તેનો મધ્યભાગ અને નીચલો ભાગ એ અનુક્રમે દ્યુ, અંતરિક્ષ અને ભૂલોક છે. આ પ્રમાણે આ ત્રિલોકીનો સામ્રાજ્યવૈભવ મનુષ્યના દેહમાં મોજુદ છે. 'शिरो देवकोशः । (અથર્વ ૧૦–૨–૨૭) नवद्वारा देवानां पूः...स्वर्गः । (અથર્વ ૧૦–૨–૩૧) એટલે કે 'મસ્તક એ દેવોનો ખજાનો છે. નવદ્વારવાળી આ (શરીરરૂપી) નગરી એ સ્વર્ગ છે.' આ બધાં વૈદિક વર્ણનો પરથી, મનુષ્યની શક્તિ કેવડી મોટી છે તેની કલ્પના કરી શકાશે મનુષ્યની એ શક્તિનો વિકાસ સાધવાનો છે. બીજની અંદર જેવી રીતે વૃક્ષ છુપાયેલું છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય દેહની અંદર ત્રિલોકી સમાયેલું છે. પ્રયત્ન કરવામાં આવે

मातरिश्वनो घर्मोसि, विश्वधाऽअसि,

१९ मातरिश्वनः घर्मः असि ।	૧૯ તું પ્રાણની ઉષ્ણતા છે,
२० विश्वधा असि ।	૨૦ તું સહુનો ધારક છે.

તો તેની આ શક્તિ વૃદ્ધિંગત થતી દેખાય. અહીં દેખાડવાનું છે તે એ જ કે મનુષ્ય વાસ્તવિક રીતે કંઈ દુર્બળ નથી. એટલે તે જો પોતાની ઉન્નતિ માટે યત્ન કરશે તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં તેનો વિકાસ થશે જ થશે. આ ઉપદેશ પ્રસ્તુત મંત્રભાગનો હોઈ મનુષ્યમાત્રે બરાબર લક્ષમાં લેવો ઘટે છે. (૧૯) " मातरिश्वनः घर्मः असि । " યાને ' પ્રાણની ઉષ્ણતા તું છે. ' શરીરની અંદર જ્યાં લગી પ્રાણની હાજરી હોય છે, ત્યાં લગી જ શરીરમાં ઉષ્ણતા ટકે છે, પ્રાણ નિમરી ગયા કે લાગલું શરીર ઠંડુંગાર બની જાય છે. ' मा-तरि-श्वा 'નો અર્થ ' આકાશમાં સંચરનારો વાયુ ' એવો થતો હોઈ એ માતરિશ્વા જ માનવ શરીરમાં પ્રાણ રૂપે કાર્ય કરે છે. પરંતુ જીવાત્માની હાજરી શરીરમાં જ્યાં સુધી રહે છે, ત્યાં સુધી જ પ્રાણની હાજરી તેમાં રહે છે અને તે શરીરને ઉષ્ણ રાખે છે. અર્થાત્ કે ઉષ્ણતા રાખવાનું કામ પ્રાણ દ્વારા જીવાત્મા જ મુખ્યત્વે કરે છે, એવું અહીં કહેવાયું છે. એ ઉદ્દેશપૂર્વક આ વર્ણન દ્વારા જીવાત્માની જ એક શક્તિનું વર્ણન અત્રે કરવામાં આવ્યું છે; અને બાહ્ય વાયુને તાબામાં લઇ શરીરને ઉષ્ણ રાખનારો ' હું 'જ છું એવો બોધ મળે છે. (૨૦) ' विश्व-धा असि ' કહેતાં ' તું સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે. ' ત્રિલોકીને ધારવાવાળો આ જીવાત્મા છે એવું તો આ પહેલાંના ૧૭ થી ૧૯ મંત્રભાગોના વિવેચનમાં બતાવાઈ ગયું છે. ત્રિલોકી એટલે જ વિશ્વ. બ્રહ્માંડમાંનું વિશ્વ જેમ

परमेण धाम्नादृँहस्व, मा ह्वाः,

२१ परमेण धाम्ना दृँहस्व ।	૨૧ તું પરમધામની સહાયથી વિકસ.
२२ माह्वाः ।	૨૨ કુટિલ થઇશ મા.

પરમાત્મા ધારણ કરે છે, તેમજ પિંડ મધ્યેનું વિશ્વ આ જીવાત્મા ધારણ કરે છે. પિંડાભિમાની જીવાત્મા શરીર છોડીને નીકળી જાય છે, ત્યારે એકલું અટુલું બનેલું આ શરીર સડવા માંડે છેઃ તે પરથી જ જીવાત્મા વિશ્વનું ધારણ કેવી રીતે કરે છે તેનો ખ્યાલ આવશે. પરમાત્મા એ બ્રહ્માંડના વિશ્વનો ધારક છે અને જીવાત્મા એ પિંડસ્થ વિશ્વનો ધારક છે. પહેલો એટલે કે પરમાત્મા '**પરમપિતા**' છે, અને બીજો એટલે કે જીવાત્મા એ તેનો '**અમૃતપુત્ર**' છે. આમ હોઇ પુત્ર પોતાના પિતાને આશરે વિકસે છે વા ઉન્નત થાય છે, એ જ વાત આના પછીના મંત્ર-ભાગમાં કહ્યાઇ છે. (૨૧) "**परमेण धाम्ना दृँहस्व,**"નો માયનો 'તું પરમધામની સહાય વડે વધ કહેતાં વિકાસ પામ' એવો થાય છે. '**પરમધામ**' એટલે કે 'મોટું ઘર.' અને મોટું ઘર તો જીવાત્માનો પિતા જે પરમાત્મા તેનું જ કહેવાય ને? જીવાત્માનુ ઘર એ **સૂક્ષ્મધામ** કહેવાય. એ **સૂક્ષ્મધામ**ને નિજ શક્તિના વિકાસપૂર્વક વિશાળ બનાવવાનું છે. પરમધામની અંદર સૂર્યાદિ જે દિવ્ય પદાર્થો છે, તેમનો જ અંશ આપણા આ સૂક્ષ્મ-ધામમાં નેત્રાદિ સ્થાનકોમાં સૂક્ષ્મ રૂપે મોજુદ છે. એટલે જ નેત્રોની શક્તિ સૂર્યના પ્રકાશ દ્વારા વૃદ્ધિ પામે છે અને અંધકારના યોગે ઓછી થાય છે. આટલા પરથી 'વૃદ્ધિ કિંવા વિકાસ'નો નિયમ વાચકોના ખ્યાલમાં સહેજે આવી જશે. અર્થાત્ કે આપણા શરી-

मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् ॥ २ ॥

२३ ते यज्ञपतिःमाह्वार्षीत् ।	૨૩ તારો યજ્ઞપતિ કુટિલ ન બનો.

રમાં રહેલાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનો વિકાસ વિશ્વમાં રહેલાં મહત્ તત્ત્વોની સહાયથી જ કરવાનો છે. વિકાસ વા ઉન્નતિનો એ જ નિયમ છે. ઉન્નતિના સઘળા નિયમો આ મુદ્દા પર જ રચાયા છે. એટલે જ મંત્રમાં કયાયું છે કે, તું **"પરમધામની સહાય વડે નિજ સૂક્ષ્મધામને દૃઢ કર** (એટલે કે વિકસાવ.). " (૨૨) **माह्वाः** એ મંત્રભાગથી ' તું કુટિલ થઈશ મા ' એવું ઉપદેશાયું છે. મનુષ્યમાં કુટિલતા દાખલ થઈ એટલે તેનો નાશ થયો જ સમજવો. શરૂશરૂમાં તો કુટિલતાથી ફાયદો થાય છે એમ મનુષ્યને લાગે છે. પરંતુ છેવટ પર્યંતનો વિચાર કરી જોવાથી તરત જ ખ્યાલમાં આવી જાય છે કે ' કુટિલતા દ્વારા કુટિલતા આચરનાર મનુષ્યનો પોતાનો જ નાશ થાય છે. મતલબ કે કુટિલતા આત્મઘાતક છે. (૨૩) ते यज्ञपतिः मा ह्वार्षीत् કહેતાં ' તારો યજ્ઞપતિ કુટિલ ન બનો. ' અર્થાત્ કે જે કર્મ પાછળ તું તારી શક્તિ અર્પે તે કર્મ જો સામુદાયિક કહેતાં જાહેર હિતનું હોય, તો તે સામુદાયિક કાર્યનો મુખ્ય સંચાલક સુદ્ધાં કુટિલ ન બનવો જોઇએ. કારણ કે મુખ્ય સંચાલકમાં કુટિલતાનો દોષ દાખલ થતાં તેના બધા જ અનુયાયીઓ કુટિલ બનશે અને પરિણામે સહુનો જ નાશ થશે. એટલે જ આ યજુર્વેદમાં જે કર્મો વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે બધાં ' अ-ध्वर ' કહેતાં અકુટિલ અથવા અહિંસાપૂર્ણ કર્મો સમજવાનાં છે. અકુટિલ કર્મોનું આચરણ એનું જ નામ યજ્ઞ છે. ' સમુદાયમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ, આખો સમુદાય અને સમુદાયનો

वसोः पवित्रमसि शतधारं, वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् । देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्वा, कामधुक्ष. ॥ ३ ॥

२४ वसो· शतधार पवित्र असि ।	૨૪ તુ સે કડો ધારાવાળા વસુઓની શુદ્ધિ કરવાનું સાધન છે.
२५ वसो सहस्रधार पवित्र असि ।	૨૫ તું હજારો ધારાવાળા વસુઓની શુદ્ધિ કરવાનુ સાધન છે

નેતા : એ બધાં જ સરળ વર્તનવાળાં હોય, અને તે પૈકી કોઇ જ કુટિલ ન બને '—એ જ આ બે મંત્રભાગોનો ભાવાર્થ છે (૨૪-૨૫) **वसो शतधार सहस्रधार पवित्र असि ।** એટલે કે ' વસુઓને શુદ્ધ કરવાનુ સેકડો ને હજારો ધારાવાળું સાધન તું જ છે. ' [અગાઉ ૧૬મા મંત્રભાગના સ્પષ્ટીકરણમાં જે કહેવામાં આવ્યુ છે તે અહીં વાચકોએ ફરી જોઇ જવું. તેમા સૂચવેલું પવિત્રકરણ વા શુદ્ધિકરણનુ કાર્ય જીવાત્મા પોતાના હજારો ધારાપ્રવાહોથી કરે છે, એવું અત્રે પ્રતિપાદન થયેલું છે]. જીવાત્માની શક્તિ આ શરીરમા અને આ જગતમાં અનંત રીતે કાર્ય કરી રહી છે, એ આ મંત્રભાગો દ્વારા દેખાડવામા આવ્યું છે. આ જીવાત્માના પરમધામમા રહેવાવાળો પરમપિતા પરમાત્મા હોઈ તેનામા જ ઉપરોક્ત આઠ વસુઓને પવિત્ર કરવાની—શુદ્ધ કરવાની શક્તિ છે જ છે, અને એ શક્તિના હજારો પ્રવાહ દ્વારા એ સમગ્ર વિશ્વનું પવિત્રકરણ કરતો રહે છે. એ જ પરમપિતા તારૂં કહેતા મનુષ્યનુ પવિત્રકરણ કરો, એમ આના પછીના મંત્રભાગમાં કહેવાયુ છે. (૨૬) "**सु-प्वा सवितादेवः शतधारेण वसो· पवित्रेण त्वा पुनातु ।** એટલે સર્વને ઉત્તમ પ્રકારે પવિત્ર કરનારો સર્વનો

२६ सुष्वा सविताद्देवः शत-धारेण वसोः पवित्रेण स्वा पुनातु ।	૨૬ ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરનાર સર્વનો ઉત્પાદક દેવ સેંકડો ધારા દ્વારા વસ્તુઓને પવિત્રીકરણ કરવાના સાધન વડે તને પવિત્ર કરો.
२७ कां अधुक्षः ?	૨૭ તેં કઇ (ગાય)નું દૂધ કાઢયું છે વારૂ ?

ઉત્પાદક દેવ સેંકડો ધારા દ્વારા વસુઓનું પવિત્રીકરણ કરવાના સાધન વડે તને પવિત્ર કરો.' અર્થાત્ કે હે મનુષ્ય ! આ જગનિયંતા પરમેશ્વર તરફ જો તું વળીશ, તો તે તારૂં પવિત્રકરણ સર્વ રીતે કરશે જ કરશે. પણ તે માટે તારૂં મન તારે તેના પ્રત્યે વાળવું જોઇશે. તેમ થશે તો જ તું પવિત્ર બનીશ અને ઉન્નત પણ થઇશ. પણ તેને છોડીને તું બીજી તરફ વળીશ તો તારી અવનતિ જ થશે. આ વાત તું ધ્યાનમાં રાખજે. [પાછળ આવી ગયેલા ૧૭ થી ૨૦ નંબરના મંત્રભાગોમાં ' તારા આ સૂક્ષ્મ ધામમાં સ્વર્ગ પણ છે ' એવું કહેવાયું છે. એટલે સ્વર્ગીય કામધેનુની હાજરી પણ ત્યાં હોય જ. ' એ કામધેનુનું દૂધ તું પીએ છે ખરોને ? કે પછી એ કામધેનુનું અમૃત છોડીને બીજા કશા વિષનું પાન તું કરે છે ? એની તપાસ કરવાના ઉદ્દેશથી આગળનો પ્રશ્ન પૂછાયો છે કે–] (૨૭) कां अधुक्षः ? યાને ' કઇ ગાયનું દૂધ તેં દોહ્યું વારૂ ? ' અર્થાત્ કે આ સ્વર્ગીય કામધેનુઓ પૈકી કઇ ધેનુનું દૂધ તારા પીવામાં આવ્યું છે ? કહેવાની મતલબ એ છે કે જીવનના પૂર્વ ભાગમાં શું કર્યું છે તેનો વિચાર વાચકોએ આ ઠેકાણે કર-વાનો છે. અહીં એવી શંકા કેટલાકને થવાનો સંભવ છે કે અમારી પાસે તે વળી કઇ કામધેનુ છે ? ' આનો ખુલાસો આગ-

साविश्वायुः, साविश्वकर्मा, साविश्वधायाः ।

२८ सा विश्वायुः,	૨૮ તે સર્વ આયુષ્ય [રૂપી એક કામધેનુ તારી પાસે છે.]
२९ सा विश्वकर्मा,	૨૯ તે સર્વ કર્મશક્તિ [રૂપી બીજી કામધેનુ તારી પાસે છે.]
३० सा विश्वधायाः ।	૩૦ તે સર્વ ધારકશક્તિ [રૂપી ત્રીજી કામધેનુ તારી પાસે છે.].

ળના મંત્રભાગમા કરવામાં આવ્યો છે કે-(૨૮-૩૦) " **सा विश्वायुः, सा विश्वकर्मा, सा विश्वधायाः** એટલે કે સર્વ આયુષ્ય, સર્વ કર્મશકિત, સર્વ ધારકશકિત રૂપી ત્રણ કામધેનુઓ અહીં સમજવાની છે. આ ત્રણ કામધેનુઓ પ્રત્યેક જણની કને હોય છે. તે પૈકી કોણે કઇ કામધેનુનું દૂધ કાઢયું ને તે પીને કેવા પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી તેનો વિચાર જેણે તેણે કરી લેવાનો છે. કોણે પોતાનું આયુષ્ય વધારીને દીર્ઘજીવન પ્રાપ્ત કર્યું ? કોણે પોતાની કર્મશક્તિ વધારીને ઉત્તમ પ્રકારના પુરૂષાર્થ દ્વારા સવિશેષ યશ સંપાદન કર્યો ? અને કોણે પોતાની ધારકશક્તિમાં વધારો કરી પુષ્કળ લોકોનું ધારણ પોષણ કર્યું વારૂ ?—આ પ્રશ્નોના ઉત્તર જેણે તેણે પોતપોતાના આચારવ્યવહારનો વિચાર કરીને આપવા રહે છે. આજ પર્યંત આ દિશામાં કંઇ જ થઇ શકયું ન હોય તો તે ભારે ભૂલ થઇ ગઈ છે એમ માનીને હવે વધુવાર તે ભૂલ ચાલુ રહેવા ન દેવી; એટલે ઉન્નતિનો થોડોશો પંથ કાપવાનું તો બની આવશે જ. પ્રત્યેક મનુષ્યની અંદર આયુષ્ય, કર્તૃત્વશકિત અને ધારકશકિત રહેલાં હોઇ તેમના યોગે તે પોતાની સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિ કરી શકે છે, એવો ભાવાર્થ આ મંત્રનો છે.

इन्द्रस्य त्वा भागꣳसोमेनातनच्मि

३१ इन्द्रस्य भाग त्वा सोमेन आतनच्मि ।	૩૧ ઇન્દ્રના ભાગ રૂપ તને [હું] સોમ વડે વિસ્તૃત કરું છું

(૩૧) ' **इन्द्रस्य भाग त्वा सोमेन आतनच्मि** " ' તું કે જે ઇન્દ્રનો ભાગ છે તેને હું સોમ વડે વધારું છું ' આ મંત્રનો ભાવ બરાબર સમજવા સારૂ ઉન્નતિનો એક નિયમ સમજી લેવાની અત્રે જરૂર છે ' **ઇન્દ્રને સોમ વડે વધારવો** ' કિંવા ' **સોમની સહાયથી ઇન્દ્રની શક્તિ વધે** ' એ નિયમ અત્રે જણાવ્યો છે વેદ તથા ઉપનિષદની અંદર ' ઇન્દ્ર-સોમ, પ્રાણ-રયિ, સૂર્ય-ચંદ્ર ' ઇત્યાદિ પુષ્કળ ' જોડ-દેવતા ' વાચક શબ્દો વિલક્ષણ સાંકેતિક અર્થમાં વપરાયા છે ' **धन-ऋण** ' એ અર્થમાં પુષ્કળ ઠેકાણે આ શબ્દ વપરાયો છે (' પ્રશ્નોપનિષદ ' જુઓ) ' ધન ' અને ' ઋણ ' એ બે શક્તિ પરસ્પરની પોષક છે ખાસ કરીને ઋણવાનના સંબંધથી ધનવાન પુષ્ટ બને છે, એ તો આપણે સ્વનજરે નિહાળીએ છીએ અનેક શરીરોની રયિ કિંવા સોમ શક્તિ પણ એક આત્માની ઇન્દ્રશક્તિને પ્રકાશિત કરે છે, એમ યોગ્ય વિચારને અંતે સમજી શકાશે ' ઇન્દ્ર ' શબ્દનો ' જીવાત્મા, રાજા સૂર્ય અને પરમાત્મા ' ઇત્યાદિ અર્થ થાય છે. આ ઇન્દ્રાર્થના ક્રમાનુસાર ' શરીર, પ્રજા, ગ્રહમાળા, અને સૃષ્ટિ ' એ સોમ કિંવા રયિશક્તિ છે (અર્થાત્ કે શરીર એ જીવાત્માની, પ્રજા એ રાજાની, ગ્રહમાળા એ સૂર્યની, અને સૃષ્ટિ એ પરમાત્માની રયિશક્તિ છે) આ જે તે રયિશક્તિ પોતપોતાના ઇન્દ્રની શક્તિ પ્રકટ કરે છે. સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ શરીરો દ્વારા આત્માનો વૈભવ પ્રકટ થાય છે, પ્રજા વડે રાજા શોભે છે, ગ્રહમાળા દ્વારા સૂર્યનું મહત્ત્વ લક્ષમા

છે, અને સૃષ્ટિ દ્વારા પરમેશ્વરની શક્તિની કલ્પના આવે છે **'મુખ્યની આબાદી અર્થે ગૌણોની શક્તિ ખર્ચાય'** આ નિયમ છે. અનેક સૈનિકોના ભોગે મેળવેલા યશથી સેનાપતિ યશસ્વી બને છે, અનેક માંડલિકોના સંગઠિત પ્રયત્નોના પ્રતાપે સમ્રાટનો વિજય સિદ્ધ થાય છે, તેવી જ રીતે આપણા શરીરની અનેક ઇન્દ્રિયોના ધર્માનુષ્ઠાનને પ્રતાપે જીવાત્માની શક્તિનો વિકાસ થાય છે સોમ વડે ઇન્દ્રને બઢાવવાનો આશય આવો સમજવાનો છે "તુ ઇન્દ્રનો ભાગ હોઇ તને હું સોમ વડે વિકસાવુ છુ" આ મંત્ર સાધકને ઉદ્દેશાયલો હોઈ કહે છે કે "હે સાધક! તુ ઇન્દ્રનો અંશ છે, તેથી તારી વૃદ્ધિ વા તારો વિકાસ સોમ દ્વારા થવાનો છે' ઇન્દ્રનો ભાગ એ જીવ છે વિશ્વવ્યાપક ઇન્દ્રશક્તિનો જે અંશ આ દેહમાં આવ્યો છે, તે ઇન્દ્રનો અંશ માત્ર ભલેને હોય પણ વસ્તુતઃ છે તો ઇન્દ્ર જ, અગ્નિનો અંશ અને અગ્નિ જેમ એક છે તેમજ તેવી જ રીતે જીવાત્મા એ પણ નાનકડો ઇન્દ્ર જ છે તે સોમ શક્તિના યોગથી વધવાનો છે. એટલા સારૂ આપણે સોમશક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો અને આપણી ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી તે નક્કી કરવુ જોઇએ એમ કરવું એનુ જ નામ વિદ્યા શરીર દ્વારા આત્માની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરી લેવી, સોમાદિ વનસ્પતિના યોગે શરીરને નીરોગી અને પુષ્ટ કેમ કરવુ, એ બધાનો વિચાર આ વિદ્યાની અંદર સમાવિષ્ટ થાય છે સાધકની ઉન્નતિ શક્ય બને એટલા ખાતર, સૃષ્ટિ મધ્યે, સોમ શક્તિ પરમેશ્વરે ભરપૂર તૈયાર રાખી છે સાધકોએ એ શક્તિનો ઉપયોગ મોજ પડે તેટલો કરીને પોતપોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાની છે એટલે જ આ મંત્રથી પરમેશ્વર આશ્વાસન આપે છે કે "હે સાધક! તું ઇન્દ્રનો અંશ છે ને તારો વિસ્તાર અગર વિકાસ

विष्णो हव्यं रक्ष ॥ ४ ॥

३२ विष्णो ! हव्य रक्ष	૩૨ હે વિષ્ણુ ! આ હવ્યનું રક્ષણ કર.

સોમશક્તિ દ્વારા થવાનો છે.' આ ઉપદેશથી, ઉન્નતિનું સાધન કયું તે લક્ષમાં આવી શકશે. (૩૨) "विष्णो ! हव्य रक्ष ।" એટલે કે "હે વિષ્ણુ ! આ હવ્યનું તું રક્ષણ કર" 'વિષ્ણુ' એટલે 'વ્યાપક દેવ'. (वेवेष्टि व्याप्नोति) સચરાચર સકળ સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહેલો સર્વવ્યાપી દેવ તે જ વિષ્ણુ ભક્ત એ સર્વવ્યાપી દેવની પ્રાર્થના કરે છે કે-'હે દેવ ! આ હવિ એટલે કે આ અર્પવાયોગ્ય પદાર્થ તારે માટે આણેલો છે: તેની રક્ષા હવે તું જ કરજે !' અહીં 'હવિ' શબ્દનો પ્રયોગ 'આત્મ સર્વસ્વ' ના અર્થમાં જ થયેલો છે. એટલે એ અર્થ ઘટાવતાં મંત્રનો અર્થ આવો થાય કે-"હે દેવ ! મેં તો મારું સર્વસ્વ તને અર્પણ કરી દીધું છે. હવે 'મારું' એવું કશું જ અહીં અવશિષ્ટ નથી કારણ કે હું તો મારું સર્વસ્વ તને અર્પણ કરી ચૂકયો છું. એટલે એનું રક્ષણ તારે જેમનું કરવું હોય તેમનું કરજે. સોમશક્તિ દ્વારા જેવો વિકાસ તારે કરવો હોય તેવો કર અને મારી ઉન્નતિ સાધ ! હવે મારું પોતીકું, મારું સ્વતંત્ર એવું કંઇ જ નથી: બલ્કે હવેથી તો 'હું જ તારો' થઇને રહેવાનો છું. મારાં કર્તવ્યકર્મો મારે હાથે યોગ્ય રીતે થતાં રહે અને મને તારા તરીકે આ જગતમાં વર્તતાં આવડે એટલા માટે હું આ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે— (૩૩) "व्रतपते अग्ने ! व्रत चरिष्यामि, तत् शकेयं, मे तत् राध्यतां, इद अह अनृतात् सत्य उपैमि ।" અર્થાત્ કે "હે વ્રતપાલક તેજસ્વી પ્રભુ ! હું એક વ્રત લઉં છું,

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मेराध्यताम् ।
इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ ५ ॥

३३ व्रतपते अग्ने ! व्रत चरिष्यामि, तत् शकेयम् , मे तत् राध्यताम् । इद अह अनृतात् सत्यंउपैमि ॥	૩૩ હે વ્રતપાલક તેજસ્વી પ્રભો ! હું વ્રતનું આચરણ કરીશ, એ વ્રત મને સાધ્ય બને, માટે એ વ્રત સિદ્ધ થાઓ, આ હું અસત્યને છોડીને સત્યનો સ્વીકાર કરું છું.

તે મારાથી પળાય, અને પૂરેપૂરું પાર પડે. એ વ્રત આ કે " હું અસત્યના ત્યાગપૂર્વક સત્યનો સ્વીકાર કરું છું " મતલબ કે 'સત્યપાલન' એ મોટું વ્રત છે. જીવતા લગી તે આચરવાનું છે. "**સત્યની ખોળ કરવી, સત્ય દેખાતાં જ તેને સ્વીકારી લેવું, હમેશાં સત્યના પક્ષમાં રહીને જીવનવહેવાર ચલાવવો સત્યને કાજે આત્મસમર્પણ કરવું એટલું જ નહિ, પણ સત્યની ખાતર નિજ પ્રાણ ન્યોછાવર કરવા પડે તો તે પણ કરવા**' એવું મહાવ્રત આ સત્યપાલનનું છે. વેદ તેમ જ ઉપનિષદ બન્ને પ્રતિપાદન કરે છે કે "**हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितमुखं । तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥**" (કાણ્વ યજુ૦ ૪૦ । ૧૫; ઈશ ઉ૦ ૧૫; વા૦ ય૦ ૪૦ । ૧૭ પૂર્વાર્ધ)

અર્થાત્ કે 'સુવર્ણના ઢાંકણાથી સત્ય ઢંકાયેલું છે, સત્યની ઝાંખી કરવી હોય તો એ સોનાનાં ઢાંકણને ખસેડી લે. ' આ પ્રમાણે આ જ વેદના છેલ્લા અધ્યાયમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સુવર્ણના મોહમાં સત્ય અટવાઇ ન જાય, વિસારે ન પડે એટલા માટે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં જ આ સત્યપાલનની પ્રતિજ્ઞા

कस्त्वा युनक्ति, सत्वा युनक्ति ।

३४ कः त्वा युनक्ति ?	૩૪ કોણ તને પ્રવૃત્ત કરે છે ?
३५ सःत्वा युनक्ति	૩૫ તે તને પ્રવૃત્ત કરે છે.

રજૂ કરવામાં આવી છે. લોભને છોડયા વગર સત્યપાલનની શકયતા નથી અને સત્યપાલન વગર આત્મશક્તિનો વિકાસ થવાનું શકય નથી. આત્મોન્નતિ ખપતી હોય તો સત્યપાલન અનિવાર્ય સમજવાનું છે. સાધકે આ મહાવ્રત ખુદ આચરવું જોઇએ. સાધકની ઉન્નતિ માટે પરમેશ્વરે જગતની અંદર સોમશક્તિ ભરપટ્ટે ભરી હોય, અને સાધકે પોતાની સાગવૃત્તિ દ્વાવે તેટલા પ્રમાણમાં ખીલવી હોય, છતાં એ બધાંને યોગે પોતાનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ સધાય એવી જો સાધકની ઇચ્છા હોય, તો તો સત્યપાલનના મહાવ્રતનું આચરણ એકનિષ્ઠાથી તેણે કરવું જ જોઇએ. ઉન્નતિનું ખરૂં સાધન એ જ છે. (૩૪, ૩૬) कः त्वा युनक्ति ? कस्मै त्वा युनक्ति ? એટલે કે "કોણ તને કાર્યમાં જોડે છે ?" અને ' શા સારૂ તને કામમાં જોડે છે ? " એનો વિચાર કર. કામ કરવાની પ્રેરણા આપણા હૃદયમાં જે કરે છે તે કોણ છે અને શા માટે તે પ્રેરણા કરે છે, એનો વિચાર હરેક મનુષ્યે કરવો જોઇએ. આપણને જે પ્રેરણા થાય છે તે કયાથી થાય છે, તેની તપાસ કરવી અને તેનો વિચાર કરી તે પ્રેરણા કરનારનો પત્તો મેળવવો એ અત્યંત જરૂરનું છે. [ઉપનિષદો પૈકી केन उपनिषद्માં અને અથર્વ વેદમાંના केन सूक्त (અથર્વ ૧૦–૨) માં આ પ્રેરકનો વિશેષ રૂપે વિચાર થયેલો છે. વાચકોએ આ સૂકતો અવશ્ય જોઈ લેવાં]. આ અધ્યાયના હવે પછીના બે મંત્રભાગોમાં આ બે પ્રશ્નોના જવાબ આપવામાં આવ્યા છે. (૩૫, ૩૭) " स त्वा युनक्ति, तस्मै

कस्मै त्वा युनक्ति, तस्मै त्वा युनक्ति ।
कर्मणे वां, वेषाय वाम् ॥ ६ ॥

३६ कस्मै त्वा युनक्ति ?	૩૬ શા માટે તને પ્રવૃત્ત કરે છે?
३७ तस्मै त्वा युनक्ति ।	૩૭ તેને માટે તને પ્રવૃત્ત કરે છે.
३८ कर्मणे वाम् [युनक्ति]	૩૮ કર્મ માટે તમને બેને પ્રવૃત્ત કરે છે.
३९ वेषाय वाम् [युनक्ति]	૩૯ ઘર માટે તમને બેને પ્રવૃત્ત કરે છે.

त्वा युनक्ति ।" એટલે કે 'તે (કહેતાં આત્મા) તને કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે, અને તે તેને માર (એટલે કે સત્ય ધર્મના દર્શન સારૂ) તને પ્રેરણા કરે છે (કર્મમાં જોડે છે). રથને જેમ ઘોડા જોડેલા હોય છે, તેમ મનુષ્ય માત્ર આ કર્મ રૂપી રથ સંગે જોડાયલા હોય છે તેથી જ સઘળાં મનુષ્યો કંઇ નહિ ને કંઇ કાર્ય કર્યા જ કરે છે. તેમની આ કર્મપ્રવૃત્તિ શુભ માર્ગે વળે એટલા ખાતર વિરૂદ્ધ કર્મો કયાં અને અનુકૂળ કર્મો કયાં તે સૂચવીને મનુષ્યને પ્રતિકૂળ કિંવા વિરૂદ્ધ કર્મોથી નિવૃત્ત કરી શ્રેષ્ટતમ કર્મ વિષે પ્રવૃત્ત કરવો જોઇએ. કારણ કે શ્રેષ્ટતમ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલો મનુષ્ય પોતાની ઉન્નતિ ઝટ સાધી શકે છે. એટલે જ આ પછીના મંત્રભાગોમાં કહેવાયું છે કે (૩૮, ૩૯) "कर्मणे वां, वेषाय वां युनक्ति ।" એટલે કે 'શ્રેષ્ઠ કર્મ માટે તથા ગૃહપ્રવેશ અર્થે તમને બન્નેને તે કર્મ સંગાથે જોડે છે અથવા કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. 'કર્મ' શબ્દથી શ્રેષ્ટતમ કર્મ સમજવું એવી સ્પષ્ટતા તો આ પહેલાં (આજ અધ્યાયની ૪ થી ટીપણીમાં) કરવામાં આવી છે જ શરૂ શરૂમાં તો મનુષ્યને સારાં નરસાં ગમે તે કર્મ કરવાની પ્રેરણા

ઉદ્ભવે છે નરસા કિંવા બૂરા કર્મોના ભયકર પરિણામ આવે છે એવો અનુભવ વારવાર થવા માડતા તે તેવા કર્મો કરવાનો નાદ છોડી દે છે અને સત્કર્મોમા જ પ્રવૃત્ત થાય છે. આવી રીતે ખાવી કર્મની પ્રવૃત્તિ સુદ્ધા મનુષ્યનો રાહ સુધારે છે અને એને વાજબી ઝોક આપે છે 'કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ કરે છે' એવુ જે કહેવામા આવે છે તે આનુ જ નામ 'કર્મ કરવા તે શાને સારૂ ? કર્મનો અતિમ ઉદ્દેશ શો ? એવી શકા ઉપસ્થિત થવાનો અત્રે સભવ છે. તેથી તેના સમાધાન દાખલ 'वेषाय' એટલે કે 'ઘર સારૂ કિંવા ગૃહપ્રવેશ મેળવવા સારૂ' એ પ્રયોગ થયેલો છે 'वेश' અગર 'वेष' એ શબ્દનો અર્થ 'ઘર' કિંવા 'પ્રવેશ' એવો થાય છે. સાધક પોતાના ઘર ભેગો જનદી જનદી થઇ શકે, અને જે દિવ્ય સ્થાનમા તેનો પ્રવેશ હજી સુધી થઇ શકયો નથી, તે સ્થાનમા તે સુગમતાથી પહોચી જઇ શકે તેટલા સારૂ તે કહેતા આત્મા સાધકને કર્મની પ્રેરણા કરે છે આ કર્મો કર્યાથી સાધક પોતાને ઘેર જનદી પહોચે છે અને ત્યાં તેનો પ્રવેશ પણ સુગમ બને છે "वा युनक्ति" એટને કે તમને બન્નેને તે કામમા જોડે છે આ બે તે કોણ ? જ્ઞાની–અજ્ઞાની, સબળ–નિર્બળ અધિકારી–અનધિકારી એવા બે પ્રકારના લોકો હોય છે, તે બેઉ પ્રકારનાને તે પ્રેરણા કરે છે મનુષ્યની અદર પુરુષાર્થ કરવાની જે પ્રવૃત્તિ હોય છે તે આ કારણને લીધે જ હોય છે અને એ પ્રવૃત્તિને લીધે મનુષ્યની ઉન્નતિ શકય બને છે. પુરુષાર્થ કરવો, કિંવા પ્રશસ્ત કર્મો કરવા તે શાને સારૂ કરવા એવુ, વખત છે ને કોઇ પૂછે, તો તેનો ઉત્તર એ છે કે આપણી અદરનો દુષ્ટ ભાવ દૂર થાય સમાજમાના દુષ્ટ માણસો દૂર થાય અને સર્વ કોઇનું કાર્યક્ષેત્ર નિરતર, એટલા સારૂ જ સકળ પુરુષાર્થ વા પ્રયત્ન કરવાનો હોય છે. આગળ આવતા મત્રભાગમા

प्रत्युष्टꣳरक्षः, प्रत्युष्टा अरातयो,
निष्टप्तꣳरक्षो, निष्टप्ता अरातयः ।

४० रक्षः प्रत्युष्टम् ।	૪૦ રાક્ષસ ભાગી ગયો.
४१ अ-रातयः प्रत्युष्टाः ।	૪૧ અનુદાર લોક ભાગી ગયા.
४२ रक्षः निष्टप्तं ।	૪૨ રાક્ષસ પલાયન કરી ગયો.
४३ अ-रातयः निष्टप्ताः ।	૪૩ અનુદાર લોક પલાયન કરી ગયા.

એ જ કહેવામાં આવ્યું છે. જેમકે, (૪૦-૪૩) रक्षः प्रत्युष्टं, निष्टप्तं, अरातयः प्रत्युष्टाः, निष्टप्ताः । એટલે કે 'રાક્ષસ દાઝીને નાસી ગયો, અને શત્રુઓ પણ તાપ ન સહેવાતાં ઊંઝી પૂછડીએ નાઠા.' મતલબ કે એ સર્વનો પરાભવ થઈને કાયમને માટે તેઓ પલાયન કરી ગયા. પુરુષાર્થ પ્રયત્નનું એ પરિણામ છે. પુરુષાર્થ આવો થવો જોઇએ. (क्षरति इति रक्षः) જેના યોગે ક્ષીણતા આવે તેનું નામ રાક્ષસ. રાક્ષસ ક્ષીણતા આણે છે. શરીરને વિષે રોગબીજ એ રાક્ષસ છે, કારણ કે તે શરીરને ક્ષીણ કરે છે. શરીરસ્થ ધાતુને પચવા ન દેતાં શરીરની બહાર તે કાઢી નાખે છે તેથી શરીર ક્ષીણ બને છે. એટલા માટે એને તપાવીને કાઢી મૂકવો જોઇએ, બલ્કે એનો નાશ કરવો જોઇએ શરીરમાંથી રોગબીજનો નાશ થયો એટલે શરીર નીરોગી અને હૃષ્ટપુષ્ટ થવા માંડે છે. "तप" કરવાના જે ઉપાય સૂચવવામાં આવ્યા છે, તે ઉપાયોથી આ રાક્ષસને તપાવાય છે કિંવા દઝાડાય છે અને તેને પરિણામે તે ભાગી જાય છે વા નાશ પામે છે. ઉપવાસ, યોગસાધનામાંનાં યમ-નિયમપાલન, આસન, પ્રાણાયામ ઈત્યાદિ અનુષ્ઠાનો આ અંતરના રાક્ષસોને તપાવીને દૂર કરવ

માટે જ છે. એ દૃષ્ટિએ ' **निष्टप्तं** ' એ સમાસમાંનો **तप्त** શબ્દ ખાસ વિચારવા જેવો છે. શરીરની બાબતમાં જે બને છે તે જ રાષ્ટ્રની બાબતમાં પણ બને છે. રાષ્ટ્રને વિષે પણ બહારથી રાક્ષસો આવે છે ને રાષ્ટ્રને ક્ષીણ કરી નાખે છે. રાષ્ટ્રની કિંવા માનવ-સમૂહની ચઢતી વા ઉન્નતિનો અવરોધ કરનાર બધા જ રાક્ષસ કહેવાય. બીજા લોકોને પરતંત્રતામાં બાંધી રાખનાર અને તેમની ઉન્નતિને અટકાવનાર રાક્ષસ જ કહેવાય. સામાજિક તેમજ રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાંના એવા રાક્ષસોને પણ સત્યાગ્રહની શક્તિથી તપાવીને દૂર ભગાડવા જોઇએ, અને આત્મબળના જોરે સ્વરાજ્ય સંપાદન કરીને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ નીરોગી બનવું જોઇએ. આ પ્રમાણે વ્યક્તિને વિષે તેમજ સંઘને વિષે આ ઉપદેશની વાસ્તવિકતા વાચકોએ જોઇ કાઢવી. હવે, '**अ-राती**' શબ્દનો વિચાર કરીએ. **अराती** એટલે અદાતા, એટલે કે ન દેનારો, ચિંગુસ કિંવા કંજુસ. આવા લોક, સમાજ-ના તેમજ વ્યક્તિના પણ શત્રુ છે. અગર તો જે માણસ ઉન્નતિનો શત્રુ હોય તેને પણ '**अराती**' કહેવામાં આવે છે. એવા '**अराती**'-ઓને પણ દૂર કરી દઇને સમાજને નિર્ભય બનાવવો જોઇએ. મનુષ્યનો પુરુષાર્થ પ્રયત્ન આ દિશામાં થવો જોઇએ, અને તે એવો વેગબંધ અને એવા ઉગ્ર પ્રમાણમાં થવો જોઇએ, કે જેથી કરીને પુરુષાર્થ કરનારા લોકો શત્રુગણ દૂર થયાનો મહોત્સવ, પોતે જાતે માણી શકે ને સ્વનજરે નિહાળી શકે. આવા પ્રકારની આતુરતા કિંવા આવો દૃઢ નિશ્ચય પુરુષાર્થ કરનારના પ્રયત્નમાં હોય એ બહુ જરૂરનું છે, એમ જણાવવા ખાતર ' **निष्टप्तं** ' ઇત્યાદિ શબ્દ-પ્રયોગોમાં ભૂતકાળ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ કાર્ય સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું એવું કર્તાને લાગે, એટલી પ્રબળ શક્તિથી આ પુરુષાર્થનાં વૈયક્તિક અગર સામાજિક કાર્યો થવાં જોઇએ. એ મુજબ શત્રુનો સો ટળ્યા પછી નિજ કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર થવાની જરૂર છે, એ

उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥ ७ ॥

४४ उरु अन्तरिक्षं अन्वेमि	૪૪ વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં હું [યથેચ્છ] વિચરું છું.

બતાવવા માટે એ પછી આવતા મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-(૪૪) " उरु अन्तरिक्षं अन्वेमि " એટલે કે ' વિશાળ ક્ષેત્રમાં [યથેચ્છ] વિચરું છું. ' અર્થાત્ કે અત્યાર લગી હું નાનકડા ક્ષેત્રમાં હતો, તે સંકુચિત વાતાવરણ હવે દૂર થયું છે, એટલે હવે હું વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં-વિસ્તૃત વાતાવરણમાં સંચાર કરવા લાગ્યો છું. બધાંય માણસો આ વિસ્તૃત વાતાવરણમા જો કે વિચરે છે, તથાપિ વિદ્યા, સંસ્કૃતિ તથા પુરુષાર્થની ન્યૂનાધિકતાને કારણે મનુષ્યના મન પર જે પ્રકારનું પરિણામ નીપજે છે, તેવે પ્રકારે તેનું મન સંકુચિત કિંવા વિસ્તૃત વાતાવરણમાં વિચરવા લાગે છે. અત્યાર લગીના ૧ થી ૭ વેદમંત્રોમાં અપાયેલો ઉપદેશ બરાબર ઊરમાં ઠસી ગયો, પ્રશસ્ત કર્મો કરવા તરફ જાતને વાળી લીધી, સત્યનો જ અવલંબનપૂર્વક સત્યને જ આધારે પોતાનો જીવનવહેવાર ચલાવવાનો નિશ્ચય થયો, એટલે એ માણસ વિસ્તૃત વાતાવરણમાં સ્વૈર સંચાર કરવાને યાને યથેચ્છ વિચરવાને યોગ્ય બને છે. સ્વાર્થાન્ધતાને કારણે મનુષ્યનું વાતાવરણ પક્ષપાતી બનીને દિવસાનુદિવસ સંકુચિત બનતું જાય છે. મનુષ્યમાત્રના હિતની ખાતર સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાની નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થતાં એ જ મનુષ્યનું વાતાવરણ વિસ્તૃત બને છે. માનવીનાં જ્ઞાનક્ષેત્ર અને કર્મક્ષેત્ર જેટલા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત થાય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં તે ક્ષેત્રો તેની ઉન્નતિને સહાયકર્તા થઇ પડે છે. સાધારણ મનુષ્યની નજર પોતાના કુટુંબ પૂરતી જ દોડે છે, એટલે તેનું કાર્યક્ષેત્ર એટલા પૂરતું જ બની રહે છે; બીજો માણસ પોતાના રાષ્ટ્ર પૂરતી

धूरसि, धूर्व, धूर्वन्तं,

४५ धूः असि ।	૪૫ તું વિનાશક છે.
४६ धूर्वन्तं धूर्व ।	૪૬ વિનાશક [ઘાતક] નો તું નાશ કર.

નજર દોડાવે છે, એટલે તેનું કાર્યક્ષેત્ર રાષ્ટ્ર જેટલું વ્યાપક બને છે; પણ ત્રીજો માણસ મનુષ્યમાત્રનું કલ્યાણ કેવી રીતે સધાય તે જુએ છે, યાને તેની વૃત્તિ वसुधैव कुटुम्बकम्‌ની ભાવનાવાળી હોવાને લીધે તેનું કાર્યક્ષેત્ર અત્યંત વિસ્તૃત થયું હોય છે. જેનો જેટલો ક્ષેત્રવિસ્તાર તેટલી જ તેની મોટાઇ. અંતરિક્ષ કહેતાં ક્ષેત્રવિસ્તાર અને અંતઃકરણનો વિસ્તાર એ બેનો પરસ્પર નિકટ સંબંધ છે. વિસ્તૃત કાર્યક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થવું એટલે કે એટલાં બંધનો દૂર થવાં. બધાં જ બંધનો જેનાં દૂર થઇ જાય છે, તેનું અંતરિક્ષ એટલું બધું વિસ્તૃત બને છે કે તેની કંઇ સીમા જ નથી રહેતી. એ સ્થિતિને જ મુક્તિ કહે છે. મુક્તિની એ અંતિમ અવસ્થા સિદ્ધ થતાં લગીમાં જે જે ક્ષેત્રવિસ્તાર આપણા સંચારને પ્રાપ્ત થાય, તે તે વિસ્તાર ક્રમિક મુક્તિનું એક એક પગથિયું જ છે, એમ સમજવું. એ રીતે વિચારી જોતાં આપણે અત્યારે કઇ પાયરી પર છીએ, કયે પગથિયે છીએ, તે જેણે તેણે નક્કી કરી લેવું. (૪૫) " धूः असि " એટલે કે " તું વિનાશક છે " હે મનુષ્ય! તું નાશ કરનારો છે, યાને તારામાં નાશ કરવાની વૃત્તિ તેમ જ શક્તિ છે. તારી એ વિનાશક વૃત્તિ–શક્તિને પણ સારું વલણ મળવું જોઇએ. તેમ નહિ થાય તો તારે હાથે સારી બાબતોનો પણ નાશ થવા પામશે. એટલા માટે તારે તારી વિનાશક શક્તિને નીચે જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે વર્તન રાખીને યોગ્ય વલણ આપવું જોઇએ. આ નિયમ એવો છે કે (૪૬) " धूर्वन्तं धूर्व " યાને જે ઘાત કરે

धूर्वं त योऽस्मान्धूर्वति, तं धूर्वं यं वयं धूर्वामः । देवानामसि

૪૭ त धूर्व य अस्मान् धूर्वति ।	૪૭ તેનો નાશ કર કે જે આપણો ઘાત કરે છે
૪૮ य वय धूर्वाम त धूर्व ।	૪૮ જેનો નાશ કરવાનું આપણે બધાં જ ઇચ્છીએ તેનો નાશ કર

તેનો જ ઘાત અગર નાશ કરવો ' પોતાની અંદર જે વિનાશક શક્તિ છે તેનો ઉપયોગ ઘાતપાત કરનારાનો નાશ કરવાને કામે જ કરવો, જેઓ ઘાતક વા વિનાશક નથી તેમનું અહિત કદાપિ કરવું નહિ. હવે, ઘાતક કોને કહેવો તેનો વિચાર કરવો ઘટે. ઘાતક કોને ગણવો તે આ પછીના બે મંત્રભાગોમાં સૂચવાય છે (૪૭) " य अस्मान् धूर्वति, त धूर्व । " એટલે કે " જે એકલો છતાં અમારા બધાનો નાશ કરે છે, જે એકલો છતાં પુષ્કળને ત્રાસદાયક નીવડે છે, તે ઘાતક હોઈ એવા દુષ્ટ માણસનો નાશ કરવો ' તેવી જ રીતે (૪૮) 'य वय धूर्वाम त धूर्व" યાને ' જે એમને અમે સઘળા એકમતે દૂર કરવા ઇચ્છીએ, યાને જે મનોનુમતે દુષ્ટ હોવાનું ઠરે, તેને સમૂળગો દૂર કરવો ' એક મનુષ્ય આખા સમાજને ત્રાસ આપતો હોય, અથવા જે એક જણ માટે સર્વના દિલમાં એકસરખો તિરસ્કાર વ્યાપેલો હોય તેને દૂર કરી દીધાથી આખા સમાજનો ત્રાસ ટળી જાય છે અને સમાજને પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાનો માર્ગ નિરાંતે કાઢવાનું મંગળ બને છે આ પ્રમાણે જનસમાજની ઉન્નતિનો માર્ગ નિષ્કંટક બનાવવાનો મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવાનો છે. મનુષ્ય કેવળ વિનાશક શક્તિવાળું પ્રાણી છે એવું નથી તેની યોગ્યતા મહું જ

वह्नितमथं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

४९ देवाना वह्नितम, सस्नितम, पप्रितम, जुष्टतम, देवहूतम, असि ।	૪૯ દેવોનુ ઉત્તમ વાહન ઉત્તમ શુદ્ધિકારક, પૂર્ણતા કરનાર, સેવન કરવાલાયક, અને દેવોનું ઉત્તમ નિમંત્રણ તુ છે.

મોટી છે. " જુઓ—(૪૯) " देवानां वह्नितम, सस्नितम, पप्रितम, जुष्टतम, देवहूतम असि ।" અર્થાત્—(त्व देवाना वह्नितम असि—એટલે કે તુ દેવોનો મોટો વાહક છે) માનવી દેવોના વાહન રૂપ છે, કેમકે તેના શરીરમા નેત્રસ્થાને સૂર્ય, હૃદયસ્થાને ચંદ્ર, નાસિકાસ્થાને પ્રાણ કહેતા વાયુ, પાદસ્થાને પૃથ્વી, નાભિસ્થાને અંતરિક્ષ રહેલા છે. તાત્પર્ય કે બ્રહ્માંડના સર્વે દેવતાઓ અંશરૂપે માનવી શરીરમા આવીને રહેલા છે [નં. ૧૬ થી ૨૦ સુધીની ટિપ્પણી ફરી જોઇ જાઓ] આત્મા એ આ શરીરરૂપી રથનો સારથિ છે. એટલે આ શરીરમા સઘળા દેવતાઓનો વાસ હોવાને કારણે જીવાત્મા એ સઘળા દેવતાઓનો વાહક ઠરે એ તો ઉઘાડી વાત છે. વાચકોએ આ સત્ય અને ખરાખર પિછાની લેવુ. (त्व देवाना सस्नितम असि-એટલે કે 'તુ' દેવતાઓને ઉત્તમ પ્રકારે દૃઢ બાંધી રાખનારો કિંવા શુદ્ધ કરનારો કિંવા દેવતાઓની શકિત વધારનારો છુ) જીવાત્મા દેવતાઓને શુદ્ધ કરનાર સાધન છે એ બાબત ૧૬ થી ૨૫ ની ટિપ્પણીઓ જોઇ જવી. અને જીવાત્મા દેવતાઓને દૃઢ બાંધી રાખનારો છે એ વાત તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ શરીરની અંદર નેત્રોને સ્થાને સૂર્યને બાંધી રાખ્યો છે, અન્ય ઇન્દ્રિયોને વિષે અન્ય દેવતાઓને બાંધી રાખેલા છે. જીવાત્માએ પોતાના સ્નેહપાશ વડે એ સઘળા ૩૩ કોટિ દેવતાઓને

પોતાના પિંડ મધ્યે બાંધ્યા હોવાને કારણે તે બધા તેને વશ વર્તે છે, એવું એક દૃષ્ટિએ કહી શકાય. આ ઉપરથી જીવાત્માને દેવતાઓને બાંધી રાખનારો કેમ કહ્યો છે એ સહજ સમજી શકાશે. (**त्वं देवानां पप्रितमं असि**–એટલે કે 'તું દેવોને પૂર્ણ કરવાવાળો છે '). એના પિંડની અંદર જે સઘળા દેવોનો વાસ છે, તેમની શક્તિ એનાં યોગાનુષ્ઠાનોથી વધે છે. જેમકે, વ્યાયામથી સ્થૂળ શરીરની શક્તિ વધે છે, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની શક્તિ પણ તેમના નિયમનોથી વૃદ્ધિંગત થાય છે. સાધક પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્નને પરિણામે તેની ઇન્દ્રિયો વિષે રહેલી દૈવી શક્તિઓના બળમાં વધારો થતો જાય છે ને પરિણામે તે તે દેવ તે તે સ્થાનક વિષે અધિકાધિક પૂર્ણ યા વિકસિત થતો જાય છે. આપણા શરીરસ્થ દેવાંશોને આ રીતે તે (જીવાત્મા) પૂર્ણ કરવાવાળો યાને વિકસાવનારો છે અને તેમની અંદર શક્તિ સિંચનારો છે. (**त्वं देवतानां जुष्टतमं असि**-એટલે કે ' તું દેવોને અત્યંત પ્રિય છે, કિંવા દેવો થકી તું પ્રીતિપૂર્વક સેવાવાલાયક છે '). સૂર્ય ચંદ્ર વાયુ આદિ દેવતાઓ અત્રે નેત્ર મન પ્રાણ આદિનાં સૂચક છે. નેત્રને વિષે રહેલો સૂર્યદેવ એને માર્ગ સુઝાડે છે, મનને સ્થાને રહેલો ચંદ્રમા તેને ભલા બૂરાનો વિવેક કરતાં શીખવે છે, નાસિકા વિષે રહેલો પ્રાણદેવ એના જીવનની જોગવાઇ કરે છેઃ આ પ્રમાણે સર્વ દેવતાઓ આ આત્મારામની પ્રીતિપૂર્વક સેવા કરતા રહે છે. જેની સેવામાં તેત્રીશ કોટિ દેવતા સ્થ્યાપચ્યા રહેતા હોય તેનો વૈભવ કેટલો ભારે હશે વારુ ? (**त्वं देवहूतमं असि**-એટલે કે ' તું દેવોને બોલાવનારો છે '). આ પિંડસ્થ જીવ ત્રિલોકમાંના મોટા મોટા સર્વ દેવોને બોલાવી લાવે છેઃ એનું તેડું થતાં બરાબર તે સર્વ દેવતાઓ એના પિંડમાં હાજર થઇ જઇને મિત્રભાવે તેની સેવા કરવા લાગે છે. અને આ પણ નિજ પુરુષાર્થ-પ્રયત્ન દ્વારા તેમને પૂર્ણ બનાવે

अह्रुतमसि हविर्धान,

५० अह्रुत हविर्धान असि	૫૦ તું હવિનું વાંક વગરનું ધારક પાત્ર છે.

છે, અને અધિક શક્તિશાળી કરે છે. આનું જ નામ યજ્ઞ કહેવાય, એમ ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે. [જુઓ — देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्पर भावयन्त श्रेय परमवाप्स्यथ ॥—ભ. ગી. ૩। ૧૧—અર્થાત્ —આ યજ્ઞ દ્વારા દેવોની સમૃદ્ધિ કરો એટલે દેવો તમારી સમૃદ્ધિ કરશે આમ પરસ્પર સભાવના કરતા થકા તમે પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ કરી લો] ગીતામાં ઉપદેશાયેલું આ યજ્ઞતત્ત્વ વેદે અત્રે આ મંત્રભાગોમાં દર્શાવ્યું છે. શરીરરથમાં વિરાજેલા આ દેવોનો તમે યોગ્ય આદર કરો એટલે તે તમારો આદર કરશે એ રીતે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વિષે રહેલા દેવોએ આત્માને સહાય કરવી અને જીવાત્માએ એ દેવતાઓને સહાય કરવી ને આવી રીતની પરસ્પરની સહાયથી સહુએ ઉન્નત થવું એજ યજ્ઞનું મુખ્ય તત્ત્વ છે (૫૦) ' त्वं अह्रुत हविर्धान असि-યાને ' તું કુટિલતા વગરનો હવિર્ધાન પાત્ર જેવો છે. ' જેવી રીતે યજ્ઞમાં હવિદ્રવ્યને અર્પણ કરવાનું એક પાત્ર (સરવો) હોય છે અને તે વાંકુંચુકું ન હોતાં સીધું ને સરળ હોય છે, તેવી રીતે તું પણ આ યજ્ઞમાંનું હવિધારક પાત્ર રૂપ જ છે, એટલે તું વાંકોચૂંકો કે કુટિલ હોય તે ન ચાલે તારે તો સરળ બનવું જોઈએ કુટિલતા ધારણ કરીશ તો તારે હાથે કશું જ સારૂં કામ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ એટલા માટે તું પ્રથમ તો સરળપણે વર્તવા માંડ, વાકી ચાલ સ્વચ્છ દે અર્થાત્ કે તું પોતાને ' પાત્ર ' બનાવ, એટલુંજ નહિ પણ વાંકચૂક વગરનું સરળ પાત્ર

दृंहस्व,

૬૧ दृहस्व ।	૫૧ તું સુદૃઢ થા

તું તારી જાતને બનાવ. એટલે તારે હસ્તે યોગ્ય કાર્ય જ થતું રહેશે. (અગાઉ આવી ગયેલ ૩૨ મા નંબરની ટિપ્પણીમા તેમ હવે પછી આવતી ૬૬ મી ટિપ્પણીમા પોતાની જાતનો જ હવિ દેવને અર્પણ કરવાનું વિધાન છે. એ હવિ ખુદ પંડના જ પાત્રમાં ધારીને પંડે જ દેવને અર્પણ કરવાનો છે. આપણે પંડે ' પાત્ર ' બન્યા એટલે પંડનો જ હવિ તેમાં સ્થાપન કરીને આત્માર્પણ કરવાનું છે. (ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं । ब्रह्मैव तेन गन्तव्य ब्रह्मकर्म समाधिना ॥– ભ. ગી. ૪ । ૨૪. અર્થાત્ કે ' અર્પણ ક્રિયા એ બ્રહ્મસ્વરૂપ, હોમવાની વસ્તુ એ પણ બ્રહ્મરૂપ, અને બ્રહ્મરૂપી અગ્નિમાં ખુદ બ્રહ્મ જ હોમે. આ પ્રમાણે બધાં જ કર્મો જેના બ્રહ્મરૂપ બની જાય છે, તેને છેવટે બ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત થાય છે ') ભગવદ્ગીતાનો આ શ્લોક આમ પણ ઘટાવી શકાય—

' आत्मार्पणं आत्महविरात्माग्नावात्मना हुतं ।
आत्मैव तेन गन्तव्यमात्मकर्मसमाधिना ॥ '

અહીં–" પંડે જ અર્પણવિધિ, પંડે જ હવિ, અને પંડના આત્માગ્નિ મધ્યે પંડે જ હવન કર્યો. આ પ્રમાણે પોતીકું બધું પોતે જ કરે છે એવું જેને ભાસે છે તે આત્મરૂપ બની જાય છે.' આ જ આશય આ મંત્રભાગોનો છે. પંડે હવિ બનીને પંડના પાત્ર મધ્યે તે હવિને રાખવાનો અને પંડે જ વાંકાતેડા ન ચાલતાં સજાગતાપૂર્વક નિજ શક્તિનો નિજના ઉદ્ધાર અર્થે આત્મયજ્ઞ કરવાનો છે. આ રીતે પોતીકું અંગપણું પોતે જ પોતાની અંદર વધાર્યું એટલે-(૫૧) ' दृंहस्व ' કહેતાં ' તું પંડે સુદૃઢ થા. '

माह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्। विष्णुस्त्वा क्रमताम्,

५२ मा ह्वा. मा ते यज्ञपति ह्वार्षीत् ।	પર કુટિલ થતો મા, તારો યજ્ઞપતિ પણ કુટિલ ન બનો. (જુઓ ટિ ન ૨૨-૨૩)
५३ विष्णु त्वा क्रमताम् ।	૫૩ વિષ્ણુદેવ તારા પર ચઢો

મતનમ કે સરળપણે વર્તવા લાગવાથી તુ તારી પોતીકી જ શકિત વધારીશ અને પરિણામે તું મજબૂત બનીશ આત્મબળ આ રીતે જ વિકસે છે (પર) " मा ह्वा । मा ते यज्ञपति ह्वार्षीत् " એટલે કે તું કુટિલ ન થઇશ અને તારો યજ્ઞપતિ પણ કુટિલ ન થાય " કારણ તમારા બે પૈકી કોઇપણ કુટિલતા ધારણ કરશે, તો પરિણામે તમારો બન્નેનો સર્વનાશ થઇ જશે. એટના માટે કુટિલ નીતિનો સતત ત્યાગ કરીને સરળપણે વર્તતા જ [ટિપ્પણી ૨૨-૨૩ જુઓ' ત્યા પણ આ જ મંત્ર આવેલો છે] (૫૩) " विष्णुः त्वा क्रमताम् " યાને " સર્વવ્યાપક દેવ તારી ઉપર ચઢી બેસો અગર સ્વાર થાઓ. ' કદીક કામ કદીક ક્રોધ, કદીક લોભ ઇત્યાદિ શત્રુઓ તારા પર સ્વાર થતા દેખાય છે. કોઇના પર ભૂત ચઢી બેસે છે તો કોઇના પર વળી બીજો કોઇ વાયરો ચઢી બેઠેલો જણાય છે. એ રીતે તારા પર કોઇને કોઇ જો ચઢી બેસનાર જ છે, તો પછી સર્વવ્યાપક ભગવાન વિષ્ણુ જ તારા પર ચઢી બેસો ! જેવી રીતે કામ ક્રોધને તમે તમારે માથે ચઢાવી લો છો, તેવી જ રીતે પરમેશ્વરને પણ જો તમારે શિર સ્થાપશો તો તમારૂં કલ્યાણ થઇ જશે. માટે કામ ક્રોધાદિ રાક્ષસોને ચઢવા ન દેતા ભગવાન વિષ્ણુને જ ચઢવા દેજો. એમ થશે તો ભગવાનની સર્વગુણસંપન્નતા તથા સર્વશકિતમત્તા પણ તમારી અંદર આવશે અત્યારે તો કામવિકાર તમારા પર સ્વાર બને છે અને તમને મરજી પડે તેમ નચવે છે.

उरु वातायापहतंरक्षो, यच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

५४ वाताय उरु (क्रमताम्)	૫૪ વાયુસેવન માટે વિસ્તૃત વા મોકળી જગામાં [વિચર].

ને તેને પરિણામે તમે હાલહવાલ બનો છો. આને બદલે જો દેવને જ તમારા શિર પર ચઢવા દેશો અને તેની પ્રેરણા પ્રમાણે નાચવા લાગશો, તો તમારૂં કલ્યાણ બસ થશે જ થશે. ખરૂં જોતાં તો તમારે કોઇની જ તાબેદારી ન સ્વીકારતાં પોતાની જ શક્તિ વડે પ્રકાશવું જોઇએ. પરંતુ તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં લગી, અને જ્યાં લગી રાક્ષસ કિંવા ભૂતપિશાચ તમારા શિર પર બેઠક જમાવતો જ રહે, ત્યાં લગી તો આ દુષ્ટોને માથા પર ચઢાવવાને બદલે દેવને જ તેમ કરવા દો; યાને દૈવી ભાવનો સંયોગ તમારા હૃદયમાં થવા દો. એમ કરવાથી દુષ્ટપણું કાયમનું દૂર થઈ જઇને સુષ્ટપણું (કહેતાં ભલમનસાઈ વા સારસાઇ) તમારી અંદર સ્થિર બની રહેશે, અને દિવ્યતેજ તમારી અંદર ચમકવા લાગશે. મતલબ કે, કામ ક્રોધાદિકોને પોતાના પર સ્વાર થવા દેવાથી માનવીની વૃત્તિ સંકુચિત બનતી જાય છે, અને દેવને તેમ કરવા દીધાથી માનવીની વૃત્તિ વિશાળ ને વિશાળ બનતી જાય છે. જેમ (૫૪) "**वाताय उरु क्रमतां** ।" કહેતાં, 'હવા ખાવી હોય તો ખુલ્લી જગામાં ફરવા'ની આવશ્યકતા છે, તેમ જ આ બાબતમાં પણ સમજવાનુ છે. નાનકડા ઘરની અંધિયાર ખોલીમાં વસનારો મનુષ્ય સંકુચિત વાતાવરણમાં જ હરફર કર્યા કરે તો તેનામાં ક્ષીણતા આવતી જાય છે; પરંતુ એજ મનુષ્ય જો વિશાળ વા ખુલ્લા વાતાવરણમાં નિર્મળી શુદ્ધ હવાનું સેવન કરતો રહે છે, તો તે ઉલટાનો પુષ્ટ બનતો જાય છે. તેજ પ્રમાણે કામક્રોધાદિક દુર્ગુણોને સ્વાર થવા દેવા એ હાનિકારક છે અને પરમેશ્વરને તેમ કરવા દેવું એ ઉન્નતિકારક

૯૯ अपहतं रक्षः ।	૫૫ રાક્ષસ દૂર થયો (જુઓ ૪૦-૪૩)
૯૬ पञ्च यच्छन्ताम् ।	૫૬ પાંચેવ પકડો.

છે. (૫૫) "अपहतं रक्षः" યાને 'રાક્ષસ હણાયો.' દેવ તમારા શિર પર ચઢયો એટલે તમારા આંતરપ્રદેશમાં સેતાનને કિંવા રાક્ષસોને રહેવાનું સ્થાન જ મળવાનું નહિ. સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલો રાક્ષસ હાર થયો જ સમજવો. તમારા પિંડમાં જ્યાં લગી પરમેશ્વર (કહેતાં દૈવી ભાવ) વાસ પૂરતો નથી, કિંવા પરમેશ્વરને માટે તમારૂં અંતઃકરણ જ્યાં લગી મોકળું બનતું નથી, ત્યાં લગી જ રાક્ષસ તમારી અંદર રહી શકે છે. જેમ સાંકડી અંધિયાર ખોલીમાં રોગના જંતુ રૂપી રાક્ષસ રહી શકે છે, પણ વિશાળ જગામાં ને ખુલ્લી હવામાં નથી રહી શકતો, તેમ જ આ બાબતમાં પણ સમજવાનું છે. (૫૬) "पञ्च यच्छन्तां" કહેતાં, 'પાંચેય વડે એને સાહી લો.' અર્થાત્ કે દેવે જ્યાં બેઠક લીધી કે લાગલો તેને પાંચેય વડે મજબૂત રીતે પકડી લેવો. મતલબ કે કર્મેન્દ્રિય, જ્ઞાનેન્દ્રિય, મન બુદ્ધિ અને આત્મા: એ પાંચેય વડે પરમેશ્વરને મજબૂત પકડી લઇ, તેને પાછો બહાર ન જવા દેવો. એ પાંચેય દ્વારા એ દેવનું કાર્ય કાળજીભરી રીતે થતું રહે છે, તો તે વશ થઇને અહીંનો અહીં જ રહે છે, બહાર નિસરી જતો નથી. પરંતુ પાંચેયમાંથી એકાદ પણ બીજી પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે તો દેવને ત્યાંથી ભાગી જવાનો માર્ગ મળે છે. માટે નિજ કર્મશક્તિ, જ્ઞાનશક્તિ મનશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ અને આત્મશક્તિ એ પાંચેય શક્તિઓ વડે એને દૃઢ પકડી રાખવો. આ ઉપદેશ સાવ આલંકારિક હોવા છતાં અત્યંત મહત્ત્વનો છે. વિચારવાવાળાને આનું મહત્ત્વ તત્કાળ સમજાઇ જશે. આ पञ्च यच्छन्तां એ મંત્ર-

देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्या पूष्णो हस्ताभ्याम्।

५७ सवितु देवस्य प्रसवे अश्विनोः बाहुभ्याम् पुष्णो हस्ताभ्याम् त्वा [गृह्णामि]।	૫૭ સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમા અશ્વિનીના બાહુઓથી અને પુષાદેવના હાથોથી તને પકડું છુ

ભાગને। બીજો અર્થ આમ પણ થાય –' પોતાની પાચેય શક્તિઓને કાબુમાં રાખવી. ' અર્થાત્ કે ઉપર ગણાવેલી પાચેય શકિતઓને તાબે રાખવી, ફાવે ત્યા ભટકવા ન દેવી. સયમ અને ઇંદ્રિય દમનનો આ અથ નો ઉપદેશ પણ ભારે મહત્ત્વનો છે પોતાની પાચેય શકિતઓને પરમેશ્વરના કાર્યમા અર્પણ કરવી એને। બીજો અર્થ જ ' એ શક્તિઓને સયમમા રાખવી ' એવો થાય કારણ કે સયમ સિદ્ધ થયા વગર પરમેશ્વરના કાર્ય વિષે સર્વ શકિત સમર્પવાનુ બને જ નહિ ઠીક ત્યારે, પરમેશ્વરનુ આસન હ્રદયમા દૃઢ બનતા શુ થાય છે તે હવે આપણે જોઇએ —(૫૭) " सवितु देवस्य प्रसवे अश्विनो बाहुभ्या पुष्णा हस्ताभ्या त्वा गृह्णामि । " આનો અર્થ એવો થાય છે કે ' આ સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર દેવે રચેલી સૃષ્ટિમા હુ તને અશ્વિનીના બાહુઓ વડે અને પૂષાદેવના હાથો વડે પકડુ છુ. ' આમના પ્રમાણે આ પણ અનુષ્ઠાન કરવાવાળા ભકત પ્રત્યે ઈશ્વરની આશ્વાસનવાણી છે. પાછળ કહેવાઇ ગયુ છે તેમ અનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ભક્તજનને પરમેશ્વર કોઇ પણ જાતનો ત્રાસ થવા દેતો નથી તેને એ પૂષાના હાથો વડે પકડે છે એટલે કે પોગ્ય રીતે પુષ્ટ કરે છે, અને અશ્વિની દેવોના હાથો વતી પકડે છે એટલે કે તેને નીરોગી રાખે છે કારણ

अग्नये जुष्टं गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ १० ॥

५८ अग्नये जुष्टं [गृह्णामि]।	૫૮ અગ્નિને જે પ્રિય હોય તે હું લઉં છું [હવિષ્યાન્ન ખાઉં છું.]
५९ अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि	૫૯ અગ્નિ તથા સોમને જે પ્રિય હોય તે જ હું લઉં છું.

અશ્વિનીકુમાર એ દેવતાઓના વૈદ્ય હોવાથી તેમના હાથ સર્વને નીરોગી કરનારા છે, અને પૂષાદેવ એ સર્વને પુષ્ટિ અર્પનારા દેવતા છે. આ દેવતાઓના હાથો વડે જે ભક્તને પરમેશ્વર ઊંચકી લેશે તેને માટે કલિકાળનો ભો રહેશે નહિ, તેનાં સઘળાં દુઃખો દૂર થશે ને તે મૃત્યુને પણ જીતી લેશે. પ્રભુના આ આશ્વાસન પર આસ્થા રાખી લોકોએ યોગ્ય પ્રકારે પોતાનાં અનુષ્ઠાન ચાલુ રાખવાં. આ પછી ખાવાપીવાનો વિચાર થવાની જરૂર હોઈ તેને માટે નીચે પ્રમાણે બે પ્રતિજ્ઞાઓ રજૂ કરાય છે:

(૫૮, ૫૯) " अग्नये अग्नीषोमाभ्यांजुष्टं गृह्णामि " અર્થાત્ કે 'અગ્નિ તથા સોમ એ બે દેવતાઓને જે પ્રિય હોય છે તે જ હું સ્વીકારું છું.' અગ્નિને હવિષ્યાન્ન જ પ્રિય હોય છે અને સોમને દૂધ વગેરે પદાર્થ પ્રિય લાગે છે. સોમરસમાં દૂધ, દહીં વગેરે જે પદાર્થ ભેળવવામાં આવે છે તે સોમને ભાવે છે, અને અન્નનો જે હવન કરવામાં આવે છે તે અગ્નિ દેવતાને રૂચિકર થઇ પડે છે. એટલા જ હવિષ્યાન્નનો દેવ સ્વીકાર કરે છે, બીજો કોઇ પદાર્થ તેને સ્વીકાર્ય નથી. ઉપર ગણાવેલા પદાર્થો જ મનુષ્યે જમીનમાં ઉગાડવાના. એ સિવાયના તંબાકુ, ચા ભાંગ અને એમના જેવા બીજા હાનિકારક પદાર્થો ખાવાલાયક નથી તેમ ઉત્પન્ન કરવાલાયક પણ નથી. યજ્ઞનિમિત્તે ખાનપાનનું પથ્ય સચવાય

भूताय त्वा, नारातये, स्वरभिविख्येषं,
दृंहन्तां दुर्याः पृथिव्यां,

૬૦ भूताय त्वा,	૬૦ ઉન્નતિ સારૂ તને [ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો છે].
૬૧ न अरातये	૬૧ અનુદારપણા માટે નહિ.
૬૨ स्वः अभिविख्येषम् ।	૬૨ આત્મપ્રકાશ મને દેખાવા દે.

છે, તે આ જ પ્રમાણે. આવી રીતે શુદ્ધ ખોરાકનું સેવન કરવાથી વિચાર તથા આચારની શુદ્ધતા સધાય છે અને એ શુદ્ધતાથી ઉન્નતિ થતી જાય છે. મનુષ્યાવતાર ઉન્નતિને માટે જ છે એ સંબંધમાં હવેના બે મંત્રભાગોમાં ઉત્તમ ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. (૬૦, ૬૧) " भूताय त्वा, न अरातये । " એટલે કે ' ઉન્નતિ સારૂ જ તને પેદા કરવામાં આવ્યો છે, અનુદારપણા માટે નહિ જ. ' ભૂતળ પર મનુષ્યાવતાર આપવામાં આવ્યો છે તે એટલા જ ખાતર કે એના યોગે તે પોતાની ઉન્નતિ સાધી લઈ શકે. અનુદારપણે વર્તીને પોતાની શક્તિનો સંકુચિત બનાવવા માટે મનુષ્યજન્મ મળ્યો નથી. મતલબ કે કોઇ પણ કામ કરતી વખતે મનુષ્યે વિચાર કરવો રહ્યો કે ' ઉન્નતિ સાધવા અર્થે જ મારો જન્મ થયો હોઇ આ કામ મારા ઉન્નતિસાધનને મદદગાર થશે કે નહિ ? એવો વિચાર કર્યા બાદ જેનાથી પોતાની ઉન્નતિ થાય તેવાં જ કામો મનુષ્યે હાથ ધરવાં જોઇએ. સિવાય, મનની ઉદારતા ખીલવવી જોઇએ. અનુદારતા નહિ. ભક્તજન હોય છે તે એવો જ નિશ્ચય કરે છે અને મનમાં એવી ઇચ્છા સેવે છે કે—" स्वः अभिविख्येष " યાને ' સ્વઃ કહેતાં સ્વર્ એટલે કે આત્માનો પ્રકાશઃ એ આત્માનો પ્રકાશ મને સર્વત્ર

उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ।

६३ पृथिव्यां दुर्याः दृंहन्ताम् ।	૬૩ પૃથ્વીપરનાં દ્વાર મજબૂત થાઓ.
६४ उरु अन्तरिक्षं अन्वेमि	૬૪ વિસ્તૃત અંતરિક્ષમાં હું [યથેચ્છ] વિચરું છું. (જુઓઃ ૪૪)

દેખવા દે.' આત્માનો એ પ્રકાશ મારે પામવો છે, તેથીસ્તો હું આ ધર્માનુષ્ઠાન કરું છું. મારી એક જ ઇચ્છા છે તે હે દેવ ! તું પાર પાડજે ! અને (૬૩) " पृथिव्यां दुर्याः दृंहन्तां " કહેતાં ' પૃથ્વીપરનાં સઘળાં ઘરો સુદૃઢ થજો !' અર્થાત કે ઘરો ખખળી ગયેલાં ન હોય, પણ બધાં જ ઘર સારાં ને મજબૂત હોય. આનો અર્થ એવો સમજવાનો કે આ પૃથ્વી પર સજ્જન, સાધુ, મહાત્મા ભકત કિંવા સદાચારી મનુષ્યો પુષ્કળ પેદા થતા રહેજો. જે ઘરોમાં યજ્ઞ કહેતાં લોકકલ્યાણનાં કામો ચાલતાં રહે છે, તે ઘરો સુદૃઢ રહે છે, અને જે ઘરોમાં સ્વાર્થવૃત્તિ અને બીજાને ફસાવવા ધૂતવાની દાનતનું જોર જામેલું રહે છે, તે ઘર ખખળી ગયેલાં હોય છે. ' દ્વાર ' કિંવા ' દુર ' શબ્દનો અર્થ ' બારણું ' કિંવા ' સ્વાતંત્ર્ય-પ્રાપ્તિનું દ્વાર અથવા સાધન ' હોઇ તે વાટે પારતંત્ર્ય દૂર કરી બંધનમાંથી છૂટી શકાય છે. એટલા માટે ભક્ત ઇશ્વરની પાસે માગે છે કે ' મને આત્માનો પ્રકાશ દેખાઓ, અને આ પૃથ્વીના પટ પર જેટલાં ઉપકારશીલ મનુષ્યોનાં ઘરો છે, તે બધાં મારે માટે તેમ જ સર્વ લોકોને માટે દિવસાનુદિવસ સુદૃઢ બનતા રહો ! ' આવાં ઘર ઉત્તમ સ્થિતિમાં હશે તો તેના યોગે સર્વ લોકોનું કલ્યાણ જ થતું રહેશે. (૬૪) " उरु अन्तरिक्षं अन्वेमि " એટલે કે ' વિશાળ અવકાશની અંદર હું સ્વેચ્છાપૂર્વક

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थेऽग्ने हव्यꣳ रक्ष ॥ ११ ॥

६५ पृथिव्याः नाभौ अदित्याः उपस्थे त्वा सादयामि ।	૬૫ પૃથ્વીના મધ્ય ભાગે સ્વતંત્રતાની સમીપમાં તને બેસાડું છું.

સંચરું છું.' જીવાત્માને આત્મપ્રકાશ લાધ્યો, અને જગતભરમાં સદાચારી, પરોપકારી, અને યજ્ઞમય જીવનવાળા મહાત્માઓનાં ઘર સુદૃઢ થયાં, એટલે પછી તેને જગતભરમાં વ્યાપેલા અવકાશમાં યથેચ્છ વિહરવાની અનુકૂળતા મળી ગયા જેવું થશે. અત્યારે જે કાર્યક્ષેત્ર બિલકુલ સંકુચિત થયેલું છે તેનું કારણ એ છે કે સજ્જનોનાં ઘર કમી છે અને જે છે તે ખખડપંચમ હાલતમાં છે; ત્યારે દુર્જનોનાં ધામ પુષ્કળ છે અને સારી હાલતમાં છે. એથી કરીને સજ્જનો માટે મોકળાશમાં કામ કરવા પૂરતું વિશાળ કાર્યક્ષેત્ર જ નથી રહ્યું: [આજ મંત્ર ૪૪ મી ટિપ્પણીમાં આવેલો હોય ત્યાં આગળ કરવામાં આવેલું સ્પષ્ટીકરણ પણ વાચકોએ જોઇ લેવું]. આટલો પ્રતિબંધ હોવા છતાં જે મનુષ્ય પોતાનું સારૂંય જીવન યજ્ઞમય બનાવે છે, તેને તો વિપુલ કાર્યક્ષેત્ર મળી રહે છે, એમાં શંકા નથી. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ જે શખ્સ જગતના કલ્યાણ માટે પોતાનું જીવન સમર્પી દે છે, તેને આશ્વાસન આપતાં પરમેશ્વર કહે છે કે—(૬૫) " **पृथिव्याः नाभौ अदित्याः उपस्थे त्वा सादयामि ।** એટલે કે 'પૃથ્વીના મધ્યભાગે અને સ્વતંત્રતા દેવીના પડખામાં હું તને બેસાડું છું.' મતલબ કે આ પૃથ્વીના કેન્દ્રસ્થાને તે મનુષ્ય પ્રકાશે છે. એટલે મધ્યભાગે આવેલા ઊંચા માંચડા પર બેઠેલા મનુષ્ય પર બધાંની

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ,

६६ अग्ने हव्यं रक्ष ।	૬૬ હે અગ્નિદેવ ! આ હવિનું તું રક્ષણ કર. (જુઓ નં. ૩૨)
६७ वैष्णव्यौ पवित्रे स्थः ।	૬૭ વિષ્ણુની શક્તિથી થયેલી શુદ્ધિકરણ ક્રિયાઓનાં બે સાધનરૂપ તમે છો.

આંખો જેમ અંજાય છે, તેમ પૃથ્વીભરના લોકોની દૃષ્ટિ આવા સાધુ પુરૂષ પ્રત્યે ખેંચાય છે. સમસ્ત ભૂતળ પરના માનવી મંડળમાં તે પ્રમુખના ઉચ્ચાસને સ્થાપિત થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રમુખાસને બિરાજતો થકો તે અદિતિને ખોળે જઇ બેસે છે. 'અદિતિ' એટલે શું ? તો કે 'दिति' એટલે બંધન અને अ-दिति એટલે અબંધન કહેતાં સ્વતંત્રતા. અર્થાત્ કે સ્વાતંત્ર્યદેવીના ખોળે જઇને એ બેસે છે. અને પછી તો તે જગતની અંદર સર્વસત્તાધીશ બની જઈ સરસુબત્યારની માફક પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે છે. ઇશ્વર તરફનું આ આશ્વાસન સાંભળીને ભક્તજન ફરીથી આત્મસમર્પણની પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે કે—(૬૬) "अग्ने हव्यं रक्ष ।" 'હે તેજસ્વી દેવતા ! આ હવ્ય પદાર્થોને હવે તો તું જ સંભાળ.' મારૂં જીવન એજ સર્વ હવ્ય દ્રવ્ય છે. એ આખુંય જીવન હું તને સમર્પી દઉં છું. હવે હું પંડે પણ તારોજ છું. તારે હવે જેમનું કરવું હોય તેમનું કર; હવે તો તારે જ મને સંભાળવાનો છે. [૩૨ મી ટિપ્પણીનો મંત્રભાગ પણ આવો જ છેઃ એટલે તે મંત્ર પણ અહીં ફરી જોઇ જવો.]

(૬૭) "वैष्णव्यौ पवित्रे स्थः" યાને 'વિષ્ણુ કહેતાં સર્વવ્યાપક ભગવાનની શક્તિથી સંયોજિત થયેલાં પવિત્રીકરણનાં

सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः।

૬૮ सवितुः प्रसवे, अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः, वः उत्पुनामि ।	૬૮ ઉત્પાદક દેવની આ સૃષ્ટિમાં છિદ્રરહિત પવિત્રીકરણનાં સાધન વડે અને સૂર્યનાં કિરણો વડે તમને બધાંને ઉત્તમ રીતે પવિત્ર કરું છું.

બે સાધનરૂપ તમે છો.' મતલબ કે તમારી અંદર આ બે શક્તિઓ છે. પ્રાણ તથા મન આ બે સાધનો પવિત્રીકરણનાં હોઈ એમની અંદર વિલક્ષણ દૈવી શક્તિ ભરેલી છે. પ્રાણની સાધના વડે હઠયોગ અને મનની સાધના વડે રાજયોગ સિદ્ધ થાય છે અને તેને પરિણામે અંદરની તેમજ બહારની શુદ્ધિ સિદ્ધ થઈને ભક્ત સ્વતંત્રતા દેવીના ખોળે બેસવાનો અધિકારી બને છે. પવિત્રીકરણનાં આ સાધનો પોતાની અંદર છે એવું ભાન મનુષ્યમાં પ્રથમ જાગૃત થવું જોઈએ, અને તે પછી એ સાધનોના ઉપયોગ દ્વારા પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવી જોઈએ. સાધનો નિર્માણ કરી મનુષ્યની આગળ ધરી દેવાની ફરજ ઈશ્વરની હોઈ તે તેણે પૂર્ણ કરી દીધેલી છે. હવે તો મનુષ્યે જ પોતાનું કર્તવ્ય કરવું રહ્યું. અને એ જ વાત હવેના મંત્રભાગમાં રજૂ થાય છે. (૬૮) "सवितुः प्रसवे, अच्छिद्रेण पवित्रेण, सूर्यस्य रश्मिभिः वः उत्पुनामि।" એટલે કે 'ઉત્પાદક દેવની આ સૃષ્ટિમાં પવિત્રીકરણના કાણા નહિ એવા સાધન વડે, તથા સૂર્યનાં કિરણો વડે તમને બધાંને હું પવિત્ર કરું છું.' ઉત્પાદક પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં શુદ્ધિ માટેનાં તો અનેક સાધનો ભર્યાં પડ્યાં છે. પણ તેમાં સૂર્યકિરણ એ એક બહુ મોટું સાધન છે. સૂર્યકિરણો દ્વારા આ જગતની અંદર પવિત્રતા વા શુદ્ધિ સધાય છે. એટલે જ જે લોકો પોતાના ઘરમાં સૂર્યપ્રકાશને આવવાની સોઇ

देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवोऽग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे

६९ देवीः आपः अग्रेगुवः अग्रे पुवः ।	૬૯ [હે] દિવ્ય જળ ! તમે આગળ જવાવાળાં અને પ્રથમ પવિત્ર કરનારાં છો.

રાખે છે, તેમનાં ઘરમાં રોગરાઇ દેખા દેતાં નથી. જેઓ પોતાનાં શરીરને સૂર્યસ્નાન કરાવે છે યાને જેઓ શરીરને તડકામાં તપાવે છે તેઓ જાતે નીરોગી રહે છે. સૂર્યનાં કિરણોમાં, આ પ્રમાણે, શુદ્ધિકરણનો ધર્મ રહેલો છે. ઉપર કહેવાઇ જ ગયું છે કે આત્માની શક્તિ ધરાવતાં પ્રાણ તથા મન એ બન્ને પણ પવિત્રકરણનાં સાધનો છે. પણ તે 'અ–ચ્છિદ્ર' કહેતાં છિદ્રરહિત હોવાં જોઇએ. કાણાં-કુબડાં ન હોવાં જોઇએ. સાધનોમાં કોઈ પણ જાતનો દોષ કોઇ પણ પ્રકારની ખોડખાંપણ નહિ હશે તો જ તે યોગ્ય શુદ્ધિકરણ કરી શકશે, નીકર નહિ જ. ગળણી વા ચાળણીના વેહ મોટા થઇ ગયા હોય છે ત્યારે દૂધ કે ઘી ગાળવાની, કિંવા લોટ ચાળવાની ક્રિયા જેમ બરાબર થઇ શકતી નથી, તેમજ પ્રાણ અને મનનાં સાધનો અચ્છિદ્ર કહેતાં ખોડખાંપણ વિનાનાં નિર્દોષ હશે તો જ તે પવિત્રી-કરણની ક્રિયા કરી શકશે. આ પ્રમાણે પાણી પણ શુદ્ધિનું એક સાધન છે, એમ હવેનો મંત્રભાગ ઉપદેશે છે. (૬૯) "देवीः आपः अग्रेगुवः अग्रेपुवः ।" 'દિવ્ય જળ પ્રગતિ કરાવનારું પ્રથમ દરજ્જાનું પવિત્રકરણ છે.' દિવ્ય જળ એટલે વાદળમાંથી વરસતું શુદ્ધ જળ. વરસાદનું પાણી દ્યુલોકમાંથી આવતું હોવાથી તેને देवी आपः કહેતાં 'દિવ્ય જળ' કહેવામાં આવે છે. વૃષ્ટિ દ્વારા મળનારું જળ અંદરની તેમજ બહારની શુદ્ધિ કરનારું છે. ઉપવાસને દહાડે બીજું કશું જ ન ખાતાં કેવળ વરસાદનું પાણી જે પીવામાં

यज्ञपतिं सुधातु यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

७० अद्य इम यज्ञ अग्रे नयत ।	૭૦ આજે આ યજ્ઞને આગળ લઇ જાઓ
७१ यज्ञपतिं सुधातु देवयुव यज्ञपतिं अग्रे नयत ।	૭૧ યજ્ઞપાલક, ઉત્તમ ધાતુ ધારણ કરનાર, દેવની ભક્તિ કરનાર યજમાનને આગળ લઇ જા [યાને પ્રગતિ કરાવ]

આવે તો તેથી અન્તરશુદ્ધિ અચ્છી રીતે થાય છે. એજ પ્રમાણે બાહ્ય વા વરાળનુ પાણી પણ શુદ્ધિકારક છે શુદ્ધોદક કહેતા સ્વચ્છ પાણી એ શરીરની સ્વચ્છતા સાધે છે અને અરોગ્ય અર્પે છે તેથી કહેવામા આ સુ છે કે-(૭૦) " इम यज्ञ अद्य अग्रे नयत । '-'આ યજ્ઞને આજે જ આગળ લઇ જા ' યાને આજે જ યજ્ઞની પ્રગતિ કર એને પાછળ ખેસવીશ નહિ ' યજ્ઞ ' કિંવા ' યજ્ઞપુરુષ ' એ નામ આત્માનુ હોઈ તે વેદોમા પ્રસિદ્ધ છે આ યજ્ઞને કહેતા આત્માને આગળ લઇ જવાનો છે શારીરિક શુદ્ધિ દ્વારા આત્માની પ્રગતિ થાય છે. શુદ્ધતા એ પ્રગતિનુ સાધન છે એના માટે ઉન્નતિની ઇચ્છાવાળાએ આત્મશુદ્ધિ સાધવાનો પ્રયાસ કરવો જોઇએ પહેલી શરીરશુદ્ધિ પાણીથી થાય છે સૂર્ય-કિરણોથી આખા પ્રદેશની તેમજ શરીરની પણ શુદ્ધિ થાય છે પ્રાણાયામથી અને મનનથી અન્તરની શુદ્ધિ સધાય છે આ પ્રમાણે અત્યા લગીમા સૂચવાયના શુદ્ધિકરણના સાધનોનુ મહત્ત્વ હોઈ માનવીના ઉન્નતિકાર્યમા તેમની જરૂર પડે છે. એટલા માટે આગળના મન્ત્રમા કહેવામા આવ્યુ છે કે-(૭૧) ' यज्ञपतिं सु-धातु देव युव यज्ञपतिं अग्रे नयत । " એટલે કે ' યજ-

માનને ઉત્તમ સપ્તધાતુઓથી યુક્ત કરીને તથા દેવોનો મળતિયો વા ભક્ત બનાવીને આગળ વધાર.' 'યજ્ઞપતિ' એટલે યજ્ઞનું પાલન કરવાવાળો. 'યજ્ઞ' (यज-देवपूजा-संगतिकरण-दानेषु) એટલે જેના યોગે શ્રેષ્ઠજનોનો સત્કાર, લોકોનું સંગઠન, અને દુઃખીઓ પર ઉપકાર થાય એવું શ્રેષ્ઠકર્મ, એવાં શ્રેષ્ઠ પ્રકારનાં કર્મ કરનારો તે યજમાન કિંવા યજ્ઞપતિ કહેવાય. આ યજ્ઞપતિ 'સુ-ધાતુ' કહેતાં ઉત્તમ ધાતુઓથી યુક્ત બનવો જોઇએ. શરીરની અંદર સાત પ્રકારની ધાતુઓ છે, જેવી કે: રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, અને વીર્ય. એ સાત ધાતુઓ ઉત્તમ સ્થિતિમાં જે શરીરમાં હોય તેને 'સુ-ધાતુ' કહેવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલી આત્મશુદ્ધિની ક્રિયાથી શરીરમાંની આ સાત ધાતુઓ ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહે છે ને શરીર નીરોગી અને દીર્ઘાયુ બને છે. તેવી જ રીતે, 'દેવ-યુવં' એટલે કે દેવોની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડનારો. ભક્ત એ ઇશ્વરની સાથે સંબંધ જોડે છે એટલે એ 'દેવ-યુ' કહેવાય. પરંતુ આ સિવાય પણ આ શબ્દનો અર્થ વધારે વિશાળ છે. પોતીકી પ્રાણશક્તિ વધારવા કાજે વાયુ-દેવની સાથે સંબંધ રાખનારો, નિજ નેત્રશક્તિના વધારા માટે સૂર્યદેવથી સંબંધ બાંધનારો, પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવા સારૂ જળદેવતાથી મેળ રાખનારો, અને એવી રીતે દેવતાઓની સહાયથી પોતીકી ઉન્નતિ કરી લેનારો જે સાધક હોય તેને પણ 'દેવ-યુ' કહેવાય. આટલા વિવેચન પછી આ શબ્દ કેટલો મહત્ત્વનો છે તે સહજે ધ્યાનમાં આવશે. પોતીકા અસ્તિત્વ સારૂ, આરોગ્ય સારૂ, દીર્ઘાયુષ્ય સારૂ, અને એકંદરે નિજની ઉન્નતિ સારૂ દેવતાઓ સાથે સંબંધ જોડવો એ મનુષ્ય માત્રને માટે પરમ આવશ્યક ચીજ છે. અને એ રીતે દેવતાઓની સાથે પોતાનો સંબંધ જે જોડે છે તેની

युष्मा इन्द्रो वृणीत वृत्रतूर्ये, यूयमिन्द्रमवृणीत वृत्रतूर्ये,

૭૨ इन्द्रः वृत्रतूर्ये युष्मा अवृणीत ।	૭૨ ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો વધ કરતી વેળા તમારો સ્વીકાર કર્યો હતો.
૭૩ यूयं वृत्रतूर्ये इन्द्रं अवृणीत ।	૭૩ વૃત્રાસુરના વધ વખતે તમે ઇન્દ્રને સ્વીકાર્યો હતો.

પ્રગતિ શીઘ્રગામી બને છે. (૭૨) इन्द्रः वृत्रतूर्ये युष्मा अवृणीत । કહેતાં-' વૃત્રાસુરના વધ વખતે ઇન્દ્રે તારો (જળનો) સ્વીકાર કર્યો હતો. ' અને (૭૩) " यूयं वृत्रतूर्ये इन्द्रं अवृणीत " કહેતાં-' તેં (જળે) આ વૃત્રાસુરવધ વખતે ઇન્દ્રને સ્વીકાર્યો હતો. ' આ એક બીજાની સહાયથી વૃત્રરૂપી શત્રુનો નાશ શક્ય બને છે. અહીં ' ઇન્દ્ર ' એ આત્માને સ્થાને છે. જેની શક્તિના યોગે ઇન્દ્રિયોને ' ઇન્દ્રિય ' એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ, તે શક્તિનો માલિક તે ' ઇન્દ્ર ' કહેવાય. (જુઓ : ટિપ્પણી નં. ૭ અને ૩૧). આ ઇન્દ્રનું વૃત્ર સાથે યુદ્ધ ચાલે છે. ' વૃત્ર ' એટલે (वृणोति इति वृत्रः યાને જે ઘેરી લે તે) ઘેરી લેનારો. અર્થાત્ કે ચોમેરથી ઘેરો ઘાલનાર, વીંટી વળનાર શત્રુને વૃત્ર સંજ્ઞા મળે છે. જ્વરાદિ વિવિધ વ્યાધિઓ આ શરીરને ઘેરે છે, એટલે આધ્યાત્મિક પરિભાષામાં એ રોગોને ' વૃત્ર ' નામે ઓળખાય. જળની સહાયથી યાને ' જલચિકિત્સા 'થી આ રોગોનું નિવારણ થઇ શકે છે. તેથી અહીં ' જળ ઇન્દ્રને કહેતાં જીવાત્માને સહાય કરીને જ્વરાદિ રોગોનું નિવારણ થઇ શકે છે. તેથી અહીં ' જળ ઇન્દ્રને, કહેતાં જીવાત્માને સહાય કરીને જ્વરાદિ રોગોનો ' નાશ કરે છે ' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇન્દ્રે વૃત્રાસુરનો વધ કરતી વખતે જળની મદદ લીધી અને જળે પણ તેને તે વખતે મદદ દીધી. એનો સરળ

प्रोक्षिता स्थ । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम् त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ।

७४ प्रोक्षिताः स्थ ।	૭૪ તમે પવિત્ર બન્યા છો.
७५ अग्नये जुष्टं त्वा प्रोक्षामि, अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वा प्रोक्षामि ।	૭૫ અગ્નિને પ્રિય એવા તને હું પવિત્ર કરું છું. અગ્નિ તથા સોમના પ્રીતિપાત્ર એવા તને હું પવિત્ર કરું છું.

ભાવાર્થ જોવા જઈએ તો એટલો જ કે જલચિકિત્સાથી શરીરને ઘેરી વળેલા યાને શરીરમાં વ્યાપી ગયેલા જ્વરાદિ રોગોનો ઇન્દ્રે કહેતાં જીવાત્માએ નાશ કર્યો. જળ શુદ્ધિ કરે છે: અને શુદ્ધિ વા સ્વચ્છતા કે સફાઇ એ આરોગ્યનું મૂળ હોવાથી જળને આરોગ્યદાતા પણ કહી શકાય જ. વૃત્રના વધ પછી જળપ્રવાહ વહેવા માંડે છે, એનો અર્થ એવો થાય કે જ્વરનો પરાજય થયો એટલે કે તાવ ઊતરી ગયો એટલે પસીનો છૂટવા માંડે છે. જળનું મહત્ત્વ કેટલું બધું છે તે આ મંત્રભાગો દ્વારા ઉત્તમ રીતે બતાવવામાં આવ્યું છે. મનુષ્યની ઉન્નતિ માટે આરોગ્ય, શક્તિ અને દીર્ઘાયુષ્યની જરૂર છે અને તે જળથી મેળવી શકાતાં હોવાથી આરોગ્યને અર્થે જળનો ઉપયોગ કરતા રહેવાનું સૂચવ્યું છે. (૭૪) "प्रोक्षिताः स्थ" એટલે કે '(જળના સિંચનથી) તમે પવિત્ર થયા છો.' જળ છંટાવાને લીધે જાતે પવિત્ર થવાય છે, અને તે જળના યોગે ઇતર જનો અને જણસો પણ શુદ્ધ થાય છે. મતલબ કે જળના સંસર્ગથી સર્વની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધતાનો આ નિયમ જ છે. (૭૫) "अग्नये जुष्टं त्वा प्रोक्षामि, अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं त्वा प्रोक्षामि ।" આનો અર્થ એવો થાય કે "અગ્નિ અને સોમ

દેવોને પ્રિય થઇ પડેશો એવો જે તું તેને હું (જળસિંચન દ્વારા) પવિત્ર કરું છું." [અત્રે ૫૮, ૫ નંબરની ટિપ્પણીઓ જુઓ]- અગ્નિ તથા સોમ દેવતાઓને જે પ્રિય હોય તે તેને પવિત્ર કિંવા શુદ્ધ કરીને અર્પણ કરવું જોઇએ. આ નિયમ બરાબર સમજવા સારૂ આપણે અહીં જઠરાગ્નિનો દાખલો તપાસીશુ જઠરાગ્નિને કેટલુંક ધાન પ્રિય હોય છે, અને કેટલુંક અપ્રિય હોય છે. જેને જે પચે તે તેને પ્રિય છે એમ સમજવુ. હવે, જેના જઠરાગ્નિને જે ખોરાક પ્રિય હોય યાને માફક આવતો હોય, તે જ ખોરાક તેને આપવાનો હોય તો તે ખોરાકના પદાર્થને શુદ્ધ, સ્વચ્છ અને નિર્દોષ કરીને જ આપવાનો હોય. તેવુ થાય તો જ તે પચીને શરીરને પુષ્ટિદાતા નીવડે. બીજા અગ્નિઓની બાબતમા પણ આમ જ સમજવાનુ. આપણા શરીરમા જઠરાગ્નિ જેવા જ બીજા અનેક અગ્નિઓ છેઃ જેવા કે—પ્રાણાગ્નિ, જ્ઞાનાગ્નિ, વાગગ્નિ, કામાગ્નિ ઇત્યાદિ. એ બધા અગ્નિઓ અગ્નિ દેવતાની જ વિભૂતિઓ હોઇ તે પ્રત્યેક અગ્નિને પ્રિય થઇ પડનારા પદાર્થો નિરનિરાળા છે. એ ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થો શુદ્ધ અને નિર્દોષ કરીને જ જે તે અગ્નિને સમર્પવા જોઇએ. શરીરની અંદર જે ભાગો ઉષ્ણ અને ઉદ્દીપક કહેતા ઉત્તેજન પામનારા છે તે અગ્નિરૂપ હોઇ, જે ભાગો શાંત અને શિથિલ છે તે સોમરૂપ છે. આ પ્રમાણે આ શરીર કિંવા આ જગત 'અગ્ની-ષોમીય' છે, એટલે કે અગ્નિ અને સોમથી ભરેલું છે. એની સુસ્થિતિ વા તંદુરસ્તી સારૂ એને જે જે કંઇ આપવાની આવશ્યકતા હોય તે તે સામગ્રી શુદ્ધ કરીને જ આપતા રહેવાની ખાસ જરૂર છે. જઠરાગ્નિને (માફક આવતો) શુદ્ધ ખોરાક આપતા રહેવાથી જઠરાગ્નિ તેજ રહે છે, મંદ પડતો નથી અને પરિણામે તે શારીરિક વિકાસનું સાધન નીવડે છે. એ જ પ્રમાણે બીજા

दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं, देवयज्यायै,

़ दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वम्।	७६ દિવ્ય કર્મને માટે શુદ્ધ થાઓ.
७ देवयज्यायै [शुन्धध्वं]।	७७ દેવતાઓનું યજન કરવા સારૂ શુદ્ધ થાઓ.

ાગ્નિઓ તથા સોમની બાબતમાં પણ સમજી લેવું. (૭૬) "दैव्याय कर्मणे शुन्धध्व ।" કહેતાં 'દિવ્ય કર્મ કરવા સારૂ મે આ પ્રમાણે શુદ્ધ અને પવિત્ર યાને નિર્દોષ થાઓ.' તાત્પર્ય , તમારે હાથે દિવ્ય કર્મ થાય એવી જો તમારી ઇચ્છા હોય તો મે આ રીતે અંદરથી શુદ્ધ, પવિત્ર અને નિર્દોષ બનો. તમારે ;તે દિવ્ય કર્મો થશે તો જ તમે ઉન્નત થશો અને જો આસુરી ર્મો થશે તો અધોગતિ પામશો. એટલા માટે તમારે હાથે આસુરી ર્મો ન થતાં દૈવી કર્મો જ થતાં રહે તે સારૂ તમારે પોતાની કાયિક ાચિક અને માનસિક શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. (૭૭) "दैवयज्यायै ાુન્धध्वं।" એટલે કે "દેવોનું પૂજન કરવા સારૂ શુદ્ધ થાઓ." તમારો ાત્કાર દેવોને સ્વીકાર્ય બને તેટલા સારૂ શુદ્ધ થાઓ. ટિપ્પણી નં. ૧૬ થી ૨૦ માં 'પિંડબ્રહ્માંડ ન્યાય' સમજાવ્યો છે તે આ ઠેકાણે ફરી જોઈ જવો. જે દેવતાઓનું પૂજન કરવાનું હોય તે દેવો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ શરીર મધ્યે નેત્રાદિ ઇંદ્રિયો રૂપે, આધિભૌતિક દૃષ્ટિએ જનસમાજમાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોરૂપે, અને જગતમાં સૂર્યાદિ દેવતાઓ રૂપે સમજવાના છે. એ બધાનું પૂજન કરીને ઉન્નતિ સાધવાની છે. શરીર મધ્યે નેત્ર, કર્ણ, નાસિકા આદિ દેવ છે તેમને શુદ્ધ અને સરળ આચરણવાળાં રાખીને તેમને સત્કાર પામવાને યોગ્ય બનાવવાં. રાષ્ટ્ર વા સમાજમાં (બ્રાહ્મણ) જ્ઞાની, (ક્ષત્રિય) શૂર, (વૈશ્ય) ધની, અને (શૂદ્ર) કારીગર-એ ચાર દેવતાઓ છે, અને તેઓ જ્ઞાનદેવ, વીર્યદેવ, ધનદેવ અને કર્મદેવ કહેવાય છે. તે

यद्वोऽशुद्धा पराजघ्नुरिदं वस्तच्छुन्धामि ॥ १२ ॥

७८ यत् व अशुद्धा पराजघ्नु तत् व शुन्धामि ।	૭૮ જે અર્થે તમારા પૈકી કેટલાક અશુદ્ધ હોવાને કારણે પરાભૂત થયા તે અર્થે તમોને શુદ્ધ કરૂં છું

પૈકી જેઓ શુદ્ધાચરણી હોય તેવાનો જ સત્કાર કરવાનો છે તે જ પ્રમાણે જગતમાં જળ, વાયુ આદિ અનેક દેવો છે જેમના પર સઘળાના જીવનનો આધાર છે તેમનું પૂજન તો થવું જ જોઇએ ને ? આમ આ ત્રણે ક્ષેત્રોના દેવોનો સત્કાર કરતા રહેવાની મનુષ્યની પરમ ફરજ છે એ ફરજ યથાયોગ્ય બજાવવા ખાતર મનુષ્યે સહુથી પ્રથમ પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવી જોઇએ જાતે શુદ્ધ થઇને શુદ્ધ ભાવનાપૂર્વક દેવોનો ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર જે કરાશે તો તેઓ પોતાની શક્તિ દ્વારા યાજકની ઉન્નતિ કરશે જ શુદ્ધિ કરવાની શી જરૂર ? તે સમજાવવા આ પછીના મંત્રભાગમાં કહ્યું છે કે (૭૮)

यत् व अशुद्धा पराजघ्नु तत् व शुन्धामि ।' યાને 'તમે જો અશુદ્ધ રહો તો નક્કી પરાભવ પામો એટના માટે જ હું તમારી શુદ્ધિ કરૂં છું ' આત્મશુદ્ધિનો અભાવ, અને અંતઃકરણમાં અપવિત્ર વિચારોની કિંવા બીજા કોઇપણ તરેહના દોષની હાજરી આજે આપણા પરાભવનું મુખ્ય કારણ છે એટલા માટે વિજય મેળવવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે પોતાની જાતની શુદ્ધિ કરવી એ પરમ આવશ્યક બાબત છે આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આ ઉપદેશનો વિચાર કરીએ તો પોતાના શરીર માંહેના રોગાદિ શત્રુઓ સાથેની લડાઇમાં વિજય મેળવવો હોય તો પોતાના શરીરની આંતર બાહ્ય શુદ્ધિ અવશ્ય થઇ હોવી જોઇએ રાષ્ટ્રીય શત્રુઓ સામે લડીને વિજય સંપાદન કરવો હોય તો પણ રાષ્ટ્રના ઘટકરૂપ જનસમુદાયમાં ઉચ્ચાર, વિચાર અને આચાર સંબંધી શુદ્ધતા થઇ હોવી જોઇએ

शर्मास्यात्रधूतंरक्षो वधूता अरातयो,

७९ शर्म अस्ति ।	૭૯ તુ સુખ [રૂપ] છે
८० रक्ष अवधूत । अरातय अवधूता ।	૮૦ રાક્ષસ દૂર થયો, અને અનુદાર પણ દૂર થયા

અર્થાત્ કે વિશુદ્ધિ થઇ હોય તો જ વિજય મેળવી શકાય છે **અશુદ્ધતાથી પરાજય અને શુદ્ધતાથી વિજય** આ સોનેરી નિયમ વાચકોએ અત્રે લક્ષમા લેવો (૭૯) **शर्म अस्ति ।**" કહેતા તુ સુખ સ્વરૂપ છે.' તારૂં મૂળનુ સ્વાભાવિક સ્વરૂપ સુખમય છે, તે લક્ષમા રાખ મૂળના શુદ્ધ સ્વરૂપ પર થોડોશો' ડાઘ પડયો કિવા કલક લાગ્યુ કે લાગલુ દુ ખ ઊપજે છે તેથી કરી મનુષ્ય પોતાની શુદ્ધતા કાયમ રાખે એ અત્યત આવશ્યક છે આત્મશુદ્ધિ એ જ સુખનુ સાધન છે એવી શુદ્ધિ સિદ્ધ થતા શુ થાય છે તે જુઓ -(૮૦) " **रक्ष अवधूत । अरातय अवधूता ।** " યાને ' રાક્ષસ દૂર થયો, શત્રુ કિવા અનુદાર દૂર થયા (એવો અનુભવ તને આવવા લાગશે) જાતની વિશુદ્ધિ સધાતા શત્રુઓ માર્ગમાથી ખસી જાય છે અને આપણે શત્રુરહિત બન્યા છીએ એવો અનુભવ થવા માડે છે એવો અનુભવ પામ વાનો અધિકાર મનુષ્ય માત્રને છે [આ જ પ્રકારનો ભાવ ૪૦થી ૪૩ મા મત્રભાગોમા છે, તે ટિપ્પણીઓ સાથે અત્રે જોઈ જવો] શરી મધ્યેનો રાક્ષસ તે રોગબીજ, અને રાષ્ટ્ર મધ્યેના રાક્ષસ તે સમાજમાના દુષ્ટ અને આતતાયી મનુષ્યો તેઓ આક્રમણ કરીને તેમને પીડે છે રોગબીજો શરીરના બીજા અણુઓને બગાડે છે અને આતતાયી માણસો સજ્જનોને સતાવે છે. એટલા માટે કોઇએ પણ એમને વશ ન થવુ, સ્વાધીન વૃત્તિથી રહેવુ. આત્મશુદ્ધિ દ્વારા

अदित्यास्त्वगसि ।

८१ अदित्या त्वक् असि	૮૧ સ્વાધીનતાની ત્વચા તું છે

એમનું નિવારણ કરી શકાય એમ ૭૬ થી ૮૦ સુધીના મંત્રભાગોમાં દર્શાવ્યું છે. એવી આત્મશુદ્ધિ કરવાને મનુષ્ય સ્વતંત્ર છે કે નહિ એવી શંકા કોકને આવે તેનું સમાધાન કરવાને આગળનો મંત્ર ભાગ કહે છે કે-(૮૧) ' अदित्या त्वक् असि । ' યાને 'તું અદિતી કહેતાં સ્વતંત્રતાની ચામડી છે ' दिती ' એટલે 'બંધન, પરતંત્રતા, દીનતા, ખંડિત થવું તે, કમી થવું તે', અને अदिती એટલે ' બંધનમાંથી મુક્તિ, સ્વાતંત્ર્ય, અદીનતા, અખંડિતતા અપાર વૃદ્ધિ ' દિતીથી દૈત્ય, અસુર અને રાક્ષસનો જન્મ થાય છે, અને અદિતીથી આદિત્ય, દેવ અને સુર પેદા થાય છે. અદિતીની દૈવી સંપત્તિ છે, ત્યારે દિતીની આસુરી સંપત્તિ છે. આ બધો ભાવ વ્યક્ત કરવાને આપણે ' અદિતી 'નો અર્થ ' સ્વાધીનતા ' એવો મમજીશું. પણ તેમ કરતાં ' અદીનતા ' ' બંધનમાંથી મુક્તિ ' વગેરે બીજા બધા અર્થો પણ વાચકોએ વિસરવાના નથી. ' સ્વાધીનતા ' એ અર્થ ઘટાવતાં આ મંત્રભાગનો અર્થ આવો થાય કે-' હે મનુષ્ય તું સ્વાધીનતાની ત્વચા છે. ' ' त्वक् ' શબ્દનો અર્થ ' ત્વચા, ચામડી, છાલ કિંવા ગલ્લ આચ્છાદન ' એવો થાય. અહીં ' આચ્છાદન ' કહેતાં ઢાંકણ વા ઉપરનું પડ એ અર્થ બંધબેસે છે. એ અર્થમાં લેતાં ' હે મનુષ્ય ! તું સ્વતંત્રતાનું આચ્છાદન કિંવા ઢાંકણ છે. અર્થાત્ કે સ્વતંત્રતા, સ્વાધીનતા, અદીનતા એ તારી અંદર છે. તું તેમને વ્યાપીને તેમના ઉપર પથરાઇ રહ્યો છે. પરતંત્રતા, દીનતા અને પરાધીનતા એ મનુષ્યના સ્વાભાવિક લક્ષણ નથી, પણ વિકૃત લક્ષણ છે. માનવીની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિ

प्रतित्वादितिर्वेत्तु । अद्रिरसि वानस्पत्यो, ग्रावासि पृथुबुध्नः

८२ अदितिः त्वा प्रतिवेत्तु ।	૮૨ સ્વાધીનતા તને ઓળખો.
८३ वानस्पत्यः अद्रिः असि ।	૮૩ તું વનસ્પતિનો બનેલો પહાડ જ છે.
८४ पृथुबुध्नः ग्रावा असि ।	૮૪ તું દૃઢમૂળ ખડક છે.

તો સ્વાતંત્ર્ય, અદીનતા, સ્વાધીનતા એ જ હોય. આ સત્ય બરાબર પિછાની લઇને મનુષ્યે પોતે 'આત્મશુદ્ધિ દ્વારા રોગાદિ બંધનોથી મુક્ત થાઉં, આતતાયીઓ અગર જુલમગારોની ભીંસમાંથી જનતાને છોડાવું' એવી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા સેવવી જોઇએ. એવી ઇચ્છા રાખવી, અને તે ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા સારૂ પ્રયત્ન કરવો એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ જ છે. છતાં કેટલાક પ્રતિકૂળ સંજોગોને કારણે મનુષ્ય હલકી ભાવનાને વશ થઇ ઊલટાં આચરણ કોઈ કોઈ વાર કરે છે. એટલા સારૂ આ વેદ ઉપદેશે છે કે-(૮૨) " अदितिः त्वा प्रतिवेत्तु । " યાને 'સ્વાધીનતા તને ઓળખો.' યાને સ્વાધીનતા તને સુપરિચિત હોય, અદીનતા તને વરેલી હોય. સ્વાતંત્ર્ય તારાથી રીસાયલ ન રહેવું જોઇએ, કારણ કે તું સ્વતંત્રતાને વ્યાપનારો, સ્વતંત્રતાને ઘેરનારો કિંવા સ્વતંત્રતાનો માલિક છે. આવા સ્વભાવસિદ્ધ સ્વાતંત્ર્યભાવવાળા પુરુષને સ્વતંત્રતાના લાભની ખબર હોવી જોઇએ. નહિતર જાતે શ્રીમંત હોવા છતાં ચિંગુસ મનુષ્ય જેમ નિર્ધન જેવું વર્તન ગણે છે, તેમજ આ મનુષ્ય સ્વભાવ થકી અદીન અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ કેટલાંક કારણોને લઇ તે દીન અને પરતંત્ર બનતો જણાય છે. આ બહારનાં કારણોને લઇ મનુષ્ય ઝુકી વા ડગી ન જાય એટલા માટે આગળના મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવે છે કે-(૮૩-૮૪) " वानस्पत्यः अद्रिः असि । पृथुबुध्नः ग्रावा

प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ १४ ॥

८५ अदित्या त्वक् त्वा प्रतिवेत्तु ।	૮૫ અદીનતાનુ આવરણ તને પ્રાપ્ત થાઓ.

अस्ति । " ' વનસ્પતિથી ભરેલો પર્વત જેવો હોય છે તેવો જ તુ છે ઊંડા મૂળવાળા ખડક જેવો તુ સુદૃઢ છે ' મોટા મોટા વૃક્ષવેલાવાળો પર્વત જેવી રીતે સુદૃઢ હોય છે, તેના પર ધોધમાર વરસાદ વરસે કિંવા વાવાઝોડાના સપાટા પડે તોય તે પોતાને સ્થાનેથી હાલતો સરખો નથી પણ જ્યાનો ત્યા સ્થિર રહે છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય પણ વિવિધ આફતોના તડાકા આવી પડે ત્યારે ડગમગી ન જતા સ્થિર રહી શકે છે જેમ મોટા મોટા પર્વત સમા પથરા શિલા કિંવા પહાણાને જમીનની અદર પુષ્કળ ઊંડા દાટ વામા આવે છે તો તે પોતાની જગ્યાએથી ચસકતા નથી પણ સ્થિર ઊભા રહે છે, તે જ પ્રમાણે સદાચરણ તથા સયમના સુદૃઢ પાયા પર ઊભેલો માનવી પણ સુખદુ ખથી ચલવિચલ ન થતા પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રમા એકસરખો સ્થિર રહે છે મતલબ કે બાહ્ય સકટોના ઝપાટાથી હડમડી જઈ સ્વકર્તવ્યથી ભ્રષ્ટ મનુષ્યે ન થવુ એ પ્રમાણે થશે તો મનુષ્ય અદીનતા સ્વતત્રતા અને સુદૃઢતાપૂર્વક પોતાના સઘળા શત્રુઓને દૂર હઠાવી દઇ પોતાના સ્વપ્રકાશથી ઝળહળવા લાગશે આ જાતની શક્તિ તારામા પ્રકટે તેટના ખાતર તને તારા સ્વરુપનુ ભાન થવા દે (૮૫) ' अदित्या त्वक् त्वा प्रतिवेत्तु । " યાને ' અદીનતાનુ આવરણ તને પરિચિત હો યાને પ્રાપ્ત થાઓ ' અદીનતાનુ ઢાકણુ તને પોતાની અદર સમાવી લો એટલે કે તુ અદીનતાની ઓથ તળે જ્યાને રહે, તારી ચારેકોર અદીનતા અને સ્વાધીનતાનુ જ વાતાવરણ જમાવ [જુઓ ટિપ્પણી ન ८१-८२].

अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं,

८६ अग्नेः तनूः असि ।	૮૬ તું અગ્નિનું શરીર છે.
८७ वाचः विसर्जनम् ।	૮૭ તું વાણીનું વિસર્જન છે.

તારૂં સમસ્ત વાતાવરણ જ અદીનતા અને સ્વાધીનતાના વિચારોથી ભરપૂર હોવું જોઇએ. અદીનતાનું આવરણ એ જ મનુષ્યનું અસલ સ્વરૂપ છે. તે અસલ સ્વરૂપનું તેને ભાન થવું જોઇએ. એ અસલ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયે ન ચાલે. 'હું દીનતાના કીચડમાં ખદબદનારો કીડો નથી, પણ દીનતા નામને ફગાવી દઇ નિજ સ્વાધીનતા જાળવી રાખવાને શકિતમાન છું' એ વાત મનુષ્યે હરહમેશ યાદ રાખવી. કોઇ કહેશે કે અજ્ઞાનઅંધકારને કારણે એ ભૂલાઇ જવાનો સંભવ છે. એના જવાબમાં, 'મનુષ્યના આત્માનું સ્વરૂપ કોઇ પણ પ્રકારના અંધકારથી મુકત છે, કારણ કે તે સાક્ષાત પ્રકાશ સ્વરૂપ જ છે' એમ બતાવવા કહે છે કે-(૮૬) 'अग्नेः तनूः असि ।' યાને 'તું અગ્નિદેવનું શરીર છે.' એટલે કે હે મનુષ્ય! તારો આત્મા એ અગ્નિ સ્વરૂપ છે અને તારૂં શરીર તે એ અગ્નિના દેહ રૂપ છે. પ્રકાશસ્વરૂપ આત્માગ્નિ તારા શરીરમાં એકસરખો ઝળહળે છે. એટલે જ્યાં પ્રસક્ષ અગ્નિ ભભકતો હોય ત્યાં પછી અંધકારનું નામનિશાન પણ કયાંથી સંભવે? માટે હે મનુષ્ય! તારી સોડે અજ્ઞાનાદિ અંધકાર આવે એ શકય જ નથી, પરંતુ તું પોતાની મેળે જ જો પ્રકાશને છાંડી જાય અને ઝાંખો પડતો જાય તો તો પછી અજ્ઞાનનો અંધકાર તને ઘેરી વળે જ. તેમ ન થાય એટલા માટે તારો સ્વપ્રકાશ ઝાંખો પડવા ન પામે તેવી તજવીજ તારે રાખવી ઘટે. મનુષ્યનો બીજો એક વિશેષ ધર્મ છે, ને તે એ કે—(૮૭) "वाचः विसर्जनं ।" 'વાણીનું

વિસર્જન કરવું.' એ તારો વિશેષ ધર્મ છે વાણી વદવી. શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો, આત્માનો ગુપ્ત સંદેશો શબ્દો દ્વારા પ્રકટ કરવો એ તારો મહત્ત્વનો સ્વભાવ છે. બીજાં પ્રાણીઓને પણ અમુક અમુક શબ્દો ઉચ્ચારતાં આવડે છે ખરું, પરંતુ મનુષ્યની અંદર વાગ્ વિસર્જનની આ શક્તિ જેટલા પ્રમાણમાં ખીલી છે, તેટલા પ્રમાણમાં તો બીજાં કોઈપણ પ્રાણીમાં નથી ખીલી. મનુષ્ય અને બીજાં પ્રાણીઓ વચ્ચે કોઇ પણ એક મહાન ભેદ રહ્યો હોય તો તે આ જ છે: મનુષ્ય વાણી દ્વારા પોતાના મનોગત ભાવો અચ્છી રીતે પ્રગટ કરી શકે છે, ત્યારે બીજાં પ્રાણીઓથી તેમ થઇ શકતું નથી. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ આ વાગ્વિસર્જન શક્તિમાં જ રહ્યું છે. બીજી બધી ભાવનાઓ ઇતર પ્રાણીઓમાં પણ હોય છે. આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન વગેરે અનેક તરેહની ભાવનાઓ મનુષ્ય તેમજ પશુ પ્રાણીની અંદર એક સમાન હોવા છતાં વાગ્શક્તિની બાબતમાં મનુષ્ય બીજાં પ્રાણીઓથી જૂદો પડે છે. માત્ર વાગ્શક્તિ જ બીજાં પ્રાણીઓમાં નથી. મનુષ્યની વિશેષતા આ જ બાબતમાં છે. મનુષ્યનું મનુષ્યપણું આ વાચાશક્તિ પર જ અવલંબેલું હોવાથી એ શક્તિનો ઉપયોગ મનુષ્યે ખૂબ સંભાળપૂર્વક કરકસરથી કરવો જોઇએ. નિદાન જે શબ્દપ્રયોગથી પોતાની માણસાઇને ડાઘ લાગે તે કોઈ જ શબ્દપ્રયોગ મનુષ્યે કદાપિ ન કરવો. વાણી દ્વારા મનુ શુદ્ધ વિચારોનો પ્રવાહ જ ચાલુ રાખવો જોઇએ. એમ થતાં મનુષ્ય સુખમય બની જશે યાને મનુષ્યના સુખનો અવધિ ન રહે. મનુષ્યની ઘણીખરી આપત્તિનું મૂળ તેની વાક્શક્તિ કિં શબ્દશક્તિના દુરૂપયોગની અંદર જ રહેલું હોઈ તેનાથી જ પોષા છે. માનવીને માથે ઊતરેલાં ઘણાંખરાં દુઃખો વાણીના દુરૂપયોગને જ આભારી છે. આ રહસ્ય બરાબર પિછાની લઇ પ્રત્યે

देववीतये त्वा गृह्णामि, बृहद्ग्रावासि वानस्पत्यः,

८८ देववीतये त्वा गृह्णामि ।	૮૮ દેવતાઓના તેજ સારૂ તને સ્વીકારૂં છું.
८९ वानस्पत्यः बृहद्ग्रावा असि ।	૮૯ વનસ્પતિથી ભરેલો તું મોટો (ખડક) છે.

મનુષ્ય પોતાની વાચાશક્તિનો ઉપયોગ સંભાળીને કરતો રહે. (૮૮) " देववीतये त्वा गृह्णामि । " એટલે કે ' દેવતાઓના તેજ સારૂ હું તારો સ્વીકાર કરૂં છું. ' ' वीति ' શબ્દનો અર્થ ' ગતિ, ઉત્પત્તિ, તૃપ્તિ, સંતુષ્ટિ, ભોગ, તેજ, પ્રકાશ, શુદ્ધતા ' એવા થાય છે. અહીં તેજ અથવા શુદ્ધતા એ અર્થમાં વપરાયો છે. અને તે અર્થ ઘટાવતા મંત્રનો અર્થ એવો થાય કે ' હે મનુષ્ય ! તું ઉપર પ્રમાણે વર્તીશ એટલે દેવતાઓ દ્વારા તારી શુદ્ધિ થાય એટલા ખાતર, હું તને ઊંચકી લઇશ, તારો સ્વીકાર કરીશ ને મારા જેવો બનાવીશ. ' આ ઇશ્વરે ભક્તને દીધેલું આશ્વાસન છે. આ મંત્રભાગનો આ એક અર્થ છે. અને તે મનુષ્ય ગભરાઇને ધર્મમાર્ગમાંથી પતિત ન થાય એ ખાતર આ આશ્વાસન મનુષ્યની ધીરજ વધારનારૂં હોઈ બહુ મહત્ત્વનું છે. આટલી ધીરજ આપ્યા પછી ફરી પાછું આત્મશક્તિનું વર્ણન કરે છે કે—(૮૯) " वानस्पत्यः बृहद्ग्रावा असि । " એટલે કે ' તું વનસ્પતિઓથી ઉભરાતો પહાડ છે યાને એવા પહાડ જેવો સ્થિર છે. ' [આજ ઉપદેશ આ પહેલાં ૮૩, ૮૪ નંબરના મંત્રભાગોમાં આવ્યો હોઈ તેની ટિપ્પણીઓ અહીં જોઇ જવી]. બહારની આફતોથી હડબડી ન જવાય એટલી શક્તિ તારી પોતાની અંદર છે એવું ભાન અત્રે કરાવ્યું છે. ઢીલી પોચી રેતીના ડુંગરને વાવાઝોડા ને વરસાદથી ભીંજાતું કારણ ખરૂં, પણ પત્થરના જ

स इदं देवेभ्यो हविः शमीष्वसुशमि शमीष्व ।
हविष्कृदेहि हविष्कृदेहि ॥ १९ ॥

९० स देवेभ्यः इद हविः शमीष्व ।	૯૦ તે તું સર્વ દેવો માટે આ હવિને સુખદાતા કર.
९१ सुशमि शमीष्व ।	૯૧ ઉત્તમ સુખદાયક રીતે તૈયાર કરીને શાંતિથી અર્પણ કર.
९२ हविष्कृत् ! पहि । (२)	૯૨ હવિષ્યાન્ન તૈયાર કરનારા ! આમ આવ.

મોટા પર્વતને ગમે તેવા મોટા ઝંઝાવાતથી કે ગમે તેટલા ધોધમાર વરસાદથી પણ બીવાપણું મુદ્દલ નથી. એથી કરી આપણે આવી રીતે પર્વતની માફક નિર્ભય ને અડગ બનવું જોઇએ. ફાવે તેટલી આફત આવી પડે તોપણ સ્વકર્તવ્યથી વિમુખ ન થવું. આ પ્રમાણે નિર્ભય બનીને તથા પોતાને સ્થાને સુદૃઢ અને સ્થિર રહીને (૯૦) " सः (त्वं) देवेभ्यः इदं हविः शमीष्व । " યાને 'એવો તું દેવતાઓ સારૂ આ હવિ શાંતિથી અર્પણ કર.' અર્થાત્ કે દેવકાર્ય અર્થે પોતીકાં તન, મન, ધનનું આનંદપૂર્વક સમર્પણ કરજે, 'કરૂં કે નહિ ?' એવા સંકલ્પવિકલ્પ મનમાં આણતો નહિ, તેમ વેઠઉતાર ફાવે તેમ કરી નાખતો નહિ.' પણ (૯૧) "सुशमि शमीष्व" કહેતાં જે કંઇ અર્પણ કરવાનું હોય તે 'ઉત્તમ પ્રકારે અને સુખદાયક રીતે તૈયાર કરીને શાંતિપૂર્વક અર્પણ કરજે.' મતલબ કે નિષ્કાળજીથી કિંવા બેપરવાઇથી કરેલું અર્પણ લેખે નથી લાગતું. (૯૨) " हविष्कृत् ! पहि ।" કહેતાં " હે હવિ તૈયાર કરનારા ! તું અત્રે આવ. " એટલે કે દેવતાઓ અર્થે આત્મસર્વસ્વનું સમર્પણ કરી દેનારા હે માનવી !

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद,

९३ मधुजिह्वः कुक्कुटः असि।	૯૩ તું મધુરભાષી વક્તા છે.
९४ इषं ऊर्जं आवद ।	૯૪ અન્ન અને બળ વિષે બોલ.

હવે તું મારી પાસે આવતો રહે. દેવતાઓ કાજે તેં આત્મસમર્પણ કરી દીધું હોવાથી તું દેવતાઓનો જ બન્યો છું. એટલે હવે તું આ તરફ આવી જા: રાક્ષસો તરફ જઈશ નહિ. સ્વાર્થ રૂપી રાક્ષસનો વિચાર હવે તારા મનમાં ન ઉદ્દ્ભવો ! (૯૩) " मधुजिह्वः कुक्कुटः असि । " એટલે કે " તું મીઠી જબાનવાળો ઉત્તમ વક્તા છે. " તું મધુર બોલી બોલનાર ઉત્તમ વક્તા છે; માટે કડવા શબ્દો ઉચ્ચારીને તારી જીભને કડવી કરીશ નહિ. (कुकं शब्दं कुरति इति कुक्कुटः) શબ્દોનો ઝીણામાં ઝીણો વિચાર કરીને યાને શબ્દો તોળી તોળીને જે વાપરતો હોય તેનું નામ ' કુક્કુટ '. પ્રત્યેક મનુષ્ય મધુરભાષી બનીને પોતાની મીઠાશથી જગતને મધુર કરે એ ઉન્નતિનો માર્ગ છે. અંતરમાં કટુતાનો વધારો થવા દઇને શબ્દો દ્વારા તેને બહાર ફેલાવા દેનાર મનુષ્યની શક્તિઓ સંકુચિત થવા પામે છે. તેથી આ ઉપદેશ તરફ સાધક ખાસ લક્ષ આપે એ યોગ્ય કહેવાય. પોતાની વાણી દ્વારા કઇ વાત બોલવી તે આ પછીનો મંત્રભાગ બતાવે છે. (૯૪) " इषं ऊर्जं आवद । " ' અન્ન તથા બળ સંબંધમાં બોલ '. ' इष ' એટલે ' અન્ન, સમર્પણ, શક્તિ, બળ, ઉત્સાહ, સત્ત્વ, રસ, સુખ, વૃદ્ધિ, ઇચ્છાશક્તિ, ધન, દોલત ': આટલા બધા એના અર્થ છે. અને ' ऊर्जं ' શબ્દના અર્થ ' શક્તિ, બળ, સત્ત્વ, રસ, અર્ક, જીવન, જળ, અન્ન, ઉત્સાહ, આબાદી ' એ પ્રમાણે થાય છે. બોલવું તો આ સંબંધમાં જ બોલવું. પેટપૂર અનાજ કેવી રીતે

त्वया वयꣳ संघातꣳ संघातं जेष्म, वर्ष वृद्धमसि, प्रतित्वा वर्षं वृद्धं वेत्तु,

९५ त्वया वयं संघातं संघातम् जेष्म ।	૯૫ તારી સહાયથી અમે શત્રુ સમૂહને જીતીએ.

મળે, શક્તિ કેમ કરતાં વધે, ઉત્સાહ કેમ ટકી રહે, સત્ત્વ શું કરવાથી કાયમ રહે, સુખ કેમ વધે, ઇચ્છાશક્તિ કેવી રીતે બળવાન બને, ધનદોલત શી રીતે વધે, દેવકાર્ય માટે આત્મસમર્પણ કરવાની તૈયારી કેમ કરતાં થાય, જીવન કેવી રીતે સુધરે, આ અગર આના જેવા અભ્યુદય તથા નિશ્રેયસનાં સાધનો વિષે બોલવું. પોતીકો અધઃપાત થાય કિંવા સમાજનું સંકટ વધે એવા પ્રકારની હીનવાણી ઉચ્ચારવી નહિ. આપણે શું બોલીએ છીએ તેનો હમેશ વિચાર કરીને પરિણામે જે હિતકારક હોય તે જ બોલવું. બોલવાના ક્ષેત્રની આ મર્યાદા છે. પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ પર આવો કાબુ રાખીને બોલનાર મનુષ્યને લોકો શું કહે છે તે જુઓઃ—(૯૫) "त्वया वयं संघात संघातं जेष्म ।" યાને 'તારી સહાયથી અમે શત્રુસંઘને જીતી લઇશું.' જે શખ્સ પોતાની મધુર વાણી વડે આમ જનતા પર પ્રભાવ પાડે છે, તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા પુષ્કળ વધે છે, સંઘશક્તિ ખીલે છે અને જનતાનો વિશ્વાસ બંધાય છે કે 'આ પુરૂષ આપણા શત્રુઓનો ખાત્રીથી પરાભવ કરશે.' આવી શક્તિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે મધુર ભાષણ કરવાની કલા જેમ ખીલવી જોઇએ, તે જ પ્રમાણે અન્ન, બલ, અને તેજ એમની વૃદ્ધિ જેના યોગે થાય તેવા ઉપાય જનતાના દિલમાં ઉતારવાની કલા પણ હસ્તગત કરવી જોઇએ. એને માટે અનુભવની અપેક્ષા રહેતી હોય તે કંઇ

परापूतꣳरक्षः परापूता अरातयोऽपहतꣳरक्षो,

९६ वर्षवृद्धं असि ।	૯૬ વર્ષો દ્વારા વધનારૂં જ્ઞાન તું છે.
९७ वर्षवृद्धं त्वा प्रतिवेत्तु ।	૯૭ વર્ષો દ્વારા વધનારૂં જ્ઞાન તને પ્રાપ્ત થાઓ.
९८ रक्षः परापूतं । अरातयः परापूताः । रक्षः अपहतम् ।	૯૮ રાક્ષસ દૂર થયો. અનુદાર દૂર થયા. રાક્ષસ હણાયો (જુઓ ટિપ્પણી નં. ૪૦–૪૩ અને ૫૫).

ચોમાસાં વીતાવ્યા બાદ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી કહ્યું છે કે-(૯૬) "वर्षवृद्धं असि ।" 'તું વર્ષોના યોગે વધનારૂં જ્ઞાન છે.' જેમ જેમ ચોમાસાં તારે માથે વીતતાં જશે, તેમ તેમ તારૂં અનુભવજન્ય જ્ઞાન વધતું જવાનું છે. આ અનુભવજ્ઞાન જેનું જેટલા પ્રમાણમાં અધિક, તેટલા પ્રમાણમાં તેની યોગ્યતા વધારે ઠરે છે. પરંતુ એ અનુભવજન્ય જ્ઞાન યાદ રહેવું જોઇએ, ભૂલાઇ જાય તો તેનો કશો અર્થ નથી, એમ સૂચવવા ખાતર કહ્યું છે કેઃ–(૯૭) "वर्षवृद्धं त्वा प्रतिवेत्तु ।" યાને 'વર્ષોના યોગે વૃદ્ધિંગત થયેલું અનુભવજ્ઞાન તને યાદ રહો.' તારા સ્મરણમાં તે રહેવું જોઇએ કિંવા નિત્ય તારી સેવામાં હાજર રહેવું જોઇએ. તારાથી તે વિખૂટું ન પડી જવું જોઇએ. એવું જ્ઞાન જેને લાધ્યું હોય છે, તેની આગળ હીન વિચારવાળા લોકો મુદ્દલ ટકી શકતા નથી. (૯૮) "रक्षः परापूतं । अरातयः परापूताः । रक्षः अपहतं ।" એટલે કે 'રાક્ષસ દૂર થયો, અનુદાર દૂર થયા, રાક્ષસ મરી ગયો.' જે क्षरति કહેતાં પોતાના દુરાચારણથી ક્ષીણ થાય છે, કિંવા બીજાંને જે ક્ષીણ કરે છે તે રાક્ષસ કહેવાય

वायुर्वो विविनक्तु, देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णा-त्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

९९ वायुः वः विविनक्तु ।	૯૯ વાયુ તમને શુદ્ધ કરો.
१०० हिरण्यपाणिः सविता देवः वः अच्छिद्रेण पाणिना प्रतिगृह्णातु	૧૦૦ સુવર્ણ અલંકાર હાથે ધરવાવાળો સવિતાદેવ તમને પોતાના છિદ્રરહિત હાથ વડે પકડો.

છે. અને જે પોતાનાં તન મન ને ધનનો ઉપયોગ સામાનો નાશ કરવાને, સામાનું નુકશાન કરવાને કામે કરતો હોય, ને બીજાંનો ઉદ્ધાર કરવા અર્થે ન કરતો હોય, તે 'अ-राति=अ-दानी' કહેતાં અનુદાર કહેવાય છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જેમનામાં અનુભવજ્ઞાન ભરપટ્ટે હોય છે અને તેને પ્રસંગોપાત્ત કેમ વાપરવું તે પણ જેમને સારી રીતે આવડે છે, તેમની આગળ આ નરરાક્ષસો ઊભા રહી શકતા નથી. [આ સંબંધમાં વધુ વિવરણ ૪૦ થી ૪૩ અને ૫૫મી ટિપ્પણીઓમાં કરવામાં આવ્યું છે તે અત્રે જોઈ જવું]. (૯૯) " वायुः वः विविनक्तु । " કહેતાં " વાયુ તમને શુદ્ધ કરો. " વાયુ એ શુદ્ધતા કરનારો દેવ છે. તે પ્રાણરૂપે અંદર જઈને મનુષ્યના શરીરની શુદ્ધિ કરે છે એટલું જ નહિ પણ ચિત્તની પણ શુદ્ધિ કરીને તેને એકાગ્ર બનવામાં સહાય કરે છે. શરીર મધ્યે થતી મલશુદ્ધિની ક્રિયા મુદ્દાં વાયુની ગતિ પર જ આધાર રાખે છે. 'विचिर्' એ ધાતુનો અર્થ 'નિરાળું કરવું, પરીક્ષા કરવી, વર્ણન કરવું, એકાંતમાં બેસવું, શુદ્ધ કરવું, કિંવા નિર્મળ બનવું' એવા થાય છે. તે પૈકી 'શુદ્ધતા કરવી' એ અર્થ અહીં બંધબેસતો છે. આ મુજબ પ્રાણાયામાદિ સાધનોથી આત્મશુદ્ધિ સિદ્ધ થઈ, એટલે (૧૦૦) " हिरण्यपाणिः सविता देवः वः अच्छि-

धृष्टिरस्यपाऽग्ने
अग्निमामादं जहि, निष्क्रव्यादंसेधा देवयजं वह ।

१०१ धृष्टिः असि	૧૦૧ તું ધૈર્યવાન છે.
१०२ हे अग्ने । आमादं अग्निं अपजहि । क्रव्यादं निःषेधा	૧૦૨ હે અગ્નિ ! કાચું માંસ ખાવાવાળા અગ્નિને દૂર કર માંસભક્ષકોનો નિષેધ કર.

द्रेण पाणिना प्रतिगृह्णातु ।" યાને 'સુવર્ણ આભૂષણોથી સુશોભિત હાથોવાળા સવિતાદેવ પોતાના છિદ્ર રહિત હાથે તમને પકડો વા સ્વીકારો.' માતા જેમ પોતાના પ્રેમાળ હાથો વડે પોતાના બાળકને સોડમાં લે છે, તે જ પ્રમાણે જગન્નિયંતા દેવ પોતાના હાથોનો ઉપયોગ તમારે માટે કરો. આગળ કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધતા સિદ્ધ થઇ કે તરત જ દેવ તમને પોતાના હાથમાં ઉઠાવી લેશે, યાને પોતાની પાસે સ્થાન આપશે જ આપશે. આડખીલી છે તે માત્ર આત્મશુદ્ધિ પૂરતી જ છે. મતલબ કે પરમેશ્વર ભક્તને હાથ ક્યારે આપે છે તે અત્રે કહેવામાં આવ્યું છે. એના પર વિશ્વાસ રાખીને આત્મશુદ્ધિના કાર્યમાં મનુષ્યે તત્કાળ પરોવાઇ જવું, કારણ કે ઇશ્વરનો હાથ તો સદાકાળ તૈયાર જ છે. ખોટી ઉતાવળ કરવાથી કંઇ જ વળશે નહિ,' એવું સૂચવવા કહે છે કે (१०१) "धृष्टिः असि।" 'તું ધૈર્યવાન છે.' ધૃષ્ટિ એટલે ધૈર્ય, આત્મવિશ્વાસ, પ્રગતિશીલ વિચાર, ખંત'. આથી કહેવા એ માગે છે કે આત્મવિશ્વાસ ધરો, ધીરજ અને ખંતપૂર્વક પ્રયત્ન કરો. એવો પ્રયત્ન કરાશે તો ઉન્નતિ થયા વગર નહિ જ રહે. પરંતુ એવો પ્રયત્ન કરવા ટાણે થોડુંક પથ્ય પાળવાની જરૂર છે. એ પથ્ય આવું છે.(१०२) "हे अग्ने। आमाद अग्नि अपजहि ।

ध्रुवमसि पृथिवीं दृंह, ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ॥ १७ ॥

१०३ देवयजं आवह ।	૧૦૩ દેવપૂજકોને પાસે લે.
१०४ ध्रुवं अस्ति ।	૧૦૪ તું સ્થિર છે.

क्रव्यादं निषेध ।" કહેતાં 'હે અગ્નિદેવ! કાચું માંસ ખાવાવાળા અગ્નિને દૂર કર અને માંસાહારીઓનો નિષેધ કર. અર્થાત્ કે કાચું કિંવા પકવેલું માંસ ખાનારાંઓને દૂર કરી દે. એવા લોક આપણી અંદર હોય તો પહેલાં તો તેમને મીઠા શબ્દોમાં તેમ ન કરવાનો ઉપદેશ કરવો, અને એ ઉપદેશને તેઓ ન ગણકારે તો પછી સમાજમાંથી તેમને દૂર કરી દેવા યાને તેમનો બહિષ્કાર કરવો. તું પોતે એવું આચરણ રાખીશ મા યાને માંસભક્ષણ કરીશ ના. આ પ્રકારનું પથ્ય સંભાળીને શું કરવાનું તે સૂચવવા આગળના મંત્રભાગમાં કહ્યું છે કે–(૧૦૩) "देवयजं आवह ।" યાને 'દેવપૂજન કરવાવાળાઓને પાસમાં લે.' દેવતાઓનું યજન, પૂજન, અર્ચન કિંવા હવન કરનારાઓને સાથમાં લઈ તેમનો સંઘ રચવો ને તેમની સંખ્યા વધારતા રહેવી. મતલબ કે, કાચું તેમ પાકું માંસ ખાવાવાળાઓને દૂર કરવા અને દેવતાઓનું યજન પૂજન કરનારાઓનું સંગઠન કરવું. આ પ્રમાણે પોતાના વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચારની શુદ્ધિ સાધીને તે જ દિશામાં નિજ સમાજની પણ શુદ્ધિ સાધવી. આ રીતે વ્યક્તિ તેમજ સમાજની પવિત્રતા થઈ જાય એટલે માનવ સમાજ ઉન્નતિને પંથે ચડયો જ સમજવો. આ ઠેકાણે કોઈ શંકા કરે કે 'આમ કરીએ પણ આ ક્ષણભંગુર જગતમાં આપણું કર્યું કારવ્યું ક્યાં સુધી ટકવાનું?' આ શંકાનું નિવારણ કરવા કહે છે કે–(૧૦૪) "ध्रुवं अस्ति ।"

०५ पृथिवीं दृंह ।	૧૦૫ ભૂમિને દૃઢ કર.
०६ ब्रह्मवनि क्षत्रवनि स-जातवनि त्वा भ्रातृव्यस्य वधाय उपदधामि ।	૧૦૬ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને 'સજાતીયોનું' હિત કરનાર એવો જે તું તેને હું દુષ્ટોના વધ સારૂ પાસે લઉં છું.

ને ' તું સ્થિર છે. ' તું ક્ષણભંગુર નથી. તું પોતે ક્ષણભંગુર છે વું જો તને લાગતું હોય તો તે તારો ભારે મોટો ભ્રમ છે. ક્ષણ-ંગુર સકળ જગતની અંદર તું પોતે તારા પોતાના આત્મસ્વ-થી સ્થાણુ, સ્થિર અને સદાસર્વદા ટકવાવાળો છે. ત્રણે કાળ રૂં આત્મસ્વરૂપ બિલકુલ ફેરફાર થયા વગરનું જેમનું તેમ કો રહે છે. તું પોતે સ્થિર હોવાથી જે જે કર્મ તું કરે , તેના સારાપણા બૂરાપણા પ્રમાણે સારા બૂરા સંસ્કાર ારા પર પડે છે. એટલા માટે હમેશાં શુભ કર્મો જ કરતાં હેવું, અને આ ક્ષણભંગુર જગતમાં આપણે પોતે સ્થિર રહેવા-ાળા છીએ એવું પાકે પાયે મનમાં ઠસાવવું. એટલા ખાતર જ વયાજકોને પાસમાં લેવાનું અને ભક્તજનોના સત્સંગમાં રહી ોતાના શુભ સંસ્કારમાં વધારો કરતા રહેવાનું ઉપર સૂચવાયું છે. ૧૦૫) " पृथिवीं दृंह । " યાને ' તું તારી અંદરના ભૂભાગને દૃઢ કર. ' એટલે કે શરીરની અંદર સ્થૂળ પાર્થિવ ભાગ છે તેને દૃઢ બનાવ, તેમજ બહાર માતૃભૂમિના પ્રદેશને પણ મજબૂત બનાવ. માતૃભૂમિમાં વસતા લોકોનું સંગઠન ઉત્તમ પ્રકારે સાધીને વદેશની તાકાત વધાર અને તેને એટલો તાકાતવાન બનાવ કે જેથી ાના પર ચઢી આવવાની હિંમત જ શત્રુઓ ન કરી શકે. તમારી ંઘશક્તિમાં વધારો થાય એટલે તમારા પર હલ્લો કરવાની છાતી જ ાહની ચાલે નહિ. હવે, સંગઠન કેવી રીતે સાધવું તે સમજાવતાં ડે છે કે—(૧૦૬) " ब्रह्मवनि, क्षत्रवनि, सजातवनि त्वा

भ्रातृव्यस्य वधाय उपदधामि । ' એટલે કે ' બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને સજાતીય લોકોનું હિત કરવાવાળો જે તું તેને શત્રુઓના વધ સારૂ ખડખામા ધાલુ છુ. ' **ब्रह्मवनि** એટલે (બ્રહ્મ–વનિ) જ્ઞાન અને જ્ઞાની પ્રત્યે આદરબુદ્ધિ રાખનારો, યાને તેમનું હિત કરનારો, **क्षत्रवनि** એટલે શૌર્ય તથા શૂરવીર માટે આદરબુદ્ધિ રાખનારો તથા તેમનું હિત કરનારો, અને **सजात–वनि** એટલે કે સ્વજાતીય લોકોનો આદર કરનારો તથા તેમનુ હિત સાધનારો. આપણા દેશમા જ્ઞાન વધે અને જ્ઞાની લોકો સારી હાલતમા હોય, તેમજ દેશના શૌર્યમા વધારો થાય અને શૂરવીર લોકો સારી સ્થિતિમાં હોય, તથા સ્વજાતીયોની ઉન્નતિ પણ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનો વિરોધ કર્યા વગર થાય એવા પ્રકારની મનોબુદ્ધિ જે મનુષ્યોમા ઉત્પન્ન થાય તે મનુષ્યોનું સઘમળ વધના પામે જ પોતાની જાતિની કે કોમની ઉન્નતિ કરવાની ના નહિ, પણ તે બીજી કોમોનો વિરોધ કર્યા વગર કરવાની' બીજાને ભોગે, બીજાઓનો નાશ કરીને સ્વજાતિને ઉન્નત કરવાની કોશિષ હરગીજ ન થવી જોઇએ બધાએ એકજૂથ બનીને, એક બીજાએ સાથે રહીને, જ્ઞાન તથા જ્ઞાની, તેમજ શૌર્ય અને શૂરવીરના એકીક ણપૂર્વક સહુની જ ઉન્નતિ સાધવી ઘટે. રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિનુ આ ધ્યેય છે આ ધ્યેયની સિદ્ધિના માર્ગમા આડખીલી નાખે તેનુ જ નામ શત્રુ. માનવ ઉન્નતિની આડે આવનાર એવા શત્રુને કાયમને માટે દૂર કરવો જોઇએ ફરીવાર તેના તરફથી કદાપિ વિરોધ થવાની વકી ન રહે, એવી સ્થિતિમા તેને આણી દેવો જોઇએ. **(૧) રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાન તથા શૌર્યની ઉન્નતિ થાય (૨) તેઓ પરસ્પર સહાયક થઇ રહે, તથા (૩) સહુ એકત્ર થઇને કોઇનો પણ વિરોધ કર્યા વગર સ્વજાતિની ઉન્નતિ સાધે:** એ સંગઠનનો કાર્યક્રમ

છે. આ કાર્યક્રમ પ્રમાણે ચાલવાની ઇચ્છાવાળો પક્ષ હોય તે ધાર્મિક પક્ષ કહેવાય. પણ એ ધાર્મિક પક્ષનો વિરોધ કરનાર બીજો પક્ષ હોય છે, તે કહે છે કે "(૧) રાષ્ટ્રમાં જ્ઞાન તથા શૌર્ય નહિ વધે તો ચાલશે, (૨) જ્ઞાની તથા શૂરવીર લોકોનું સંગઠન નહિ થાય તો ચાલશે, તથા (૩) અમે બીજાઓની મુદ્દલ પરવા રાખ્યા વગર સ્વજાતિનું હિત સાધીશું, સ્વકોમને ઉન્નત બનાવીશું—પછી તેમ કરતાં બીજા લોકોને સહન કરવું પડે કે મરવું પડે તેનો વાંધો નહિ." આવા પ્રકારના જે લોક હોય છે તેમના પક્ષ અને ઉપર કહ્યો તે ધાર્મિક પક્ષ એ બેની વચ્ચે વિરોધ તો હોવાનો જ. આવા માનવધર્મ વિરોધી લોકોને માટે '**ભ્રાતૃવ્ય**' કહેતાં પિતરાઈ અને '**સપત્ન**' કહેતાં સાવકાં એવી સંજ્ઞાઓ વેદમાં વપરાઈ છે. સગા ભાઇઓના દીકરા એક બીજાના ભ્રાતૃવ્ય અગર પિતરાઇ કહેવાય, અને એક જ ઇસમની બે બાઈડીઓના છોકરા તે પરસ્પરના સાવકા ભાઇ કહેવાય. તેવી જ રીતે એક જ પિતૃ દેશના બે પક્ષોઃ એક ધર્મ ભાવનાથી ચાલવાવાળો, અને બીજો અધર્મ ભાવનાએ ચાલનારો એ બે પક્ષોના સભ્યો પણ એકબીજાના ભ્રાતૃવ્ય અગર પિતરાઇ કહેવાય છે; અને તે જ પ્રમાણે એક જ માતૃભૂમિમાંના ધર્મભાવના અને અધર્મભાવનાવાળા બે પક્ષોના સભ્યો પરસ્પરના સાવકા વા ઓરમાઇ ભાંડુઓ મનાય છે. જગતની અંદર જે લડાઇઓ, મારામારી, કાપાકાપી, ને ચાલબાજીઓ ચાલે છે, તે આ પ્રકારના પિતરાઇ ને સાવકાં ભાંડુઓ વચ્ચે જ ચાલે છે. ધાર્મિક પક્ષને પોતાનો ધાર્મિક પક્ષ સ્થાપવાનો તથા ફેલાવવાનો હોય છે. '**ધર્મનું સંસ્થાપન**' કરવું એ તો ઇશ્વરનો જ પક્ષ છે. એટલે આ સત્પક્ષનો વિરોધ કરનારાઓનો કાં તો વિચારપલટો કરી તેમને સત્પક્ષમાં લાવવા

अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय ।

१०७ अग्ने ! ब्रह्मगृभ्णीष्व । | ૧૦૭ હે અગ્ને ! જ્ઞાન સ્વીકારે

જોઇએ, અગર તે પછી કાયમને માટે તેમનો કાંટો કાઢી નાખવો જોઇએ. 'વધ' ત્રણ પ્રકારનો હોય છેઃ (૧) મત પરિવર્તનથી થનારો, (૨) સ્થાનાંતરથી ઘટનારો, અને (૩) દેહનાશથી નીપજનારો. એકાદા મનુષ્યનો પલટો થઇને તે અસત્પક્ષમાંથી નીકળીને સત્પક્ષમાં આવે, તો અસત્પક્ષમાંથી તેના પૂરતી એક સંખ્યા ઓછી થવાને કારણે એ પક્ષની દૃષ્ટિએ તો તે મર્યો જ ગણાય. બંદીવાસ, બહિષ્કાર કિંવા હદપારી કરવી એ બીજા પ્રકારનો વધ ગણાય. કારણ કે સ્થાનભ્રષ્ટ થતાં તે માણસ સત્પક્ષને પીડવાને અશક્ત બને છે. આ બે વધ અશસ્ત્રવધ છે. માત્ર ત્રીજા વધમાં શરીરનો નાશ થતો હોવાથી તે શરીરવધ કહેવાય. પહેલા વધને '**જ્ઞાનવધ**', બીજાને '**સ્થાનવધ**' અને ત્રીજાને '**શરીરવધ**'ના નામે પણ ઓળખાય. પહેલા બે પ્રકારના વધ બ્રાહ્મણી ઉપાય હોઇ ત્રીજો ઉપાય એ ક્ષાત્ર ઉપાય છે. કોને પડખામાં લેવો, કોને દૂર હડસેલવો, અને સંઘબળથી પોતાની ઉન્નતિ કેવી રીતે સાધવી એની જ કલ્પના આ યજુર્વેદમાં વારંવાર આવવાની છે, અને તેથી આ જ વાકયો વારંવાર આવવાનાં છે; માટે આ વિવરણ-આ સમજૂત ન વિસરવાની વાચકે પોતાના મનમાં ગાંઠ વાળવી. એમ થશે તો જ વેદમંત્રોનો આશય તે સરળતાથી સમજી શકશે. નીકર તો આ 'ભ્રાતૃવ્ય' અને 'સપત્ન'ના અર્થ બરાબર ધ્યાનમાં ન રહેવાને કારણે અર્થનો અનર્થ થવાનો પૂરો સંભવ છે. માટે આ કલ્પનાનું મનન વાચકોએ આ દૃષ્ટિએ સાવધાનીપૂર્વક કરવું. (૧૦૭) "**हे अग्ने ! ब्रह्म गृभ्णीष्व**"

१०८ धरुणं असि ।	૧૦૮ તું ધારક છે.
१०९ अन्तरिक्षं दृंह ।	૧૦૯ અંતરિક્ષને દૃઢ કર.
११० ब्रह्मवनि० (१०६)	૧૧૦ બ્રાહ્મણ (જુઓ નં. ૧૦૬)
१११ धत्रं असि ।	૧૧૧ તું ધારક છે.

એનો શબ્દાર્થ ' હે તેજસ્વી પુરૂષ ! તું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર ! ' એવો થાય. અને ભાવાર્થ એ કે-' જ્યાં જ્યાંથી જ્ઞાન મળી આવે ત્યાં ત્યાંથી મેળવીને તારી અંદર સંઘરી લે. તું અગ્નિ પ્રમાણે તેજસ્વી હોઈ તારી અંદર જ્ઞાનાગ્નિ સતેજ બન્યો છે. તેથી તારો પ્રકાશ અધિક ને અધિક વધે એટલા ખાતર તારા જ્ઞાનમાં વધારો કરતો રહે. જ્ઞાન એ જ સર્વ ઉન્નતિનું મુખ્ય સાધન છે. (૧૦૮) "धरुणं असि ।" યાને ' તું ધારક છે. ' એટલે કે તું બીજાઓને આધાર આપવાવાળો છે. જો, તારા આત્માએ આ શરીરને આધાર આપીને તેને જીવંત યાને ચેતનવંતું કર્યું છે. એ એક જ બાબત તારી ધારક અને પોષક શક્તિને પૂરવાર કરવાને બસ છે. તારી અંદર એ શક્તિ છે તેથી જ તને કહેવાનું કે-(૧૦૯) "अन्तरिक्ष दृंह ।" યાને ' અંતરિક્ષને દૃઢ કર ! ' ' અંતરિક્ષ એ તારી પોતાની અંદર અંતઃકરણના રૂપમાં છે. તેને તું સુદૃઢ કહેતાં બળવાન બનાવ. તારી આધાર-શક્તિ યાને તારો અંતરાત્મા તેને બળવાન કરે; કારણ એની શક્તિના પાયા પર જ તારા સકળ પુરુષાર્થની રચના થવાની છે. [આ ઠેકાણે ૧૬ થી ૨૦ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવાથી આપણી પોતાની અંદર અંતરિક્ષ કયાં છે તે સમજાશે]. (૧૧૦) "ब्रह्मवनि०" [આ મંત્રભાગના અર્થ માટે ૧૦૬ નંબરની ટિપ્પણી ફરી જુઓ]. (૧૧૧) "धत्रं असि ।" યાને ' તું ધારક છે. ' નિજ શક્તિ વડે તું બીજાંને ધારણ કરે છે, બીજાંને આધાર આપે છે. [૧૦૮ તથા ૧૧૧ નંબરના મંત્રભાગોના

धर्त्रमसि, दिवं दृंᳬह ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय। विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्यऽउपदधामि

११२ दिवं दृह ।	૧૧૨ દ્યુલોકને દૃઢ કર.
११३ ब्रह्मवनि० (१०६)	૧૧૩ બ્રાહ્મણ૦ (જુઓ ૧૦૬)
११४ विश्वाभ्यः आशाभ्यः उपदधामि ।	૧૧૪ બધી દિશાએથી હું તને ખોળામાં લઉં છું (અપનાવું છું).

અર્થ ઉપલક દૃષ્ટિએ એકસરખા જ દેખાય છે. પરંતુ એ બન્નેમાં પણ ધારક પોષકના ગુણ એકસરખા ભલે હોય છતાં બન્ને વચ્ચે સૂક્ષ્મ ભેદ એ છે કે તેમાંનો એક અંતઃકરણનો ધારક છે જ્યારે બીજો બુદ્ધિનો ધારક છે. આ ભેદ આગલા પાછલા મંત્રોનો સંબંધ જોડતાં ધ્યાનમાં આવી શકશે. ૧૦૪ થી ૧૦૬ ના ત્રણ મંત્રો સ્થૂલ શકિત જોડે સંબંધ દેખાડે છે. ૧૦૮ થી ૧૧૦ ના ત્રણ મંત્રો અંતઃકરણ સાથેનો સંબંધ દેખાડે છે, અને ૧૧૧ થી ૧૧૩ ના ત્રણ મંત્રો મસ્તકમાં રહેલી જ્ઞાન શકિત જોડેનો સંબંધ દર્શાવે છે. ત્રણે સ્થળે ધારણપોષણનો અર્થ એકસરખો હોવા છતાં તેમનાં કાર્ય તેમણે ધારણ કરેલી શકિતઓના ભેદને કારણે નિરનિરાળાં છે, એ વાચકોએ લક્ષમાં લેવું. (૧૧૨) " दिवं दृंह । " કહેતાં ' દ્યુલોકને દૃઢ કર. ' જેવી રીતે બ્રહ્માંડ વિષે બહારની બાજુએ દ્યુલોક છે, તેવી જ રીતે પિંડની અંદર મસ્તકને ઠેકાણે પણ દ્યુલોક છે. તારા પિંડની અંદરની એ દિવ્ય શકિતનું સામર્થ્ય તું વધાર. (૧૧૩) " ब्रह्मवनि० " [આ મંત્રનો અર્થ અને ભાવ ૧૦૬ નંબરની ટિપ્પણીમાં જોઇ લેવો.] (૧૧૪) " विश्वाभ्यः आशाभ्य : उपदधामि ।" એટલે ?

चितस्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

११५ चितः स्थ ।	૧૧૫ તમે ચેતના (ઉત્પન્ન) કરવાવાળા છો.
११६ ऊर्ध्वचितः भृगूणां अंगिरसां तपसा तप्यध्वम् ।	૧૧૬ ઊર્ધ્વ ભાગ તરફ ચેતના પ્રેરનારા થા અને ભૃગુ તથા અંગિરસનાં તપોથી તેજસ્વી બન.

'બધી દિશાએથી હું તને પાસે લઉં છું.' અર્થાત્ કે તારૂં આચરણ જો તું ઉપર પ્રમાણે રાખીશ તો હું તને, તું ગમે તે દિશામાં હશે ત્યાંથી પણ મારી સમીપ ખેંચી લઇશ.' આ પ્રમાણે ઇશ્વર મનુષ્યને કોલ આપે છે. એ કોલનો આશય અથવા મર્મ એવો છે કે કરવામાં આવેલું સત્ય ધર્માચરણ કદાપિ ફોગટ જતું નથી: મનુષ્યને તે પ્રભુની નજદીક પહોંચાડનારૂં બને છે જ બને છે. (૧૧૫) " चितः स्थ । " કહેતાં 'તમે ચેતના (ઉત્પન્ન) કરવાવાળા છો.' મનુષ્યની અંદર ચૈતન્ય શક્તિ રહેલી છે અને તે પોતાની ચૈતન્ય શક્તિના યોગે બીજાંની અંદર ઉચ્ચ ચેતના પેદા કરી શકે છે. મનુષ્યની એ વિશેષતા છે. તેથી (૧૧૬) " उर्ध्वचितः भृगूणां अंगिरसां तपसा तप्यध्व। " યાને 'ઊર્ધ્વ ભાગો તરફ ચેતના પ્રેરનારો થા અને ભૃગુ તથા અંગિરસના તપોથી (આ ઋષિઓના જેવું તપ આચરીને) તેજસ્વી બન.' મનુષ્યની અંદર ઊંચામાં ઊંચા ભાગ હૃદય અને મસ્તક છે. હૃદયની અંદર ભક્તિની ચેતના પ્રગટવી જોઇએ; અને મસ્તક કહેતાં મગજની અંદર વિચારોની ચેતના પ્રેરાવી જોઇએ. આ પ્રકારની ચેતનાઓની પ્રાપ્તિ બાદ મનુષ્ય તે તે ચૈતન્ય શક્તિથી વિભૂષિત બને છે

ને તેની યોગ્યતા વધે છે. હૃદય તથા મગજની શક્તિના પ્રમાણમાં જ મનુષ્યની યોગ્યતા અંકાય છે. આ ચેતન્ય શક્તિની સાથે મનુષ્યને તપની પણ જરૂર છે. તપ એટલે દ્વંદ્વો સહન કરવાની શક્તિ. ઠંડી-ગરમી, સુખ-દુઃખ વગેરે જે દ્વંદ્વો છે તેમને ભલી ભાંતે વેઠનારો શખ્સ જ ઉન્નતિ સાધી લઇ શકે છે. જેમનાથી શીતોષ્ણતા સહેવાતાં નથી, તેમને હસ્તે ભારે મોટાં કામો થવાની આશા જ ઓછી. વ્યાવહારિક કિંવા પારમાર્થિક કાર્ય આપણે હાથે થાય એવી ઈચ્છા જેમની હોય તેમણે આ શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વો સહન કરવાનો મહાવરો વધારવો જોઇએ. થોડીશી ઠંડીથી જેને તાઢ ચઢી જાય, અને થોડીશી ગરમીથી જે અકળાઈ જાય તેને હાથે ઝાઝો પુરુષાર્થ થવાનો સંભવ નથી. ' भृगु ' અને ' अंगिरस ' એ શબ્દો તપના બે પ્રકારના સૂચક છે. ' ભૃગુ ' શબ્દનો અર્થ ' પર્વત શિખર ' એવો થતો હોઇ આપણા શરીરમાંનો પર્વત તે કરોડરજ્જુ, અને તેનું શિખર અથવા માથાનો ભાગ તે શુક્ર કિંવા વીર્ય છે. એ સર્વની તાકાત વધારવા સારૂ જે તપની જરૂર રહે છે તે તપનું નામ (**भृगूणां तपः**) ભૃગુનું તપ છે. જે યોગાનુષ્ઠાનથી ઉપરોક્ત શક્તિની શરીરમાં વૃદ્ધિ થાય અને તે જળવાઇ રહે તે અનુષ્ઠાન તપ કહેવાય છે. એ જ પ્રમાણે ' अंगि-रस ' એ શબ્દ પણ અંગમાંના જીવનરસનો સૂચક છે. જે તપશ્ચર્યાથી સઘળાં અવયવોમાં સંચાર કરનારો આ જીવનરસ શુદ્ધ થાય છે અને અંગેઅંગમાં ઉત્તમ સતેજ જીવન ભરતો રહે છે તે તપના વિધિનું નામ (**अंगिरसां तपः**) અંગિરસનું તપ છે. આ બે પ્રકારનાં તપશ્ચરણથી મનુષ્યના સ્થૂલ શરીરથી માંડીને તે તેના બુદ્ધિવૈભવ સુધીની સર્વ પ્રકારની શક્તિમાં ઉત્તમ વધારો થાય છે. એથી માનવ-ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ બન્ને તપવિધિની કિંમત ખૂબ મોટી ઠરે છે. આવાં તપ આદરવાથી શી ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે તે બતાવવા

शर्मास्यवधूतंरक्षोऽवधूताऽअरातयो,

११७ शर्म अस्ति ।	૧૧૭ તું સુખ (રૂપ) છે.
११८ रक्षः अवधूतं । अरातयः अवधूताः ।	૧૧૮ રાક્ષસ દૂર થયો. અનુદાર દૂર થયા. (જુઓ: ૪૦ થી ૪૩ તથા ૫૫)

હવે પછીના મંત્રમાં કહે છે કે-(૧૧૭) " **शर्म अस्ति ।** " યાને ' તું સુખ છે. ' અર્થાત્ કે તારું પોતાનું સ્વરૂપ સુખમય છે. તારું સુખ તારે બહારથી પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, કારણ કે તે તારી પોતાની અંદર જ છે. તારી પોતાની અંદર જ રહેલા સુખને તારે અનુભવવાનું છે, અને તે અનુભવ તને ઉપર બતાવેલા તપશ્ચર્યા-દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. મતલબ કે ખુદ પોતાની શક્તિનો અનુભવ લેવાને સુદ્ધાં ખાસ પ્રયત્ન કરવાની અપેક્ષા છે, એ કોઇએ વિસરવું ન જોઇએ. (૧૧૮) " **रक्षः अवधूतं । अरातयः अवधूताः ।** " કહેતાં ' રાક્ષસ દૂર થયો અને અનુદાર દૂર થયા ' અર્થાત્ કે ઉપલા મંત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતીકા સુખમય સ્વરૂપનો અનુભવ પ્રાપ્ત થયા બાદ સાધકને એમ લાગે છે કે ' હવે મારી કનેથી બધા જ રાક્ષસો અને તમામ અનુદારો દૂર થઇ ગયા હોઇ હવે હું સંપૂર્ણ નિર્ભય બન્યો છું. [આજ મંત્રભાગ ટિપ્પણી નં. ૪૦ થી ૪૩ તેમજ ૫૫ માં આવ્યા હોઇ તેમનાં સ્પષ્ટીકરણ અહીં ધ્યાનમાં લેવાં]. આ પ્રમાણે આંતરસુખનો અનુભવ થતા અને પોતાની અંદરનાં આસુરી અને અનુદાર તત્ત્વો દૂર થઇ ગયા એવો અનુભવ થતાં પોતીકી અદીનતાની ખાત્રી થઇ જાય છે. હું દીન દુર્બળ નથી એટલે અદીન એવી દૈવી શક્તિ મારી પોતાની અંદર જ છે. આવી જ ખાત્રી આ પછીના મંત્રભાગોમાં આપવામાં

ऽदित्यास्त्वगसि, प्रति त्वादितिर्वेत्तु । धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु,

११९ अदित्याः त्वक् असि ।	૧૧૯ તું અદીનતની ત્વચા છે
१२० अदितिः त्वा प्रतिवेत्तु ।	૧૨૦ અદીનતા તને પરિચિ હોય.
१२१ पर्वती धिषणा असि ।	૧૨૧ પર્વમાં રહેનારી બુદ્ધિ તું છે.
१२२ अदित्याः त्वक् प्रति-वेत्तु ।	૧૨૨ અદીનતાની ત્વચા તને પરિચિત હોય. (જુઓ ૮'

આવી છે. જુઓ-(૧૧૯–૧૨૦) " अदित्याः त्वक् असि अदितिः त्वा प्रतिवेत्तु । (१२२) अदित्याः त्वक् प्रतिवेत्तु ।' એટલે કે 'તું અદીનતાનું આવરણ માત્ર છે. એ અદીનતાને તને પરિચય હો. એ અદીનતાના આવરણની તને ખબર હો.' [આ મંત્રભાગ ટિપ્પણી નં. ૮૧, ૮૨ અને ૮૫માં આવી ગયા હોઈ ત્યાંનું સ્પષ્ટીકરણ આ ઠેકાણે જરૂર જુઓ.] अदिति એ દેવોની માતા તરીકે સુપરિચિત છે. 'અદીનતા, સ્વતંત્રતા સ્વાધીનતા' રૂપી દેવી એજ સર્વ દેવતાઓને જન્મ આપનાર જનેતા છે. તે જ પ્રમાણે 'दिति' એ અસુરોની જનની છે दिति એટલે 'દીનતા, પરસ્વાધીનતા, પરતંત્રતા.' સુર અને અસુરની ભાવના કેવા પ્રકારની છે તે આના પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. આ ભેદ પારખી લઈને મનુષ્ય દૈવી શક્તિવાળો જ થવાને સંકલ્પ કરે એજ ઇષ્ટ હોય મનુષ્યમાં તેવી બુદ્ધિ હોય છે, એ બતાવવા કહ્યું છે કે—(૧૨૧) " पर्वती धिषणा असि

वः स्कम्भनीरसि, धिषणासि पार्वतेयी, प्रति त्वा
ती वेत्तु ॥ १९ ॥

३ दिव स्कम्भनी असि।	१२३ દ્યુલોકને સ્થિર કરનાર (શક્તિ તુ) છે
४ पार्वतेयी धिषणा असि।	१२४ પર્વતમાની બુદ્ધિ તુ છે
५ पर्वती त्वा प्रतिवेत्तु।	१२५ પર્વતમાની બુદ્ધિ તને પરિચિત હો

१२४) पार्वतेयी धिषणा असि (१२५) पर्वती त्वा प्रतिवेत्तु" મેટલે કે ' પર્વતમા હોનારી બુદ્ધિ તુ છે પર્વત મધ્યેની બુદ્ધિ તુ છે ર્વતમાની બુદ્ધિ તને પરિચિત હો પૃષ્ઠવંશ નામે ઓળખાતો ? મેરુદંડ કિંવા બરડાની કરો છે તેને ' પર્વત ' એવી નજ્ઞા આપવામા આવી છે પર્વત એટલે (पर्ववान्-पर्ववत् पर्वत) જેને પર્વ હોય તે આ પૃષ્ઠવંશને એવા પર્વ હોય છે અને તે રોડના મણકાને નામે ઓળખાય છે, ... તાથ ... ગ્વતા એ મણ ... તાથને પણ લાગે છે એ મણકા કરોડમા હોય છે તથી કરોડને પર્વવાન કિંવા પર્વત એનુ નામ આપવામા આવ્યુ છે આ પર્વત મધ્યે યાને પૃષ્ઠવંશની અંદર વ્યાપી રહેલી જે શક્તિ છે, તે શક્તિને पर्वती, पार्वती કિંવા पार्वतेयी કહે છે पर्वती धिषणा ' એ આ પૃષ્ઠવંશ મધ્યે વ્યાપી રહેલી જે બુદ્ધિ શક્તિ છે તેનુ નામ છે એક બુદ્ધિ મસ્તકના જ્ઞાનતંતુઓમા રહેલી હોય છે, અને બીજી બુદ્ધિ પૃષ્ઠવંશના તંતુઓમા રહેલી છે પૂર્ણ સંસ્કારનો ગાઢો આજ પૃષ્ઠવંશના જ્ઞાનતંતુઓમા રહેતો હોવાથી એ ભાગની બુદ્ધિનુ મ્હેતા પર્વતીધિષણા 'નુ મહત્ત્વ અધિક છે યોગશાસ્ત્રમા પૃષ્ઠવંશને સુસ્થિતિમા રાખવા વિ... ... મોટુ વર્ણન કરવામા

આવ્યુ છે તેનુ કારણ આ જ છે. સર્વ પૂર્વસંસ્કાર આ પૃષ્ઠવંશની અદર સધરાયના હોવાથી આ પૃષ્ઠવંશમાની ઈડા પિંગળા નાડીઓને પ્રવાહ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચાલતો રહે તેના પર જ મનુષ્યના બૌદ્ધિક વિકાસનો આધાર રહે છે. ઉત્તમ પ્રકારની સહજ બુદ્ધિમત્તા હોવી કિવા બુદ્ધિહીનતા હોવી એનો આધાર મોટે ભાગે પૃષ્ઠવંશની હાલત પર રહેલો છે એટલે આ પૃષ્ઠવંશ કિવા કરોડરજ્જુમા રહેલી • સહજબુદ્ધિનુ મહત્ત્વ આ મત્રભાગોમા દર્શાવવામા આવ્યુ છે એ બુદ્ધિને ઉત્તમ સ્થિતિમા લાવવા માટે ખાસ પ્રકારના આસન પ્રાણાયામ વગેરે અનુષ્ઠાનો યોગશાસ્ત્રમા સૂચવવામા આવ્યા છે આ પૃષ્ઠવંશીય બુદ્ધિ જેવી ને જેટલી હોય છે તેવી ને તેટલી જ માણસની યોગ્યતા અકાય છે. આટલા વિવેચન પછી ' આ પૃષ્ઠવંશીય બુદ્ધિ તુ જ છે અને તેની ઓળખ તને થાઓ યાને તે બુદ્ધિ તારામા પ્રગટો ' એ આશયના આ મત્રભાગોનો યથાર્થ ખ્યાલ આવશે. પૃષ્ઠવંશીય આ બુદ્ધિ કેવડીક મોટી છે એવો સવાલ કોઈના મનમા થાય તો તેના સમાધાન માટે કહ્યુ છે કે—(૧૨૩) 'दिव स्कभनो असि ।' યાને 'દ્યુલોકને સ્થિર કરનારી શક્તિ જ તુ છે ' દ્યુલોકને વ્યાપીને તો સ્થિરસ્થાવરતા કરનાર તારી બુદ્ધિ જ છે. તો પછી એ બુદ્ધિના યોગે ભૂલોક અને અતરિક્ષ લોકની સ્થિરસ્થાવરતા પણ મનુષ્ય કરી શકે એમા તો શકા નહિ જ, પણ દ્યુલોક પર સુદ્ધા પોતાનો અધિકાર જમાવી શકે મનુષ્યના મસ્તકમા મગજનુ સ્થાન હોઈ તેની પૂછડી કહેતા છેડાના ભાગ પૃષ્ઠવંશમાની બે કુનડીઓમા આવેલા માકડ નામે ઓળખાતા હાડકા પર્યંત લબાયના છે અને તેમા જ મનુષ્યની બુદ્ધિ ભરેલી છે. એ બુદ્ધિનુ સામર્થ્ય એટલુ બધુ છે કે એ બુદ્ધિના જોરે મનુષ્ય ત્રિભુવનને વ્યાપી શકે. એટલુ બધુ સામર્થ્ય પોતાનામાં છે એ મનુષ્યે ઓળખવુ જોઇએ અને

धान्यमसि, धिनुहि देवान्.

१२६ धान्य असि ।	૧૨૬ તું ધાન્ય છે.
१२७ देवान् धिनुहि ।	૧૨૭ દેવોને તૃપ્ત કર.

તેમા ઓર વધારો કરવો જોઇએ વ્યસનના ગુનામ બનીને એ સામર્થ્યને ઘટાડવું ન જોઇએ. સંયમથી એ સામર્થ્યમા વધારો થઇ શકે છે. એટલા માટે કહ્યુ છે કે—(૧૨૬–૧૨૭) " धान्य असि। देवान् धिनुहि । " અર્થાત્ કે ' તુ ધાન્ય હોઇ દેવોને તૃપ્ત કર. ' ધાન્ય એટલે (धाने पोषणे हित) જે પોષણને હિતકારક હોય તે. ધાન્ય એ પોષણને હિતકારક હોવાથી જ તેનુ તે નામ પડ્યુ છે. વળી, જેના યોગે મનુષ્ય ' ધન્ય ' બને છે તેને પણ ધાન્ય કહેવામા આવે છે. દેવકાર્ય સારૂ મનુષ્ય સમર્પિત થતો હોવાથી તથા પંડે જ હવિ બનતો હોવાથી તેને જ માટે દેવોનું ધાન્ય ' એ શબ્દપ્રયોગ અહીં થયો છે, અને તે દ્વારા સૂચવ્યું છે કે દેવકાર્ય અર્થે તું આત્મસર્વસ્વનુ બલિદાન આપી દઇને દેવતાઓને સંતુષ્ટ કર જીવાત્માની દૃષ્ટિએ વિચારતા આત્મામા ધન્યતા છે, પોષણશક્તિ છે. એ પોષણશક્તિ કાયમ હોય ત્યા સુધી જ ઇંદ્રિયો પુષ્ટ થતી રહે છે. એ શક્તિમા ઉદાસીનતા આવી જતા યાને એ શક્તિ મંદ પડી જતા, શરીર ક્ષીણ બનવા માંડે છે. તેથી આ મંત્રભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ' તું ધાન્યની માફક પોષણકર્તા હોઇ તારે તારી પોતાની અંદરના દેવોને યાને ઇંદ્રિયોને સંતુષ્ટ, તૃપ્ત, પુષ્ટ અને ધન્ય કરવી જોઇએ અર્થાત્ કે નિજ શક્તિનો ઉત્કર્ષ મનુષ્યે થવા દેવો જોઇએ અને તે ઉત્કર્ષ તેણે પોતાની અંદર રહેલી આત્મશક્તિ દ્વારા સાધવો જોઇએ. મતલબ કે પોતાની આત્મશક્તિનો ઉપયોગ મનુષ્યે પોતાના ઉદ્ધાર માટેનાં જરૂરી કાર્યો કરવામા જ કરવો જોઇએઃ પોતાની એ શક્તિમા ઘટાડો થાય એવા

प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा ।

१२८ प्राणाय त्वा, उदानाय त्वा, व्यानाय त्वा (धां)।	૧૨૮ પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન આ પ્રાણો સારૂ તને (ધારણ કરૂં છું).
१२९ आयुषे दीर्घां प्रसितिं अनुधां ।	૧૨૯ આયુષ્ય માટે વિસ્તૃત. શકિત હું અનુકૂળતાપૂર્વક ધારણ કરૂં છું.

પ્રકારના હીન કૃત્યોમાં એ શક્તિનો ઉપયોગ હરગીજ ન થવા દેવો જોઇએ. મનુષ્યે હમેશાં એવાં જ કામો કરવા ઘટે કે જેના યોગે પોતાની પ્રાણશક્તિ બળવાન બને. એટલા માટે કહ્યુ છે કે—(૧૨૮) " प्राणाय त्वा, उदानाय त्वा, व्यानाय त्वा (धां)।" એટલે કે 'પ્રાણ, ઉદાન અને વ્યાન એ પ્રાણો માટે હું તને ધારણ કરૂં છું.' પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન એ તેમ જ બીજી બધી પ્રાણશક્તિઓની વૃદ્ધિ થાય એટલા ખાતર હું તને ધારણ કરૂં છું. મનુષ્યે કોઇ પણ પદાર્થનું ધારણ શા માટે કરવાનું તે આ પ્રતિજ્ઞામંત્રમાં સૂચિત થયું છે. કોઇ પણ પદાર્થને સ્વીકારતી વેળા મનુષ્યે વિચાર કરવો જોઇએ કે 'આને સ્વીકારવાથી મારી પ્રાણશક્તિમાં વધારો થશે કે ઘટાડો ?' જેના યોગે પ્રાણશક્તિ વધવા પામે તે પદાર્થ સ્વીકારવો અને જેના યોગે પ્રાણશક્તિ ક્ષીણ થાય તેનો અસ્વીકાર કરવો. એવું કાં કરવું ? તો કે—(૧૨૯) " आयुषे दीर्घां प्रसितिं अनुधां ।" યાને 'આયુષ્ય સારૂ મોટી શક્તિ હું અનુકૂળ રીતે ધારણ કરૂં છું.' દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય તેટલા સારૂ હું ઘણી મોટી શક્તિ મેળવું છું અને તેનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે કરૂં છું. 'प्रसिति' શબ્દનો અર્થ 'શક્તિ, અધિકાર,

चक्षुपे त्वा, महीनां पयोऽसि॥ २० ॥

१३१ चक्षुषे त्वा (धां)।	૧૩૧ નેત્ર ઇન્દ્રિય સારૂ તને (ધારણ કરૂં છું.)
१३२ महीनां पयः असि।	૧૩૨ મહાશક્તિનું દૂધ તું છે.

આવ્યું છે. પ્રાણશક્તિના વિકાસ વાસ્તે અમુક નિયમપાલન જેમ આવશ્યક છે, તેમ જ નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોની શક્તિની વૃદ્ધિ સારૂ પણ તેવા નિયમપાલનની આવશ્યકતા હોઈ તેનું સૂચન હવેના મંત્ર ભાગમાં કરવામાં આવે છે. જુઓઃ—(૧૩૧) " चक्षुषे त्वा (धां)। " યાને 'નેત્ર વગેરે ઇંદ્રિયો સારૂ હું તને ધારણ કરૂં છું.' કોઈ પણ પદાર્થનો સ્વીકાર કરતી વેળા મનુષ્યે વિચારવું જોઈએ કે 'આ પદાર્થનું સેવન મારી નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોની શક્તિ-ઓને હિતકર નીવડશે કે હાનિકર્તા થઈ પડશે ? જેમનું સેવન કરવાથી સર્વ ઇંદ્રિયો શક્તિશાળી થાય તે જ પદાર્થો સ્વીકારવાયોગ્ય સમજવા, અને શક્તિઓને ક્ષીણ કરનારા પદાર્થો વર્જ્ય કરતાં

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । संवपामि ,

१३३ सवितुः देवस्य प्रसवे अश्विनोः बाहुभ्यां पूष्णो. हस्ताभ्यां त्वा सवपामि ।	૧૩૩ સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમાં અશ્વિનીના બાહુઓથી અને પુષાદેવના હાથો વતી તને વિસ્તારૂં છુ. (જુઓ ૫૭)

જગતભરની સર્વ શક્તિઓનો વાસ મનુષ્યની અંદર હોવાને કારણે જ માનવી મહત્તાના ગાન સર્વત્ર ગાવામા આવ્યા છે. [અત્રે ૧૬ થી ૨૫ સુધીની ટિપ્પણીઓ પુનઃ જોઇ લેવી.] આવી સારભૂત શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી હોવાથી જ તેણે પોતાનુ આયુષ્ય વધારવુ જોઇએ તેમજ પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ સાધવો જોઇએ. [ટિપ્પણી નં. ૧૨૮, ૧૨૯ તથા ૧૩૧ મી જોવી]. પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ સ્વશક્તિનો વિકાસ સાધનાર મનુષ્યને પરમેશ્વર આશ્વાસન આપે છે કે:-(૧૩૩) **' सवितु देवस्य प्रसवे अश्विनो बाहुभ्यां पूष्णो. हस्ताभ्यां त्वा सवपामि ।** " એટલે કે ' સર્વના ઉત્પાદક દેવની પ્રસુતિ રૂપ આ સૃષ્ટિની અંદર અશ્વિની (દેવો) ના બાહુઓથી અને પૂષા દેવતાના હાથો વતી હું તને વિસ્તારૂં છું. ' અશ્વિની દેવોના બાહુઓમા રોગોને અટકાવવાની અને નિવારવાની, તથા પુષા દેવના હાથમા પોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે. એ રોગને અટકાવવાની ને મટાડવાની તથા પોષણ શક્તિ દ્વારા ઇશ્વર મનુષ્યસૃષ્ટિનો તેમજ મનુષ્યની શક્તિનો વિસ્તાર વધારે છે. [અત્રે ટિપ્પણી નં. ૫૭, ૬૮, ૧૦૦ તથા ૧૩૦ જોઇ જવી, કારણ ત્યાં પણ આ જ અર્થના મંત્ર-

चक्षुषे त्वा, महीना पयोऽसि ॥ २० ॥

१३१ चक्षुषे त्वा (धा) ।	૧૩૧ નેત્ર ઇન્દ્રિય સારૂ તને (ધારણ કરૂ છુ)
१३२ महीना पय असि ।	૧૩૨ મહાશક્તિનુ દૂધ તુ છે

આ યુ છે પ્રાણશક્તિના વિકાસ વાસ્તે અમુક નિયમપાલન જેમ આવશ્યક છે, તેમ જ નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોની શક્તિની વૃદ્ધિ સારૂ પણ તેવા નિયમપાલનની આવશ્યકતા હોઈ તેનુ સૂચન હવેના મંત્ર ભાગમા કરવામા આવે છે જુઓ —(૧૩૧) " चक्षुषे त्वा (धा) । " યાને ' નેત્ર વગેરે ઇંદ્રિયો સારૂ હુ તને ધારણ કરૂ છુ. ' કોઇ પણ પદાર્થનો સ્વીકાર કરતી વેળા મનુષ્યે વિચારવુ જોઇએ કે ' આ પદાર્થનુ સેવન મારી નેત્રાદિ ઇંદ્રિયોની શક્તિ ઓને હિતકર નીવડશે કે હાનિકર્તા થઇ પડશે ? જેમનુ સેવન કરવાથી સર્વ ઇંદ્રિયો શક્તિશાળી થાય તે જ પદાર્થો સ્વીકારવાયોગ્ય સમજવા, અને શક્તિઓને ક્ષીણ કરનારા પદાર્થો વર્જ્ય કહેતા તજવાલાયક સમજી તેમનાથી દૂર રહેવુ [આ ઠેકાણે ટિપ્પણી ન ૧૨૮–૧૨૯ ફરી જોઇ જવી, કારણ કે એ મંત્રભાગો પણ આ જ વિષયનુ પ્રતિપાદન કરે છે] મનુષ્યની અંદર અનંત મહાશક્તિ રહેલી છે, એ સમજાવવા કહે છે કે-(૧૩૨) " महीना पय असि " યાને ' મહાશક્તિનુ દૂધ તુ છે ' પૃથ્વી પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, દિશા, સૂર્ય, વિદ્યુત વગેરે અનેક મહાશક્તિઓના સારભૂત તત્ત્વો આ મનુષ્ય પ્રાણીની અંદર રહેલાં છે ગાયની અંદ સારભૂત તત્ત્વ તરીકે દૂધ જેમ રહેલુ છે, તેમજ વિશ્વભરમા વ્યાપેલી આ સઘળી મહાશક્તિઓનુ તત્ત્વ મનુષ્યની અંદર ભરેલુ છે, બલ્કે મનુષ્ય એ આ મહાશક્તિઓના અંશરૂપ છે.

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ता-भ्याम् । संवपामि ,

१३३ सवितुः देवस्य प्रसवे अश्विनोः बाहुभ्यां पूष्णोः हस्ताभ्यां त्वा संवपामि ।	૧૩૩ સર્વની ઉત્પત્તિ કરનાર દેવની પ્રસૂતિરૂપી સૃષ્ટિમાં અશ્વિનીના બાહુઓથી અને પુષાદેવના હાથો વતી તને વિસ્તારું છું. (જુઓ પાઠ)

જગતભરની સર્વ શક્તિઓનો વાસ મનુષ્યની અંદર હોવાને કારણે જ માનવી મહત્તાના ગાન સર્વત્ર ગાવામાં આવ્યાં છે. [અત્રે ૧૬ થી ૨૫ સુધીની ટિપ્પણીઓ પુનઃ જોઇ લેવી.] આવી સારભૂત શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી હોવાથી જ તેણે પોતાનુ આયુષ્ય વધારવું જોઇએ તેમજ પોતાની શક્તિઓનો વિકાસ સાધવો જોઇએ. [ટિપ્પણી નં. ૧૨૮, ૧૨૯ તથા ૧૩૧ મી જોવી]. પૂર્વોક્ત પદ્ધતિએ સ્વશક્તિનો વિકાસ સાધનાર મનુષ્યને પરમેશ્વર આશ્વાસન આપે છે કેઃ-(૧૩૩) " **सवितुः देवस्य प्रसवे अश्विनो बाहुभ्यां पूष्णोः हस्ताभ्यां त्वा संवपामि ।** " એટલે કે ' સર્વના ઉત્પાદક દેવની પ્રસૂતિ રૂપ આ સૃષ્ટિની અંદર અશ્વિની (દેવો) ના બાહુઓથી અને પૂષા દેવતાના હાથો વતી હું તને વિસ્તારું છું. ' અશ્વિની દેવોના બાહુઓમાં રોગોને અટકાવવાની અને નિવારવાની, તથા પુષા દેવના હાથમાં પોષણ કરવાની શક્તિ રહેલી છે. એ રોગને અટકાવવાની ને મટાડવાની, તથા પોષણ શક્તિ દ્વારા ઇશ્વર મનુષ્યસૃષ્ટિનો તેમજ મનુષ્યની શક્તિનો વિસ્તાર વધારે છે. [અત્રે ટિપ્પણી નં. ૫૭, ૬૮, ૧૦૦ તથા ૧૩૦ જોઇ જવી, કારણ ત્યાં પણ આ જ અર્થના મંત્ર-

समापऽओषधीभिः, समोषधयोरसेन । सꣳरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताꣳ,

१३४ आप ओषधीभिः संपृ-च्यन्ताम् ।	૧૩૪ જળ ઔષધિઓથી સં-યુક્ત થાઓ.
१३५ ओषधः रसेन स (पृच्यन्तां) ।	૧૩૫ ઔષધિઓ રસથી યુક્ત થાઓ.
१३६ रेवतीः जगतीभिः स (पृच्यन्तां) ।	૧૩૬ ધનવાનો અને વેગવાનોનો મેળ મળો.

ભાગો આવેલા છે]. મનુષ્ય શરીરમાં રોગની અટકાયત કરનાર રોગને મટાડનાર તથા પોષણ કરનાર શક્તિમાં વધારો કરવા સારૂ ઔષધિરૂપ વનસ્પતિઓનું સેવન યોગ્ય રીતે કરવાની આવશ્યકતા છે. એ ઔષધિઓ સંબંધી આવશ્યક ઉપદેશ આપતાં કહે છે કે– (૧૩૪) " आपः ओषधीभिः संपृच्यन्तां । " યાને ' જળ ઔષધિઓથી સંયુક્ત થાઓ. ' અર્થાત્ કે ઔષધિઓ, વનસ્પતિઓ, વૃક્ષો તથા અનાજ વગેરેને યોગ્ય સમયે યોગ્ય પ્રમાણમાં જળ મળતુ રહો; અને (૧૩૫) " ओषधयः रसेन संपृच्यन्तां । ' કહેતાં ' બધા પ્રકારની ઔષધિઓ ઉત્તમ રસોવાળી બનો. ' ઔષધિઓ ઉત્તમ સત્વમય રસોથી ભરપૂર બને તો જ તેમનામાં રોગને અટકાવવાના, મટાડવાના અને પોષણ કરવાના ગુણો આવે, ને જ તેમના સેવનથી મનુષ્ય આરોગ્યપૂર્ણ દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિઓના આહારથી મનુષ્ય ઉત્તમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે એમ પ્રતિપાદન કરીને ' મનુષ્ય એ સમાજબદ્ધ પ્રાણી હોવાથી, સમાજના સ્વાસ્થ્ય અંગે ખાસ જરૂરી એવો એક મોટો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે— (૧૩૬) " रेवतीः जगतीभिः संपृच्यन्तां । " યાને ' ધનવાનોએ

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः

१३८ जनयत्यै त्वा सयौमि ।	૧૩૮ સંતતિ માટે તારા સાથે સંબંધ બાધું છું.

मधुमतीभि मपृच्यन्तां । ” યાને ‘ મધુરોને મધુરો સાથે મેળ બંધાઓ કિંવા એવા લોકો પરસ્પર હળી મળીને રહો. ’ વિષમતા ઉત્પન્ન કરનાર એકાદું પણ કડવું યા તીખું તત્ત્વ તેમનામાં પ્રવેશવું ન જોઈએ. જેમના વિચાર, વાણી અને વર્તન મધુર કહેતા સૌને રૂચિકર હોય છે, તેવા લોકની સંઘશક્તિ અભેદ્ય હોય છે. પરંતુ તેમની અંદર એકાદુ પણ વિરોધી તત્ત્વ આવી જાય છે તો એ સંઘશક્તિ ખંડિત બને છે, બલ્કે તેનો નાશ થઇ જાય છે. એટલા માટે સંઘશક્તિ વધારવાની ઇચ્છાવાળાઓએ પોતાની અંદર માધુર્યનો ગુણ કેળવવો ને ખીલવવો જોઇએ, અને તેની મદદથી પોતાની સંઘશક્તિ અભેદ્ય બની રહે તેવી ખબરદારી રાખવી જોઇએ. [જુઓ, ટિ નં. ૧૩૬–૧૩૭]. આ બન્ને નિયમો સામાન્ય છે. ખાવાપીવાની બાબતમાં તેમજ ઔષધિઓના ઉપયોગની બાબતમાં પણ આ નિયમો બહુ કિંમતી લેખવાના છે. વિષમ ગુણધર્મવાળાં રસાયણોનું સેવન સદમા કદી જ ન કરવું. ‘ **સમાન ધર્મીઓની સંગત લાભદાયક નીવડે છેઃ** ’ આ નિયમ અત્રે ઉપદેશાતો હોઇ ને સર્વદા ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. (૧૩૮) “ **जनयत्यै त्वा संयौमि** ” કહેતાં ‘ સંતતિ પેદા કરવા માટે હું તારી જોડે સંબંધ બાંધું છું. ’ સ્ત્રી પુરૂષનો સંબંધ શા સારૂ થવો જોઇએ, તે આ મંત્રભાગ દર્શાવે છે. ઉત્તમ સંતતિ પેદા થાય એ હેતુથી સ્ત્રી પુરૂષનો જે સબંધ બંધાય છે, તેનું જ નામ વિવાહ વા લગ્નસંબંધ છે. ગૃહસ્થાશ્રમનો આ સંબંધ ઉત્તમ સંતતિ નિર્માણ કરવા માટે જ છે. નહીં વિષયસુખ માટે સંબંધ

૧૨૬ इदं अग्नेः, इदं अग्नी-षोमयोः ।	૧૨૬ આ અગ્નિનું, તથા આ અગ્નિષોમ(બન્નેનું)નું છે.

શરીરમાં વીર્યબિન્દુ બને તેટલો નાશ પામે છે. અકાલમૃત્યુ થાય છે; ત્યારે સંતાનોત્પત્તિ પૂરતો જ સોમરસ નાખવાનું પ્રયોજન વીર્ય સંગ્રહ કરીને અગ્નિમાં તે હોમવું એમ કહે છે. [૧૨૬ આ મંત્રભાગનો આશય પણ આવો જ છે]. આથી કહેવા માગું છું કે જેમ હોમવું પ્રાપ્ત થયું કે, તેટલું એક ધ્યેય હોય તેની સિદ્ધિ અર્થે યોગ્ય જીવનનું બ્રહ્મચર્યપાલન અત્યંત આવશ્યક છે. તેમ કરવાનું શક્ય બને તેટલા માટે શ્રીગુરુનો મત છે કે દેવ સંતાનોત્પત્તિ માટે જ સ્ત્રી સંગ કરે એ નિયમનું વૈર્ય તેનો ઉદ્દેશ અહીં આ મંત્રભાગમાં આપેલ છે. આયુષ્યના ચાર વિભાગો પૈકી કેવળ એક જ ભાગ ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગાળવાનો છે. જેણે સંતાનોત્પત્તિ અર્થે જ ઋતુકાલે સ્ત્રીસંગ સેવવામાં આવે, તો આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન થયું ગણાય. આયુષ્યના બાકીના ભાગોમાં તો બ્રહ્મચર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસાશ્રમમાં તો સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું છે. આ રીતે જીવનભર બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય પૂર્ણાયુષી બનીને પોતાનું ઉત્તરજીવન સુખપૂર્ણ ગાળી શકે એમાં જરાય શંકા નહિ. (૧૨૬) "इदं अग्नेः इदं अग्नीषोमयोः ।" એટલે કે 'આ અગ્નિનું અને આ અગ્નિ સોમ ઉભયનું પોષક છે.' આપણા શરીરની અંદર અગ્નિ તેમજ સોમ બન્નેના તત્ત્વો છે. અગ્નિનો ધર્મ શરીરમાં રહેલ ઉષ્ણતા, ઉન્માદ, ચપળતા વગેરે ગુણોને ટકાવી રાખવાનો છે, ત્યારે સોમનો ધર્મ શાન્તિ, સમાધાન અને પુષ્ટિ કાયમ રાખવાનો છે. તેથી કરી આપણે જે જે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરીએ છીએ તે તે પદાર્થ અગ્નિવર્ધક છે કે અગ્નિને મંદ

इषे त्वा, घर्मोऽसि,

१४० इषे त्वा (सयौमि)	૧૪૦ અન્ન સારૂ તારી સ બધ બાધુ છુ
१४१ घर्म असि ।	૧૪૧ તુ ઉષ્ણતા છે

પાડનાર છે તેનો વિચાર કરવો જોઇએ તેવી જ રીતે તે પદાર્થો શારીરિક તત્ત્વ અને ધર્મોની સમતા સાચવનારા છે કે તેમા વિષમતા ઉત્પન્ન કરનારા છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ એવા વિચાર કરી જોયા પછી જ જે ચીજોનુ સેવન કરવાનુ ઇષ્ટ હોય તેવી જ ચીજોનુ સેવન કરવાનુ યોગ્ય ગણાય આમ કરવામા આવશે તો શરીર ઉત્તમ સ્થિતિમા રહીને મનુષ્ય દીર્ઘાયુષી બની શકશે ખાતી વેળાએ પણ આ અન્ન અગ્નિવર્ધક છે ને આ પુષ્ટિવર્ધક છે એવો વિચાર કરતા રહીને જ તેવા ગુણધર્મવાળો જ ખોરાક ખાવો અગ્નિમાદ્ય કરનારા, તથા વિષમતા પેદા કરનારા ખાદ્ય પદાર્થોનુ સેવન સર્વથા ત્યાજ્ય ગણુ જોઇએ એવા પ્રકારના-(૧૪૦) " इषे त्वा (सयौमि ।) " ' અન્ન માટે હુ તારી સાથે સબધ જોડ છુ ' અર્થાત્ કે ઉપર વર્ણવ્યુ તેવા પ્રકારનુ અન્ન મને ખાવા માટે મળતુ રહે તેટલા ખાતર હુ તારી સાથે લગ્નસબધ બાધુ છુ લગ્નસબધ બાદ સ્ત્રી પુરુષ એકત્ર વાસ કરવા માડે તે પછી તેમણે પરસ્પરના આરોગ્યનુ રક્ષણ કરનારો આહારવિહારનો ઉપભોગ ઉપરોક્ત શિખામણ ધ્યાનમા નાખીને જ કરવો કરાવવો [જુઓ ટિપ્પણી ન ૨] (૧૪૧) " घर्म असि । ' યાને ' તુ ઉષ્ણતા છે ' [૧૯ મી ટિપ્પણીમા આવા જ ભાવનો મત્રભાગ આવ્યો છે તે આ ઠેકાણે વાચકોએ ફરી જોઇ જવો] ઉષ્ણતા એ ચૈતન્યનુ સૂચક ચિહ્ન છે અને શીતતા એ શિથિલતાનુ સૂચક લક્ષણ છે શરીરની

विश्वायुरुरुप्रथाऽउरु प्रयस्व,

१४२ विश्वायुः (अस्ति) ।	૧૪૨ તું પૂર્ણ આયુષ્યવાન છે.
१४३ उरु प्रथाः उरु प्रयस्व ।	૧૪૩ તું પુષ્કળ વિસ્તૃત છે, માટે પુષ્કળ વિસ્તાર પામ.

અંદર જ્યાં સુધી થોડીક પણ ગરમી માલૂમ પડે ત્યાં સુધી તેમાં પ્રાણ હજી છે અને જીવનની થોડીક પણ આશા રહે છે. પરંતુ બધું જ શરીર જ્યાં સાવ ઠંડુંગાર બની ગયુ એટલે પછી બધુંજ પતી ગયું એમ મનાય છે એવા પ્રકારની ચૈતન્યની ઉષ્ણતા આ જીવાત્મા મધ્યે છે. અને તે જેમ વ્યક્તિ મધ્યે ચૈતન્ય આણવા સારૂ ઉપયોગી છે, તેમજ સમાજ વા રાષ્ટ્રમાં ચૈતન્ય લાવવા માટે પણ ઉપયોગી છે. ચૈતન્યશક્તિ એ ખરેખાત બહુ જ ઉપયોગી તત્ત્વ છે. બધાં આહારપાણી એ ચૈતન્યશક્તિને શરીરમા ટકાવી રાખવા માટે જ થાય છે. શરીર અંદરની અગ્નિ તથા સોમશક્તિઓનો વિચાર (જુઓ ટિ. નં. ૧૩૯) પણ આ માટે જ છે. આ ચૈતન્યશક્તિ અનુકૂળ બની ગઇ એટલે—(૧૪૨) " विश्वायुः (अस्ति) " યાને 'તું પૂર્ણ આયુષ્યવાન યાને દીર્ઘાયુષી બને છે.' અત્યાર લગીમાં દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાપ્તિ માટે જે જે ઉપદેશ આપવામાં આવ્યા છે તે બધા [જુઓઃ—ટિપ્પણી નં. ૨૮, ૯૬, ૯૭, ૧૨૮, ૧૨૯] બરાબર ધ્યાનમાં લેવાશે, અને દીર્ઘાયુષી થવા સારૂ જે જે સાધનો બીજા મંત્રભાગોમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તેનો અભ્યાસ કરવામાં આવશે તો મનુષ્યે દીર્ઘાયુ કેવી રીતે બનવું તે સહજે સમજાઇ જશે. એવી રીતે પૂર્ણાયુષી કિંવા દીર્ઘાયુષી બનવાનું મનુષ્યને માટે શક્ય છે. (૧૪૩) " उरुप्रथाः उरु प्रयस्व । " કહેતાં 'તું પુષ્કળ વિસ્તૃત શક્તિવાળો છે, એટલે પુષ્કળ વિસ્તાર પામ.' 'પ્રથ' [illegible] એટલે 'વિસ્તાર પ્રખ્યાતિ, પ્રસાર.' મનુષ્ય

उरु ते यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्टे त्वचं माहिँसीद्देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके ॥ २२ ॥

१४४ ते यज्ञपतिः उरु प्रथताम् ।	૧૪૪ તારા યજ્ઞપતિની પુષ્કળ ખ્યાતિ થાઓ.

વધી વધીને કેટલો વધી શકે એવું જો કોઈ પૂછે, તો તેના જવાબ રૂપે આ મંત્રભાગ હોઈ તેનો અર્થ ' માનવીનો વિસ્તાર બહુ જ વધી શકે છે ' એવો થાય છે. મતલબ કે અમર્યાદ કિંવા પાર વગરનો વિસ્તાર પામવાની શકયતા મનુષ્યપ્રાણીમાં છે. અત્રે દર્શાવેલા નિયમો પ્રમાણે જો મનુષ્ય ચાલે તો તેનો વિસ્તાર પુષ્કળ વધે. એટલા માટે જ આ મંત્રભાગમાં મુદ્દામ કહેવામાં આવ્યું છે કે उरु प्रथस्व યાને ' પુષ્કળ વિસ્તાર પામ ' અગર ' તારી તાકાત પુષ્કળ વધાર. ' નજીવાં પ્રલોભનોમાં ફસાઈ પડીને તારી પોતીકી શક્તિ ક્ષીણ થાય યા ઘટે તેવાં આચરણ હરગીજ ન કરતો. તારી પોતાની ઉન્નતિ આ જન્મમાં જ બને તેટલી કરી લેવી એ તારું કર્તવ્ય છે, તે રખે ભૂલી જતો ! તારી અંદર અનેક શક્તિઓ રહેલી છે, તેમનો બને તેટલો વિકાસ સાધવો એ જ તારું કર્તવ્ય છે. (૧૪૪) " ते यज्ञपतिः उरु प्रथताम् । " એટલે કે તારા યજ્ઞપતિની પુષ્કળ પ્રખ્યાતિ થાઓ. ' તેની શકિત પણ પુષ્કળ વધો. શરીરની અંદર યજ્ઞપતિ તે આ જીવાત્મા છે. જાતિ કિંવા રાષ્ટ્રની અંદર તેનો શ્રેષ્ઠ આગેવાન એ યજ્ઞપતિ છે. [ટિપ્પણી ૧૫, ૨૩, ૭૧મી જોવી.] એ બધાની શકિત વધવી જોઇએ, અને એ બધાનો જ યશ ખૂબ ફેલાવો જોઇએ તેટલા માટે તમારે એવો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે જેથી કરીને તેમનો અભ્યુદય થાય અને તેમની શક્તિમાં વધારો થાય. આ પ્રમાણે તમે તમારી ઉન્નતિને માર્ગે ચાલવા માંડશો એટલે આખું જગત તમને અનુકૂળ બની જશે. એના ઉદાહરણ

मा भेर्मा संविक्था

१४५ अग्निः ते त्वचं मा हिंसीत् ।	૧૪૫ અગ્નિ તારી ચામડીને ન પીડો.
१४६ सविता देवः त्वा वर्षिष्ठे नाके अधि श्रपयतु ।	૧૪૬ સવિતાદેવ તને શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગમાં પક્વ કરો.
१४७ मा भेः ।	૧૪૭ બીશ નહિ.
१४८ मा संविक्थाः ।	૧૪૮ પાછા ડગ ભરીશ નહિ.

દાખન (૧૪૫) " अग्निः ते त्वच मा हिंसीत् । " યાને ' અગ્નિ તારી ચામડીને પીડા ન કરે. ' અગ્નિનો ગુણ બધાંને જ બાળવાનો છે. પણ તે સુદ્ધાં આવા લોકની ચામડી સરખીને પણ સ્પર્શી શકતો નથી. એટલું બધું સત્ત્વ, એટલી બધી તાકાત આ ધર્માનુષ્ઠાનને પ્રતાપે અંગમાં આવે છે. સકળ જગતના પદાર્થો, આ પ્રમાણે, તમને અનુકૂળ બનતા જશે અને પરિણામે તમે જગતભરમાં શત્રુ વગરના બનીને સુખચેનમાં રહી શકશો અને પછી—(૧૪૬) " सविता देवः त्वा वर्षिष्ठे नाके अधिश्रपयतु । " કહેતાં ' સવિતાદેવ તને પરિપક્વ બનાવીને શ્રેષ્ઠ એવા સ્વર્ગને વિષે સ્થિર કરો. " સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરવાવાળો જગદીશ્વર એવા લોકોને સ્વર્ગની અંદર ઉત્તમ કોટિનું સ્થાન આપે છે. એટલી બધી શ્રેષ્ઠ યોગ્યતા આ લોકમાં આવી જાય છે. અર્થાત્ કે ' પ્રશસ્ત કર્મો કદાપિ ફોગટ જતાં નથી ' એ મુદ્દો અત્રે વાચકોએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવો. ધર્માચરણનું એ જ મહત્ત્વ છે. ધર્માચરણ કરતાં, મનુષ્ય કોઇ કોઇ વાર બીએ છે, ખરું બોલતાં પણ કેટલીક વાર તે ખંચાય છે. એવી જાતની બીક ન રાખવા ખાતર કહ્યું છે કે—(૧૪૭) " मा भेः । " (૧૪૮) " मा संविक्थाः । "

अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्,
त्रिताय त्वा, द्वितराय त्वैकताय त्वा ॥ २३ ॥

१४९ यज्ञः अ-तमेरुः ।	૧૪૯ યજ્ઞ એ સુદૃઢ છે.
१५० यजमानस्य प्रजाः अत-मेरुः भूयात ।	૧૫૦ યજમાનની પ્રજા સુદૃઢ થાઓ.
१५१ त्रिताय त्वा, द्वितराय त्वा, एकताय त्वा (श्रपयतु) ।	૧૫૧ ત્રણ, બે અને એક સારૂ તને પરિપક્વ કરો.

માટે "બીશ નહિ, અને નિજ કર્તવ્યપંથમાથી પાછો હઠીશ નહિ." નીડરતાપૂર્વક તારૂં કર્તવ્ય કરતો રહે. બીનાર મનુષ્યથી ઉન્નતિનું અનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી. નિર્ભય મનુષ્યથી જ ઉન્નતિનું અનુષ્ઠાન કરી શકાતું નથી. નિર્ભય મનુષ્યથી જ વૈયક્તિક, સામાજિક તેમ જ રાજકીય ઉન્નતિ સાધી શકાય છે. બીકણ મનુષ્ય કોઇ પણ કાર્યક્ષેત્રમાં યશસ્વી નીવડતો નથી. એટલે ઉન્નતિને ઇચ્છવાવાળો મનુષ્ય નિર્ભય બને એ તો ખાસ આવશ્યક છે. કારણ–(૧૪૯) "यज्ञः अ-तमेरुः ।" 'યજ્ઞ સુદૃઢ છે.' યજ્ઞ એટલે કે પ્રશસ્તતમ કર્મ સુદૃઢ અને નિર્ભય મનુષ્યથી જ થઇ શકે છે, બીકણ મનુષ્ય તેમ કરી શકે જ નહિ. નિર્ભય મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ કર્મ કરી શકે છે. એટલા સારૂ કહેવામાં આવ્યુ છે કે–(૧૫૦) "यजमानस्य प्रजाः अ-तमेरुः भूयात् ।"

" त्रिताय त्वा, द्विताय त्वा, एकताय त्वा (अपपतु)। " કહેતાં 'ત્રણ, બે અને એકને માટે તને પરિપકવ બનાવો.' સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનો સમૂહ તે ત્રિત, પ્રકૃતિ અને પુરુષનું દ્વંદ્વ તે દ્વિત, અને કેવળ આત્મા તે એકત કહેવાય છે ત્રણ ગુણો આપણી અંદર છે તેમનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતા આવડે તે માટે કંઈ વિશેષ પ્રકારની યોગ્યતા હોવી જોઈએ છે. આપણી અંદર પ્રકૃતિ પુરુષનો વિલક્ષણ યોગ થયેલો છે. એ બન્ને તત્ત્વોની શક્તિઓનો વિકાસ કરવા સારૂ મનુષ્યને એક પ્રકારની તૈયારી કરવાની જરૂર છે, અને છેવટે કેવળ એક અદ્વિતીય સ્થિતિને પ્રાપ્ત થવા સારૂ એક ખાસ યોગ્યતાની અપેક્ષા રહે છે. એ ત્રણે પ્રકારની પરિપક્વતા કિંવા યોગ્યતા, પૂર્વોક્ત ઉન્નતિ અર્થે, મનુષ્યમાં પરમેશ્વરકૃપાએ આવો. બીજી બધી ઉન્નતિ ચાહ તેટલી સાધી શકાઈ હોય, છતાં છેવટે આત્માના પ્રકાશ દ્વારા પ્રાપ્ત થનારી જે ઉન્નતિ છે તે તો પ્રભુકૃપાથી જ સિદ્ધ થાય છે. " य एव एष वृणुते तेन लभ्यः । तस्य एष आत्मा वृणुते तनूं स्वाम् । " (કઠ ઉપ૦ ૧-૨-૨૩). અર્થાત્ કે 'આ આત્મા પડે જેને સ્વીકારે છે તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા શખ્સનો આત્મા જાણે કે પોતાના દેહનો જ સ્વીકાર કરે છે,' એવું કહીએ તો ચાલે. પરમેશ્વરની કૃપા પામ્યા સિવાય તેના સાક્ષાત્કારનો લાભ આપણને મળી શકે તેમ નથી જ. તેથી ઇશકૃપા પ્રાપ્ત થાય તેવા આચરણ કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. પ્રશસ્તતમ કર્મો કરતાં રહેવાથી પ્રભુની કૃપા ઊતરે છે, એટલા માટે અહીં પ્રશસ્તતમ કર્મોનું સ્વરૂપ કેવું હોય તે વર્ણવ્યું છે. આવા પ્રશસ્તતમ કર્મ કરનારને પ્રભુ વળી આશ્વાસન આપે છે કે:—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
आददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः ।

१५२ सवितुः देवस्य प्रसवे अश्विनोः बाहुभ्यां पूष्णोः हस्ताभ्यां त्वा आददे ।	૧૫૨ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિમાં અશ્વિનીના બાહુઓથી અને પૂષાદેવના હાથથી હું તને પકડું છું. (જુઓ નં. ૫૭)
१५३ देवेभ्यः अध्वरकृतं (त्वा आददे)।	૧૫૩ દેવને અર્થે અહિંસાત્મક કર્મ આચરનાર એવો જે તું તેને હું પકડું છું.

(૧૫૨) " सवितुः देवस्य प्रसवे अश्विनोः बाहुभ्यां पूष्णोः हस्ताभ्यां त्वा आददे । " કહેતાં ' સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિની અંદર હું તને અશ્વિની દેવની ભુજાઓથી અને પૂષાદેવના હાથથી પકડું છું. ' [અત્રે ૫૭, ૬૮. ૧૦૦, ૧૩૦ ને ૧૩૩ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવી]. આ મંત્રભાગનું સ્પષ્ટીકરણ અગાઉ એ મંત્રભાગોમાં થઇ ગયું છે. (૧૫૩) " देवेभ्यः अध्वरकृतं (त्वा आददे ।) " યાને ' દેવને અર્થે અહિંસાત્મક કર્માનુષ્ઠાન કરનાર એવો જે તું તેને હું સ્વીકારૂં છું. ' અહીં, ઇશ્વર કોને આધાર આપે છે, કોને પોતીકો કરી લે છે, અને કોના પર કૃપા કરે છે તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂચવાયું હોઇ તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. ધ્વરા એટલે હિંસા, કુટિલતા, કિંવા વાંકો વ્યવહાર.' એ દૂષણનો અભાવ જેની અંદર હોય તે ' અધ્વર ' કહેવાય. ' જેમાં હિંસા, કુટિલતા કિંવા વાંકા વ્યવહારનો અંશ નથી તેવા શ્રેષ્ઠ કર્મને 'અધ્વર'

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः, सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा,

१५४ इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः असि ।	૧૫૪ તું ઇન્દ્રનો જમણો હાથ રૂપ છે.
१५५ सहस्र भृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (असि)	૧૫૫ (તું) હજારો શત્રુઓનો નાશ કરવાવાળો, સેંકડો તેજોથી યુક્ત અને તીક્ષ્ણ તેજવાળો છે.
१५६ वायुः असि ।	૧૫૬ તું વાયુ (પ્રાણરૂપ) છે.

કહેવામાં આવે છે. ' દેવને નિમિત્તે એવા પ્રકારની અહિંસામય સરળ ભાવનાવાળાં કર્મો જે જન કરે છે, તે સદાચારી મનુષ્યને ઇશ્વર પોતાના પડખામાં લે છે, તેના પર કૃપા કરે છે અને તેની આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. એટલું જ નહિ, પણ એવો મનુષ્ય-(૧૫૪) " **इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः असि ।** " કહેતાં ' ઇન્દ્રનો જમણો હાથ રૂપ તું છે. ' પ્રભુનો જમણો હાથ બનીને તે પોતાનું કાર્ય કરે છે. મતલબ કે ' હે મનુષ્ય ! તું અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે તારો વ્યવહાર રાખીશ તો તું ઇશ્વરના જમણા હાથ રૂપ બની જઈશ. તારી યોગ્યતા એટલી બધી વધી શકશે. આ પ્રમાણે ' ઇશ્વરનો જમણો હાથ ' બનવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવો ઘટે. અને એ વાત શુભ કર્મો કરતાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય તેમ છે. (૧૫૫) **सहस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (असि) ।** " કહેતાં ' તું હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરનાર, સેંકડો પ્રકારનાં તેજોવાળો, અને તીક્ષ્ણ જ્યોતિવાળો છે. ' એટલે કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ જો તું રાખીશ, તો આટલું બધું સામર્થ્ય તારામાં આવી જશે, તારી તેજસ્વિતા વધી જશે, અને તારી કીર્તિ સુદ્ધાં ચોગરદમ ફેલાઈ જશે. જાણે કેમ-(૧૫૬)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्।
आददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः ।

१५२ सवितुः देवस्य प्रसवे अश्विनोः बाहुभ्यां पूष्णोः हस्ताभ्यां त्वा आददे ।	૧૫૨ સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિમાં અશ્વિનીના બાહુઓથી અને પૂષાદેવના હાથથી હું તને પકડું છું. (જુઓ નં. ૫૭)
१५३ देवेभ्यः अध्वरकृतं (त्वा आददे)।	૧૫૩ દેવને અર્થે અહિંસાત્મક કર્મ આચરનાર એવો જે તું તેને હું પકડું છું.

(૧૫૨) "सवितुः देवस्य प्रसवे अश्विनोः बाहुभ्यां पूष्णोः हस्ताभ्यां त्वा आददे ।" કહેતાં 'સર્વને ઉત્પન્ન કરવાવાળા આ દેવની પ્રસૂતિ રૂપી આ સૃષ્ટિની અંદર હું તને અશ્વિની દેવની ભુજાઓથી અને પૂષાદેવના કાંડાથી પકડું છું.' [અત્રે ૫૭, ૬૮, ૧૦૦, ૧૩૦ ને ૧૩૩ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોઈ જવી]. આ મંત્રભાગનું સ્પષ્ટીકરણ અગાઉ એ મંત્રભાગોમાં થઇ ગયું છે. (૧૫૩) "देवेभ्यः अध्वरकृतं (त्वा आददे ।)" યાને 'દેવને અર્થે અહિંસાત્મક કર્માનુષ્ઠાન કરનાર એવો જે તું તેને હું સ્વીકારૂં છું.' અહીં, ઇશ્વર કોને આધાર આપે છે, કોને પોતીકો કરી લે છે, અને કોના પર કૃપા કરે છે તે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂચવાયું હોઇ તે ખાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. ધ્વરા એટલે હિંસા, કુટિલતા, કિંવા વાંકો વ્યવહાર. એ દૂષણનો અભાવ જેની અંદર હોય તે 'અધ્વર' કહેવાય. ' જેમાં હિંસા, કુટિલતા કિંવા વાંકા વ્યવહારનો અંશ નથી તેવા શ્રેષ્ઠ કર્મને 'અધ્વર'

इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः, सहस्रभृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजा,

१५४ इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः अस्ति ।	૧૫૪ તું ઇન્દ્રના જમણા હાથ રૂપ છે.
१५५ सहस्र भृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (अस्ति)	૧૫૫ (તું) હજારો શત્રુઓનો નાશ કરવાવાળો, સેંકડો તેજોથી યુક્ત અને તીક્ષ્ણ તેજવાળો છે.
१५६ वायुः अस्ति ।	૧૫૬ તું વાયુ (પ્રાણરૂપ) છે.

કહેવામાં આવે છે.' દેવને નિમિત્તે એવા પ્રકારની અહિંસામય સરળ ભાવનાવાળાં કર્મો જે જન કરે છે, તે સદાચારી મનુષ્યને ઇશ્વર પોતાના પડખામાં લે છે, તેના પર કૃપા કરે છે અને તેની આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે. એટલુ જ નહિ, પણ એવો મનુષ્ય-(૧૫૪) " इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः अस्ति । " કહેતાં 'ઇન્દ્રના જમણા હાથ રૂપ તું છે.' પ્રભુનો જમણો હાથ બનીને તે પોતાનું કાર્ય કરે છે. મતલબ કે 'હે મનુષ્ય! તું અગાઉ કહ્યા પ્રમાણે તારો વ્યવહાર રાખીશ તો તું ઇશ્વરના જમણા હાથ રૂપ બની જઇશ. તારી યોગ્યતા એટલી બધી વધી શકશે. આ પ્રમાણે 'ઇશ્વરનો જમણો હાથ' બનવાનો પ્રયત્ન પ્રત્યેક મનુષ્યે કરવો ઘટે, અને એ વાત શુભ કર્મો કરતાં રહેવાથી જ સિદ્ધ થાય તેમ છે. (૧૫૫) **सहस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः (अस्ति)** । " કહેતાં *'તું હજારો શત્રુઓનો સંહાર કરનાર,* સેંકડો પ્રકારનાં તેજોવાળો, અને તીક્ષ્ણ જ્યોતિવાળો છે.' એટલે કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેનું આચરણ જો તું રાખીશ, તો આટલું બધું સામર્થ્ય તારામાં આવી જશે, તારી તેજસ્વિતા વધી જશે, અને તારી કીર્તિ સુદ્ધાં ચોગરદમ ફેલાઈ જશે. જાણે કેમ-(૧૫૬)

मा हिंसिषम् । " યાને ' દેવતાઓ નિમિત્તે જેના પર હોમહવન કરવામાં આવે છે એવી હે પૃથ્વી ! હે માતૃભૂમિ ! તારી પીઠ પર ઊગનારી ઔષધિઓ રૂપ વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને મારા તરફથી કંઇ પણ ઉપદ્રવ ન થવા પામજો ! ' જે મનુષ્ય પહેલાં શત્રુ નજરે પડતાં જ લાગલો તેનો વધ કરી નાંખવાને ધસતો હતો, તે જ મનુષ્ય હવે પોતાને હસ્તે વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને હાનિ ન પહોંચે તેવી કાળજી રાખતો થાય છે. માનવ-ઉન્નતિની પાયરીઓ આવા પ્રકારની છે. ઉન્નતિની પહેલી પાયરીએ ઊભેલા માનવીને પોતાના શત્રુને પોતાને હાથે જ હણી નાખવાની વૃત્તિ ઉદ્‌ભવે છે. પણ તે જ માનવી જ્યારે ઉપરનું પગથિયું ચઢે છે, ત્યારે તેના દિલમાં, પોતાના તરફથી કોઇ કરતાં કોઇને પણ ત્રાસ ન ઊપજે, એવી લાગણી જન્મે છે. વનસ્પતિઓનાં મૂળ માટે પણ સુખદુઃખની કલ્પના મનમાં ઉદ્‌ભવે એ ઉચ્ચ સ્થિતિ સૂચવે છે. ગાય વગેરે પશુઓને ઘર આગળ પાળવામાં આવે છે. તેમને ખાવાને ઘાસની જરૂર પડે છે. એ પશુઓને જંગલમાં ચરવા સારૂ લઇ જવામાં આવે છે. ત્યાં તેમના તેમ જ આપણા પગ દ્વારા પુષ્કળ હિંસા થવાનો સંભવ છે. અહિંસાની વૃત્તિ સહજ યાને સ્વભાવસિદ્ધ બની જવી જોઇએ. કૃત્રિમ રીતે હિંસા ન કરવી યાને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસા પાળવી, તેના કરતાં હિંસાની કલ્પના સરખી મનમાં ન ઉદ્‌ભવવી એ સ્થિતિ ખૂબ જ ઉત્તમ છે. મનની એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી, હિંસક વૃત્તિનું કોઈ પણ પ્રાણી નજદીક આવી ચઢે છે તોપણ એ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. હિંસા નામે આપણે હાથે ન થાય કિંવા બની શકે તેટલી ઓછી થાય એવો આશય મજકુર મંત્રભાગનો છે. પશુઓના ચારા માટે ઘાસ કાપ્યા વગર તો ચાલે જ નહિ, એટલે કાપવું તો પડવાનું જ. એને અંગે જરૂરજોગી હિંસા જે થવાની, તેને રોકવાનો

द्विपतो वधः ॥ २४ ॥ पृथिवि देवयजन्योपध्यास्ते मूलं मा हिंसिपं,

१५७ द्विपतः वधः (अस्ति) ।	૧૫૭ દ્વેષ કરનારાંઓનો વધ (કરનાર તું) છે.
१५८ हे देवयजनि पृथिवि ! ते ओषध्याः मूलं मा हिंसिषम् ।	૧૫૮ જેના પર દેવોનું યજન થાય છે એવી હે પૃથિવિ ! તારા પર ઊગનારી ઔષધિઓનાં મૂળને (સુદ્ધાં) મારે હસ્તે દુઃખ ન પહોંચો.

" वायुः अस्ति " ' તું વાયુ (ન) હોય ' એમ લાગશે. વાયુ જેમ સર્વને ચેતનદાતા થાય છે તે જ પ્રમાણે તું સર્વમાં ચેતન પ્રગટાવવાને શક્તિમાન થઈશ. ગતિ કરનાર તરીકે આ જગતમાં વાયુની ખ્યાતિ છે. ગતિની બાબતમાં વાયુની તોલે કોઈ કે કશું જ આવી શકે તેમ નથી. એ વાયુની પેઠે જ તું સર્વની પ્રગતિ સાધી શકીશ, એટલું જ નહિ પણ તે કારણે તું સર્વનો પ્રાણ જ બની જઈશ. અને (૧૫૭) " द्विषतः वधः (अस्ति ।) " ' દ્વેષ કરવાવાળાઓનો સંહારક બનીશ. ' દ્વેષ કરનારા તમામ લોકોનો નાશ કરી નાખીને તું એક પણ દ્વેષ્ટા વગરનો ' અજાતશત્રુ ' કહેવાય એવી સ્થિતિ તને પ્રાપ્ત થશે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તો તારી ચિત્તવૃત્તિમાં સાવ વિલક્ષણ ફેરફાર પડી જશે. પહેલાં શત્રુને દેખતાંવાર તેને ઠાર કરી નાખવાની વૃત્તિ જે તારામાં હતી, તેને બદલે હવે વનસ્પતિનાં મૂળ સુદ્ધાં છેદન કરતાં તને દુઃખ ઊપજે એવી અહિંસક લાગણી તારામાં પેદા થશે. એ જ સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે– (૧૫૮) " हे देवयजनि पृथिवि । ते औषध्याः मूलं

मा हिंसिषम् । " યાને ' દેવતાઓ નિમિત્તે જેના પર હોમહવન કરવામાં આવે છે એવી હે પૃથ્વી ! હે માતૃભૂમિ ! તારી પીઠ પર ઊગનારી ઔષધિઓ રૂપ વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને મારા તરફથી કંઇ પણ ઉપદ્રવ ન થવા પામજો ! ' જે મનુષ્ય પહેલાં શત્રુ નજરે પડતાં જ લાગલો તેનો વધ કરી નાંખવાને ધસતો હતો, તે જ મનુષ્ય હવે પોતાને હસ્તે વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાં સુદ્ધાંને હાનિ ન પહોંચે તેવી કાળજી રાખતો થાય છે. માનવ-ઉન્નતિની પાયરીઓ આવા પ્રકારની છે. ઉન્નતિની પહેલી પાયરીએ ઊભેલા માનવીને પોતાના શત્રુને પોતાને હાથે જ હણી નાખવાની વૃત્તિ ઉદ્‌ભવે છે. પણ તે જ માનવી જ્યારે ઉપરતું પગથિયું ચઢે છે, ત્યારે તેના દિલમાં, પોતાના તરફથી કોઇ કરતાં કોઇને પણ ત્રાસ ન ઊપજે, એવી લાગણી જન્મે છે. વનસ્પતિઓનાં મૂળ માટે પણ સુખદુઃખની કલ્પના મનમાં ઉદ્‌ભવે એ ઉચ્ચ સ્થિતિ સૂચવે છે. ગાય વગેરે પશુઓને ઘર આગળ પાળવામાં આવે છે. તેમને ખાવાને ઘાસની જરૂર પડે છે. એ પશુઓને જંગલમાં ચરવા સારૂ લઇ જવામાં આવે છે. ત્યાં તેમના તેમ જ આપણા પગ દ્વારા પુષ્કળ હિંસા થવાનો સંભવ છે. અહિંસાની વૃત્તિ સહજ યાને સ્વભાવસિદ્ધ બની જવી જોઇએ. કૃત્રિમ રીતે હિંસા ન કરવી યાને પ્રયત્નપૂર્વક અહિંસા પાળવી, તેના કરતાં હિંસાની કલ્પના સરખી મનમાં ન ઉદ્‌ભવવી એ સ્થિતિ ખૂબ જ ઉત્તમ છે. મનની એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી, હિંસક વૃત્તિનું કોઈ પણ પ્રાણી નજદીક આવી ચઢે છે તોપણ એ મનુષ્ય અહિંસક રહી શકે છે. હિંસા નામે આપણે હાથે ન થાય કિંવા બની શકે તેટલી ઓછી થાય એવો આશય મજકુર મંત્રભાગનો છે. પશુઓના ચારા માટે ઘાસ કાપ્યા વગર તો ચાલે જ નહિ, એટલે કાપવું તો પડવાનું જ. એને અંગે જરૂરજોગી હિંસા જે થવાની, તેને રોકવાનો

व्रजं गच्छ गोष्ठानं, वर्षतु ते द्यौः, बधान देवसवितः परमस्यां पृथिव्याꣳशतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

१५९ व्रजं गोष्ठानं गच्छ ।	૧૫૯ તું ગાયોના ગોઠાણમાં જા.
१६० द्यौः ते वर्षतु ।	૧૬૦ દ્યુલોક તારા પર વરસાદ વરસાવો.
१६१ (हे) सवितः देव ! परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैः (तं) बधान, यः अस्मान् द्वेष्टि, यं च वयं द्विष्मः । अतः तं मा मौक् ।	૧૬૧ હે સવિતાદેવ ! આ અસીમ પૃથ્વીમાં (તેને) શેંકડો બંધથી બાંધ કે જે અમારો બધાંનો દ્વેષ કરે છે અને જેનો દ્વેષ અમે બધાં કરીએ છીએ; અને એ (બંધન)માંથી એને મુક્ત જ ના કરીશ.

ઉપાય નથી તેથી તે કરવી. પણ કાપેલું ઘાસ લઇને, (૧૫૯) " व्रजं गोष्ठानं गच्छ ।" કહેતાં, ' ગાયોના ગોઠાણમાં જા. ' ત્યાં જઇને ઘાસ ગાયોને નીર, અને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કર કે– (૧૬૦) " द्यौः ते वर्षतु ।" યાને ' દ્યુલોક તારા પર પુષ્કળ વરસાદ વરસાવો. ' મતલબ કે ' હે ઘાસ, તારા પર મેઘરાજા પુષ્કળ મહેર કરો. મેં મારા પૂરતું તને કાપ્યું તેથી તને જે ત્રાસ પડયો તે બદલ મારો બીજો કોઇ ઉપાય ચાલે તેમ નહોતો. તેથી મારે તને કાપવું પડયું છે. અને તે બદલ વૃષ્ટિ કરનારા દેવને હું પ્રાર્થું છું કે ' આ ઘાસ પર તું મબલક વરસજે અને તેની પુષ્કળ વૃદ્ધિ કરજે ! ' આટલે દરજ્જે અહિંસા વૃત્તિ ખીલવા પામતાં જ એના શત્રુ માત્રની વ્યવસ્થા કરવાનો ભાર ઇશ્વરને પડે જ ઉપાડી લેવો પડે છે. એ સ્થિતિનો ખ્યાલ આ પંક્તિના મંત્રભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે તે આ પ્રમાણે:–(૧૬૧) " हे सवितः देव !

परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैः तं बधान यः अस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः । अतः तं मा मौक् ।" અર્થાત્ કે 'હે સર્વોત્પાદક દેવ ! આ અસીમ પૃથ્વીની અંદર તેને સેંકડો બંધનો વડે બાંધી લે, કે જે એકલો દુષ્ટ અમારા બીજાં બધાનો દ્વેષ કરે છે, અને તે કારણે અમે બધાં તે એકલાનો દ્વેષ કરીએ છીએ, (તેને તું તારા અમોઘ પાશ વડે બાંધી રાખ) અને ત્યાંથી તેને બંધન મુક્ત કરીશ જ ના.' દુષ્ટોને શિક્ષા કરવાનું કામ પરમેશ્વરને જ સોંપી દેવું. આપણા હાથમાં એ કામ હરગીજ ન લેવું. કાયદો આપણા હાથમાં લેવાનું બિલકુલ દુરસ્ત નથી; કારણકે પ્રત્યેક માણસ જો પોતપોતાના દુશ્મનને મારી નાખવાની નીતિ અખત્યાર કરે, તો તો તેના પરિણામે દેશભરમાં બધે જ અરાજકતા વ્યાપી જાય અને કોઇને જ જંપ ન રહે. એટલે સજા કરવાનો અધિકાર ઇશ્વરનો કિંવા રાજ્યનો છે, એમ સમજીને મનુષ્યોએ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવો. શત્રુ કોને સમજવા એનો ઉત્તર આ મંત્રમાં અપાયો છે. જે એકલો વિનાકારણ બીજા બધા લોકોનો દ્વેષ કરે અને જે એકલાનો બીજાં બધાં એકીમતે દ્વેષ કરે તેનું નામ શત્રુ વા દુશ્મન. એવા શત્રુને દૂર કરી દેવો, અથવા તો એવા શત્રુનું સાલ કાયમનું ઉખેડી નાખવું એ સમાજહિતની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક છે. મતલબ કે અલ્પ સંખ્યાબળવાળાએ કિંવા લઘુમતિએ બહુ સંખ્યાબળવાળા કિંવા બહુમતિ પક્ષને વિનાકારણ ત્રાસ ન આપવો જોઇએ. તેમજ બહુમતિ પક્ષે લઘુમતિ પક્ષથી ગાંજ્યા પણ ન જવું જોઇએ. સહુનું જ હિત થાય તે પ્રમાણે સહુએ વર્તવું. અન્યાયથી કેવળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવાની દાનત કોઇએ જ ન રાખવી. કોઇએ જ તેવો પ્રયત્ન ન કરવો. એવું વર્તન રાખવાથી સમાજ મધ્યે શત્રુતા ઉત્પન્ન જ થવા પામતી નથી અને સમાજ સુખચેનમાં રહી શકે છે. સમાજ

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासं व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्वधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳪं शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् । अररो दिवं मा पप्तो

१६२ पृथिव्यै देवयजनात् अररुं अपवध्यासम् ।	૧૬૨ પૃથ્વીપરના દેવપૂજાનાં સ્થાનોમાંથી દુષ્ટને દૂર કરૂં છું.
१६३ व्रज० । द्यौ० । सविता० । [१५९ थी १६१]	૧૬૩ [જુઓ ૧૫૯ થી ૧૬૧]
१६४ (हे) अररो ! दिवं मा पप्तः ।	૧૬૪ રે દુષ્ટ ! તું ઘુસીને બગાડીશ નહિ.

સુખચેનમાં રહી શકે તે માટે લોકો પ્રભુભકત થવા જોઇએ, પ્રભુની નિંદા કરવાવાળું કોઇ જ ન રહેવું જોઇએ. એટલા સારૂ કહ્યું છે કે: (૧૬૨) " पृथिव्यै देवयजनात् अररुं अपवध्यासं ।" એટલે કે ' પૃથ્વી પરના દેવપૂજકોનાં રહેઠાણોમાંથી દુષ્ટોને દુ દૂર કરી દઉં છું. ' દેવપૂજકો કિંવા દેવભકતોનો સંઘ ફાવેફૂવે અને નિંદકો વા નાસ્તિકો તરફથી તેમને કોઇ પણ પ્રકારની હેરાન ગતિ ન થાય એવો બંદોબસ્ત રહેવો જોઇએ. એ કામ રાજા છે. (૧૬૩) ' व्रजं० ' [ઇત્યાદિ મંત્રભાગની સમજૂત ૧૫૯ થી ૧૬૧ નંબરનો ટિપ્પણીઓમાં આપવામાં આવી છે. એ જ ઉપદેશ વિશેષ રૂપે ઠસાવવા માટે આ મંત્ર વારંવાર આવે છે. હવે દુષ્ટને ઉદ્દેશીને થોડોક ઉપદેશ કરે છે કે—(૧૬૪) " हे अररो ! दिवं मा पप्तः । " યાને ' હે દુષ્ટ ! તું તારા પોતીકા સ્વર્ગધામને તો ન જ બગાડતો ! બીજા કોઇની પરવા તને ભલે

प्सस्ते द्यां मा स्कन्, व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान
देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां्ँशतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २६ ॥

१६५ ते द्रप्सः द्यां मास्कन्।	૧૬૫ તારો સત્ત્વરસ દ્યુલોકને પ્રતિબંધક ન નીવડો.

ન હોય, પણ તારા પોતીકા સુખની પરવા તો તને ઉચિત છે જ. તો પછી તું રખે એમ સમજતો કે બીજાંને દુઃખ દઈને તું જાતે સુખી થઈ શકીશ ! દુષ્ટપણે વર્તવાથી શરૂશરૂમાં સુખનો કંઈક આભાસ દેખાય તેથી રખે છેતરાતો ! એનાથી તો તારું સુખ રોળાઈ જાય છે, ધૂળધાણી બની જાય છે એ કદી ન વિસરતો. બીજાને સુખ આપ્યાથી તારા સુખની વૃદ્ધિ થશે. દ્યુલોક એટલે સ્વર્ગલોક એ તારા સુખનું ધામ છે. . એમાં જો ખામી આવી જશે, એ જો બગડશે, તો તારા સુખમાં પણ ખામી આવવાની જ. માટે પોતાને હાથે પોતાના સુખને હાનિ પહોંચાડવી, એ તારે માટે બિલકુલ વાજબી નથી. તેજ પ્રમાણે (૧૬૫) "ते द्रप्सः द्यां मास्कन्" કહેતાં, 'તારો સત્ત્વરસ તારા સ્વર્ગની રૂકાવટ ન કરો.' સ્વર્ગ તારી પાસે આવતું હોય, કિંવા તું સ્વર્ગના તરફ જવા લાગ્યો હોય, તે વારે તારી પોતાની જ કોઈ કૃતિ તારી સુખપ્રાપ્તિની ગતિને બાધક ન નીવડે, તે બદલ ખાસ કાળજી રાખવી. આપણી અંદર જીવનરસનો જે પ્રવાસ નિરંતર વહે છે તેને અહીં 'द्रप्सः' એવી સંજ્ઞા અપાઈ છે. પ્રત્યેકની અંદર આ પ્રવાહ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હોય છે. પ્રવાહનો પ્રકાર ફાવે તેવો હોય, પણ તેના યોગે સ્વહિતની હાનિ ન થાય, તે જોતાં રહેવું-એટલી ખબરદારી જો દરેક જણ રાખશે તો પુષ્કળ સુખ મળી

गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि, त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि,

१६६ व्रज॰ । द्यौ॰ । सविता॰ । [१५९ थी १६१]	१६६ [જુઓ ન. १५९थी१६१]
१६७ (हे पृथिवि !) गायत्रेण छन्दसा त्वा परिगृह्णामि ।	१६७ (હે માતૃભૂમિ !) પ્રાણરક્ષણના છંદે હું તને સ્વીકારૂં છું.

શકશે. આ પ્રમાણે વર્તતાં રહેવાથી મનુષ્યની ખૂબ જ ઉન્નતિ થઇ શકે. (१६६) " व्रज॰ " [ઇત્યાદિ મંત્રભાગોની સમજૂત માટે જુઓ ટિ. નં. १५९ થી १६१. એ મંત્રોનું રહસ્ય દિલમાં બરાબર ઠસાવવા ખાતર જ તે અત્રે ફરી આપવામાં આવ્યા છે.] (१६७) " (हे पृथिवि !) गायत्रेण छन्दसा त्वा परिगृह्णामि । " એટલે કે ' હે માતૃભૂમિ ! પ્રાણરક્ષાના છન્દે હું તને સ્વીકારૂં છું. ' આ મંત્રમાં તેમ જ તે પછીના બે મંત્રોમાં ' छन्दः ' શબ્દ વપરાયો છે. એ શબ્દમાં અહીં શ્લેષાર્થ રહેલો છે. ' छन्दस् ' શબ્દના અર્થ જોવા જઇએ તો ' ઇચ્છા, ઇચ્છા-શક્તિ, કામના, આનંદ, સ્વતંત્ર ઇચ્છા શક્તિ, ઇચ્છાપૂર્વકનો વ્યવહાર વા આચાર, મનીષા, યુક્તિ, અક્ષરછંદ, ' એટલા બધા થાય છે. ' गायत्र ' એટલે (गय + त्र) પ્રાણરક્ષા કિંવા પ્રાણનું રક્ષણ કરવું તે. નિજ પ્રાણની રક્ષા કરવાની કામના પ્રત્યેકના દિલમાં હોય છે, કિંવા પોતાના પ્રાણ પાથરીને પણ માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવું એવી જે શ્રેષ્ઠ ઇચ્છાશક્તિ માતૃભૂમિના ભક્તોના દિલમાં હોય છે, તે ઇચ્છાશક્તિના જોરે કિંવા નાદે હું મારી માતૃભૂમિનો સાદર સ્વીકાર કરૂં છું. મતલબ કે પ્રાણરક્ષાની

जागतेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि ।

१६८ (हे पृथिवि !) त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा परिगृह्णामि ।	૧૬૮ (હે માતૃભૂમિ !) ત્રણ સ્તવનોના છંદે હું તને સ્વીકારું છું
१६९ (हे पृथिवि !) जागतेन छन्दसा त्वा परिगृह्णामि ।	૧૬૯ (હે માતૃભૂમિ !) જગતના છંદે હું તને સ્વીકારું છું.

જેવી ને જેટલી ઉત્કંઠા મનુષ્યના મનમાં હોય છે, તેવી ને તેટલી જ ઉત્કંઠાથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ હું કરીશ. પ્રાણરક્ષણની ઉત્કંઠા જેવી રીતે દરેક મનુષ્યના મનમાં હોય છે, તેવા જ મનોભાવથી હું મારી માતૃભૂમિને ચાહીશ. માતૃભૂમિને પ્રાણ જેટલી જ વહાલી ગણીશ. તે જ પ્રમાણે – ૧૬૮) " (हे पृथिवि !) त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वा परिगृह्णामि । યાને ' હે માતૃભૂમિ ' ત્રણ સ્તવનોના છંદે હું તને અંગીકારું છું ' ' સ્તુભ ' એટલે ' સ્તુતિ કરવી, પૂજા કરવી, વધાવવું, સ્તબ્ધ કરવું ' એટલા અર્થ થાય તેથી ' ત્રિષ્ટુભ ' એટલે ' જેમાં ત્રણની સ્તુતિ છે, જેનાથી ત્રણનો સત્કાર થાય છે, અને ત્રણેને જેણે પોતાની આગળ વધાવી દીધા છે ' એવો અર્થ થાય. પ્રકૃતિ જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એ ત્રણેની સ્તુતિ જે કર્મમાં રહેલી છે, એ ત્રણેનો પૂજાવિધિ જેમાં સમાયલો છે એ ત્રણેનો સત્કાર જે કર્મથી થાય છે, તે કર્મના નાતે હું તને સ્વીકારું છું. એથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે (૧૬૯) ' हे पृथिवि ! जागतेन छन्दसा त्वा परिगृह्णामि ।" યાને હે ' માતૃભૂમિ ' જગતના નાતે કરીને હું તારો સ્વીકાર કરું છું ' એટલે કે ' હે માતૃભૂમિ ! જગતમાં મારા કર્તવ્યો બજાવવાની ધગશને કારણે

હું તારી ભક્તિ કરૂં છું. અર્થાત્ કે જગત સમસ્તનું હિત સધાય એવી ઇચ્છાથી પ્રેરાઇને જ હું તને ઉપાસ્ય દેવી તરીકે માનું છું. સકળ જગતની સેવા કરવાની મારી ઇચ્છા છે, પણ એ મહા-ભારત કાર્ય મારે હાથે બનવું મુશ્કેલ છે. એટલે જ જગતનું કલ્યાણ થાય તે ખાતર મેં મારી માતૃભૂમિની સેવા અંગીકારી છે. ૧૬૭ થી ૧૬૯ એ ત્રણ મંત્રભાગોમાં ત્રણ છંદનો ઉલ્લેખ છે. એ 'છંદ' શબ્દના બે અર્થો થાય છે. એક તો કાવ્યનો છંદ કહેતાં રાહ કિંવા ઢાળ, અને બીજા કોઇ પણ બાબતનો નાદ કિંવા ચડસ. આ ઠેકાણે બીજો અર્થ લેવાનો છે. અમુક માણસને યોગનો છંદ લાગ્યો છે, અમુકને વ્યાયામનો નાદ લાગ્યો છેઃ એ વાકયોમાં 'છંદ'નો જે અર્થ થાય છે તેવા જ અર્થમાં અહીં એ શબ્દ વપરાયો છે. (૧) '**गायत्र छन्द**' એ गय કહેતાં પ્રાણ, અને त्र કહેતાં રક્ષણ-એટલે કે પ્રાણરક્ષાનો છંદ છે. (૨) બીજો '**त्रैष्टुभ छन्द**' એટલે त्रि કહેતાં ત્રણ, અને स्तुभ કહેતાં આદરસત્કાર-એટલે કે સૃષ્ટિ, જીવ અને ઇશ્વર એ ત્રણેનો આદર કરવાનો નાદ છે. (૩) ત્રીજો '**जागत छन्द**' એ 'જાગત' કહેતાં 'જગત સંબંધી' કર્તવ્યો કરવાનો છંદ છે. આ ત્રીજા છંદને જગદુદ્ધારનો છદ કહી શકાય. પ્રાણશક્તિને બળવાન બનાવીને પ્રાણોનું રક્ષણ કરવું એ વૈયક્તિક તૈયારીની દષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ ઇત્યાદિ યોગિક સાધનો પ્રાણની શક્તિ વધારવા માટે છે. ત્યારબાદ ઇશ્વરની ઉપાસના, આત્મિક બળનું સંવર્ધન, અને સૃષ્ટિનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરીને સુખ સાધનો નિર્માણ કરવાં એ ત્રણ બાબતો બીજા છન્દમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. સામાજિક તેમ જ રાષ્ટ્રીય વ્યવહારનો સમાવેશ પણ આની જ અંદર થાય છે. ત્રીજા

છદમા ' वसुधैव कुटुंबक 'ની વૃત્તિથી રાષ્ટ્રસેવા કરવાનો ભાવ રહેલો છે રાષ્ટ્રસેવાનું કાર્ય જગકલ્યાણનુ વિરોધી ન જ હોય આ ત્રણ છંદો બહુ ખૂબીથી આ ત્રણ મંત્રભાગોમા રજૂ કરાયા છે શ્લેષાર્થ કહેતા બેવડા અર્થવાળા શબ્દપ્રયોગથી આ ઉપદેશ અત્રે આપવામા આવ્યો છે જેમકે ' बहुव्रीहि 'એ એક સમાસનુ નામ છે, તેમજ તેનો બીજો અર્થ ' પુષ્કળ ચોખા જેની પાસે છે તેવો મનુષ્ય ' એવો પણ થઇ શકે તે જ પ્રમાણે **गायत्र त्रैष्टुभ** અને **जागत** એ શબ્દોનો પણ બીજો અર્થ ઘટાવીને જ ઉપરોક્ત અભિપ્રાય જણાવ્યો છે એમ સમજવુ આ શ્લેષાર્થ લક્ષમા નહિ લેવાય તો અર્થનો અનર્થ થવાનો સંભવ છે તેથી આ સૂચન અત્રે મુદ્દામ કરવામાં આવ્યુ છે લોકોમા આ ત્રણે છંદો હોય પ્રાણરક્ષા કરવાનો સૃષ્ટિ જીવ અને ઇશ્વરનો આદર કરવાનો, તથા જગતનુ હિત કરવાનો—એ ત્રણે છંદ મનુષ્યને હોવા જોઇએ. જેને કોઈ પણ જાતનો છંદ નથી, તે માણસ બિલકુલ સાધારણ અવસ્થામા જ પડી રહે છે તેની યોગ્યતા ઝાઝી વધી શકતી જ નથી કોઈ પણ જાતનો સારો છંદ અથવા ના એ તો ઉન્નતિને સહાયકર્તા જ થઇ પડે છે ઘણાઓને ખરાબ બાબતોનો છંદ હોય છે પણ તેવા છંદ ઘાતક કિંવા અનર્થકારી છે માટે અહી આ ત્રણ જ છંદ હોય એવુ મુદ્દામ કહેવામા આવ્યુ છે ખરાબ છંદથી પ્રાણશક્તિની ખરાબી થાય છે એટલે ખરાબ છંદ વાત કરનારો છે અત્રે રજૂ કરાયેલા છંદોથી માતૃભૂમિનો સ્વીકાર-સત્કાર કરવાનો છે, એટલે કે માતૃભૂમિને ઉપાસ્ય દેવતા તરીકે હૃદયમા ધારણ કરવાની છે ઉપરોક્ત ત્રણે છંદો દ્વારા પણ માતૃભૂમિની ઉપાસના કરવામા આવશે તો તે જ જગત-ઉદ્ધારનો વિશ્વોન્નતિનો ઉત્તમ કર્મમાર્ગ થઇ પડશે, એ વાત વાચકોએ અત્રે

8

सुक्ष्मा चासि शिवा चासि स्योना चासि सुषदा चास्यूर्जस्वती चासि पयस्वती च ॥ २७ ॥

१७० (हे पृथिवि !) सुक्ष्मा च असि, शिवा च असि, स्योना च असि, सुषदा च असि, ऊर्जस्वती च असि, पयस्वती च असि ।	૧૭૦ (હે માતૃભૂમિ) તું બળ-દાયિની છે, કલ્યાણ કરનારી છે, આનંદદાયિની છે, બેસવાલાયક ઉત્તમ સ્થાન આપવાવાળી છે, ખોરાકવાળી છે, પાણીવાળી છે.

ખાસ ધ્યાનમાં લેવી. (૧૭૦) " **हे पृथिवि ! सुक्ष्मा च असि, शिवा च असि, स्योना च असि, सुषदा च असि, ऊर्जस्वती च असि, पयस्वती च असि ।** " એટલે કે ' હે માતૃભૂમિ તું બળ આપવાવાળી છે, આનંદ આપવાવાળી છે, કલ્યાણકારી છે, બેસવાને માટે ઉત્તમ સ્થાન દેવાવાળી છે, ઉત્તમ ખોરાક-પાણીથી યુક્ત છે. ' માતૃભૂમિના યોગે બળ, આનંદ, સુખ સ્થાન, તેમજ ખાનપાનાદિની પ્રાપ્તિ થતી હોઇ માતૃભૂમિની ભક્તિ અવશ્ય કરતા રહેવી, એટલે સર્વ પ્રકારનાં સુખ સાધનો પ્રાપ્ત થશે. જન્મ ધરીને જે પ્રશસ્તતમ કર્તવ્યો કરવાનાં છે તે આ જ છે આ લોકોનો જીવનવ્યાપાર શુદ્ધ માર્ગે સુખે ચાલે અને પરલોકમાં પણ સુખ મળે એવા પ્રકારનાં શ્રેષ્ઠ કર્મો આ જન્મમાં મનુષ્યે કરવાં જ રહ્યાં. એવી જાતનાં પ્રશસ્તતમ કર્મ કરનાર મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થ દ્વારા માતૃભૂમિ ખચિત તેજસ્વી બનાવે છે. માતૃભૂમિની ભક્તિ મનુષ્યે શા માટે કરવી, એ પ્રશ્નને ઉત્તર આ મંત્ર ઉત્તમ રીતે આપે છે, ને તે આ પ્રમાણેઃ—(૧

पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीवदानुम् ।
यामैरयँश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तामु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते ।

१७१ हे विरप्शिन् ! विसृपः क्रूरस्य पुरा यां जीवदानु पृथिवीं उदादाय, धीरासः तां अनुदिश्य यजन्ते स्वधाभिः चन्द्रमसि प्रेरयन् ।	૧૭૧ હે વિજ્ઞાનયુક્ત ! મન્ને વીરોનું યુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાંથી જ જીવનદાત્રી માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે બુદ્ધિવાન લોકો તેના નિમિત્તે જે આત્મયજ્ઞ કરે છે, તે એ ભૂમિને પોતાની ધારકશક્તિ દ્વારા જાણે ચંદ્રમા મધ્યે પ્રેરિત કરે છે

માતૃભૂમિ આપણા બળમાં વધારો કરે છે, (૨) માતૃભૂમિ આપણું હરેક પ્રકારે કલ્યાણ કરે છે, (૩) માતૃભૂમિ આપણને સર્વ પ્રકારના સુખ સાધનો આપે છે, (૪) બેસવા ઉઠવાને તેમજ હરેક પ્રકારના વહેવાર સારૂ સ્થાન આપે છે, (૫) આપણા પોષણ સારૂ ઉત્તમ પ્રકારના સ્વાદિષ્ટ ખાદ્ય પદાર્થો આપે છે, (૬) ભાત ભાતના પીવાના પદાર્થો પણ આપે છે—એટલા માટે જ માતૃભૂમિની ભક્તિ કરવી એ હરેક મનુષ્યની ફરજ છે. આપણી માતૃભૂમિમા આપણે ઉત્તમ સ્થિતિમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક રહી શકીએ તથા હરકોઈ પુરુષાર્થ અને દિલ ચાહ્યા સો કામ કરી શકીએ એવી સ્થિતિ હોવી જોઇએ. માતૃભૂમિમાં વસતા તમામ મનુષ્યોના ઉદ્ધાર અર્થે આત્મસમર્પણ કરવાને તત્પર રહેવું જોઇએ. આ બાબતમાં હવેનો મંત્ર ખાસ જોવા જેવો છે. (૧૭૧) " हे विरप्शिन् ! विसृपः क्रूरस्य पुरा, यां जीवदानु

पृथिवीं उदादाय धीरास अनुदिश्य यजन्ते, तां स्वधाभि चन्द्रमसि पेरयन् ।'' અર્થાત્ કે 'હે વિજ્ઞાનયુક્ત પુરુષ ' વીરોના યુદ્ધની શરૂઆત થઈ તે પહેલાથી જ, જીવનદાની માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર અર્થે, ધીર અને બુદ્ધિવાન લોકો તેની ખાતર જે આત્મયજ્ઞ કિંવા આત્મસમર્પણ કરે છે, તે એ ભૂમિને પોતાની ધારણશક્તિ વડે ચંદ્રના જેવી તેજસ્વી બનાવે છે ' કેટલાક લોક એમ સમજતા હોય છે કે યુદ્ધની અંદર જ વીર પુરુષ પોતાની સર્વ શક્તિનો સંપૂર્ણ આત્મયજ્ઞ કરે છે. પરંતુ આ મંત્રમાં કહ્યું છે કે માતૃભૂમિના ભક્તોનો આત્મયજ્ઞ (क्रूरस्य पुरा धीराम-यजन्ते) ક્રૂર યુદ્ધની શરૂઆત થાય તે પહેલાથી જ શરૂ થાય છે બુદ્ધિમાન લોકોનો આત્મયજ્ઞ પહેલેથી જ થતો હોય છે, અને તે ખરું પણ છે. શૂરવીર યોદ્ધો પોતાનો દેહ સમરાંગણમાં સમર્પી દે છે એ ખરું, પણ જ્ઞાની, ધની અને કારીગર વર્ગ સુદ્ધાં પોતપોતાની અંદર રહેલી શક્તિઓ વડે માતૃભૂમિ અર્થે આત્મયજ્ઞ કરતા હોય છે જ. (धीर = धी + र) બુદ્ધિથી સનાદ સમ્મત આપનારા લોકો નિજ બુદ્ધિપ્રભાવથી રાષ્ટ્રને તેમ જ જનતાને સવેળા સાવધ કરી દેવા રૂપી જે બૌદ્ધિક યજ્ઞ કરે છે, તે તો ખાસ મહત્ત્વનો છે અહીં વીરોના યુદ્ધને 'ક્રૂર ' કહેવામાં આવ્યું છે. યુદ્ધ એ મહા મોટું ક્રૂર કર્મ છે ખરું જોતાં તો ક્રૂર કર્મથી મનુષ્યે સૌ ગાઉ છેટા રહેવું જોઈએ પરંતુ રાક્ષસી વૃત્તિના લોક જ્યારે બૌદ્ધિક સમજાવટ પતાવટથી ન માને ત્યારે પછી તેવા લોકોને દૂર કરવા માટે યુદ્ધ જેવા ક્રૂર કર્મનો આશરો લેવો પડે છે એ ક્રૂર યુદ્ધ શરૂ થાય તે પહેલાથી જ બૌદ્ધિક કાર્ય કરનારા લોકો પોતાનો બુદ્ધિ કિંવા જ્ઞાનયજ્ઞ આરંભી દે છે અને જનતાની અંદર અપૂર્વ ઉત્સાહ અને જોમ પ્રગટાવે છે. એ સઘળાં યજ્ઞ (तां पृथिवीं अनुदिश्य यजन्ते) એ માતૃભૂમિની ઉન્નતિનું

ધ્યેય લક્ષમા રાખીને જ કરવામા આવે છે અને 'યજ્ઞ' કરવો એટલે શુ તે બરાબર સમજવુ જોઇએ યજ્ઞમા મુખ્ય ત્રણ બાબતો કરવાની હોય છે **देवपूजा-सगतिकरण दानमयो यज्ञः ।** યાને 'દેવ સત્કાર, સગઠન અને દાન ધર્મ યા પરોપકાર'–આ ત્રણ મહત્ત્વની વાતો યજ્ઞમા થાય છે હીનહીન સ્થિતિમા જે લોકો હોય તેમના ઉદ્ધાર માટે બને તેટલી સહાય આપવી જોઇએ સમગ્ર સમાજનુ સગઠન કરીને તેનુ મનબળ વધારવુ જોઇએ અને સત્કારને પાત્ર જેઓ હોય તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવો જોઇએ આ ત્રણે બાબતો યજ્ઞમા બને છે, તેથી રાષ્ટ્રહિત અને જનહિતની દષ્ટિએ યજ્ઞનુ મહત્ત્વ વિશેષ છે એટલા માટે જ ૧૬૭ થી ૧૬૯ નબરના ત્રણ મત્રભાગોથી ઉપદેશસારમા આ યુ છે કે 'ત્રણ છદથી માતૃભૂમિનો સ્વીકાર કરવો (૧૭૦) તેની ઉપાસના કરીને સર્વ સુખો પ્રાપ્ત કરી લેવા, (૧૭૧) નિજ પુરુષર્થ દ્વા ા તેને તેજસ્વી બનાવવી, અને તેને માટે પોતપોતાની શક્તિઓ સમર્પી દેવી યજ્ઞ કરવાનુ જે કહેવાય છે તે આના જ પ્રકારનો યજ્ઞ હોઇ મનુષ્ય માત્રે તે કરવાની ખાસ જરૂર છે અત્રે એમ પણ કહેવામા આવ્યુ છે કે (ता पृथिवीं स्वधाभि चन्द्रमसि देरयन्) એ માતૃભૂમિને પોતાની ધારકશક્તિ દ્વારા ચદ્રમા મધ્યે પ્રેરિત કરે છે અહી स्वधा 'चन्द्रमस्' એ બે શબ્દોના આશય સમજવા જોઇએ 'स्व + धा' એટલે પોતાની ધારકશક્તિ આપણી પોતાની અદરની ધારકશકિત જે ધારકશક્તિના યોગે આપણા શરીર, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને આખા જગતનુ ધારણ થયેલુ છે યાને એ બધાનો ટકાવ થયેલો છે તે શકિતને જ स्वधा કહેવામા આવે છે રાષ્ટ્રના લોકોમા એ ધારકશકિત કોય છે તો જ રાષ્ટ્ર સ્વતત્ર રહી શકે છે, નહિ તો તે એવા લોકોના તાબામા જાય છે કે જેમનામા તેમના કરતા વિશેષ ધારકશક્તિ હશે એટના માટે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની

प्रोक्षणीरासादाय । द्विषतो वधोऽसि ॥ २८॥

१७१ प्रोक्षणीः आसादाय ।	૧૭૨ શુદ્ધ કરનારી બુદ્ધિને પાસે રાખો.
१७३ द्विषतः वधः असि ।	૧૭૩ દ્વેષ કરનારનો વધકર્તા તું છે.

પ્રજાએ પોતાની ધારકશક્તિનું પ્રમાણ ખાસ વધારવું જોઇએ. આ 'स्वधा' શબ્દનો અર્થ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે, તો પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ શું તે કયારે પ પણ હરકોઇ સહજે સમજી શકશે. 'चन्द्रमाः' શબ્દનો મૂળ ધાત્વાર્થ (चन्द्रति आह्लादयति इति चन्द्रः) 'આહ્લાદ આપનારો' એવો થાય છે. જેના તરફ જોવાથી જોનારને આનંદ થાય તે ચંદ્ર કિંવા ચંદ્રમા કહેવાય. જે શખ્સ પોતાની માતૃભૂમિને સ્વપુરુષાર્થથી ચન્દ્રમા પ્રમાણે આહ્લાદદાયક બનાવે, તે જ શખ્સ માતૃભૂમિનો સાચો ભક્ત ગણાય. બુદ્ધિથી, શૌર્યથી, ધનથી, વા કર્મથી માતૃભૂમિને ચન્દ્ર જેવી આનંદદાયી બનાવી શકાય. એવા પ્રકારના પુરુષાર્થનું નામ જ યજ્ઞ છે. અને એ કારણે જ 'યજ્ઞથી સર્વની ઉન્નતિ થાય છે' એવું બધા જ ધર્મોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. એવી સ્વધા કિંવા ધારકશક્તિ પોતાની અંદર વિકસે એવી ઇચ્છા જો હોય તો (૧૭૨) " प्रोक्षणीः आसादाय ।" કહેતાં 'શુદ્ધ કરનારી (બુદ્ધિ)નો સાથ શોધો.' અર્થાત્ કે પવિત્રતા વધારનારી બુદ્ધિમાં નધારો કરો. કાયા, વાચા, મન અને બુદ્ધિમાં રહેલો મેલ દૂર કરો ને પવિત્ર બનો. તમારી નીતિ રીતિ એવી રાખો કે જેથી તમારી પવિત્રતા વધવા પામે. કારણ કે આત્મશુદ્ધિથી જ સર્વ જગતનું કલ્યાણ સિદ્ધ થવાનું છે. (૧૭૩) द्विषतः वधः असि " કહેતાં 'દ્વેષકર્તાનો વધકર્તા તું છે.' [આ જ મંત્ર ૧૫૭ મા મંત્રભાગમાં આવેલો

प्रत्युष्टंᳫं रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तंᳫं रक्षो निष्टप्ता अरातयः।
अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै सम्मार्ज्मि ।
प्रत्युष्टंᳫं रक्षः प्रत्युष्टाऽअरातयो निष्टप्तंᳫं रक्षो निष्टप्ताऽअरातयः।

१७४ रक्षः प्रत्युष्टं, अरातयः प्रत्युष्टाः, रक्षः निष्टप्तं, अरातयः निष्टप्ताः ।	૧૭૪ રાક્ષસ નાશ પામ્યો, અનુદાર નાશ પામ્યા, રાક્ષસ દાઝી જઇને ભાગ્યો, અનુદાર દાઝીને ભાગી નિકળ્યા.
१७५ अनिशितः सपत्नक्षित् असि, त्वा वाजिनं वाजेध्यायै सं मार्ज्मि।	૧૭૫ તીક્ષ્ણ નહિ એવું. શત્રુનો નાશ કરવાનું શસ્ત્ર જ તું છે. એવા બળવાળા તને હું બળ માટે પવિત્ર (શુદ્ધ) કરૂં છું.
१७६ रक्षः प्रत्युष्टं० (१७४)	

હોઇ તે નંબરનું સ્પષ્ટીકરણ આ ઠેકાણે જોઇ લેવું. તેમ જ ૪૫ થી ૪૮ મા મંત્રભાગોનો આશય પણ આવો જ છે, એટલે તે પણ જોઇ જવા.] આ મંત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી શું પરિણામ આવે તે જુઓઃ-(૧૭૪-૧૭૬) "रक्षः प्रत्युष्ट, अरातयः प्रत्युष्टाः, रक्षः निष्टप्तं, अरातयः निष्टप्ताः ।" એટલે કે 'રાક્ષસનો નાશ થયો, અનુદાર નષ્ટ થયા. રાક્ષસ દાઝી જઇને ભાગી નિસર્યો, અનુદાર પણ દાઝીને ભાગી નિકળ્યા.' આ પ્રમાણે શત્રુઓનો વિનિપાત થતો હોવાનો અનુભવ તમને પ્રાપ્ત થશે. મતલબ કે, તમારી પોતીકી આત્મશુદ્ધિ સધાઈ, અને શત્રુઓનો સામનો કરવાની તમારી તાકાત વધી, એટલે પછી તમારા તમામ

अनिशिताऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मि॥२९॥

१७७ अनिशिता सपत्नक्षित् असि, त्वा वाजिनीं वाजेध्यायै संमार्ज्मि ।	૧૭૭ શત્રુઓનો નાશ કરનારી તીક્ષ્ણ નહિ એવી (બુઠ્ઠી) તલવાર જ તું છે. તે બળ અર્પનારા તને હું બળ માટે પવિત્ર કરું છું.

દુશ્મનો આપોઆપ દૂર ખસી જશે વા તમારે હાથે નાશ પામશે. તમને હેરાન કરવાને, તમને ત્રાસ આપવાને પછી કોઇ જ શત્રુ સિલક નહિ રહે. [આ ઠેકાણે, ૪૦ થી ૪૩, ૫૫, ૮૦, ૯૮, ૧૧૮ નંબરની ટિપ્પણીઓ જોવી. કારણ આ જ મંત્ર ત્યાં પણ આવેલા હોય ત્યાં તે વધારે વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યા છે.] (૧૭૫–૧૭૭) “ **अनिशितः सपत्नक्षित् असि, त्वा वाजिनीं वाजेध्यायै सं मार्ज्मि ।** ” કહેતાં, ‘ સ્વભાવે તું ખાસ તીખો નથી, છતાં સ્વશત્રુને પરાસ્ત કરવાની શક્તિ તારામાં સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલી છે. તારા એ સ્વાભાવિક સામર્થ્યના વિકાસ માટે હું તને પવિત્ર કિંવા શુદ્ધ કરું છું. ’ તારો સ્વભાવ બહુ તીક્ષ્ણ અથવા તેજ નથી. એટલે કે કોઇ તીક્ષ્ણ હથિયાર સ્પર્શમાત્રથી જેમ જખમ કરી બેસે છે, અથવા તીખા સ્વભાવનો માણસ વાતવાતમાં જેમ બીજાંને સતાવે છે, તે પ્રમાણે કોમળ સ્વભાવનો મનુષ્ય બીજાંને ત્રાસદાયક સ્વાભાવિક રીતે જ બની શકતો નથી. એ આશયથી કહે છે કે ‘ હે પુરુષ ! તું (**अनिशितः**) બહુ તેજ સ્વભાવનો નથી, મૃદુ સ્વભાવનો છે, શાંત છે; છતાં પણ (**सपत्नक्षित् अस्ति**) સ્વશત્રુઓનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય તારામાં રહેલું છે. સ્વભાવે તીખો અને ઉગ્ર માણસ જ શત્રુઓને હોરી પાડે એવી સાધારણ સમજ છે. પરંતુ આ મંત્રભાગમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે તો

अदित्यै रास्नासि,

१७८ अदित्यै रास्ना असि ।	૧૭૮ સ્વાતંત્ર્ય માટે તું મેખલા રૂપ છે.

મનુષ્ય સ્વભાવે શાંત રહેવા છતાં પણ શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાની તાકાત કેળવી શકે તો તે ખાસ ઇષ્ટ છે. માનવીની અંદર રહેલી ક્રૂરતા દૂર કરીને તેની સૌમ્ય પ્રકૃતિને ખીલવવા સારૂ જ ધર્મની યોજના છે. મનુષ્ય શાંતિપ્રિય, નિર્વૈર કહેતાં વેરઝેર વગરનો, અને અહિંસક વૃત્તિનો થયો એટલે અજાતશત્રુ જ બની જાય છે. પછી તેને કોઈ શત્રુ જ નથી રહેતો. ક્રૂર બનીને શત્રુઓનો નાશ કરવા કરતાં અજાતશત્રુ બનીને સર્વ દુષ્ટાત્માઓને પોતાની નિર્વૈરવૃત્તિથી શુદ્ધ કરીને સજ્જન બનાવવા એ વધારે યોગ્ય વ ઈષ્ટ છે. શત્રુઓને દૂર કરવાનો ગુણ તારા સ્વભાવમાં જ રહેલો હોવાથી, તું આમ મૃદુ પ્રકૃતિનો હોવા છતાં પણ (वाजिनं) શક્તિશાળી છે-બળવાન છે. અર્થાત્ કે એ બળ શારીરિક નથી સમજવાનું. શૂરવીર યોદ્ધામાં ક્રૂરતાયુક્ત જે બળ હોય છે, તેવું બળ નહિ, પણ બૌદ્ધિક અને આત્મિક બળ સમજવાનું છે. એ બળો સદા શાંત સ્વભાવના મનુષ્યમાં જ હોય છે. તારી એ શક્તિઓ વધે તે ખાતર જ હું (वाजेध्यायै संमार्ज्मि) તારા બળની વૃદ્ધિ અર્થે તને અધિક પવિત્ર કરું છું. કારણ કે 'આત્મિકબળ' એ પોતાની પવિત્રતાથી જ વધનારૂં છે. એ બળ જેટલા પ્રમાણમાં તારી અંદર વિકસશે, તેટલા જ પ્રમાણમાં તારી શાંતિમાં પણ વધારો થતો જશે, ને તેમ છતાં ય સર્વ શત્રુઓને પરાસ્ત કરવાની તારી તાકાત ટકી રહેશે એટલું જ નહિ, પણ એ શક્તિના પ્રભાવથી શત્રુઓ પોતાની મેળે જ આઘા ખસી જશે. આટલે દરજ્જે તારી ઉન્નતિ થાય એ ઇષ્ટ છે. ઇચ્છવાયોગ્ય એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં (૧૭૮) "अ-दित्यै रास्ना असि ।" કહેતાં 'તું

विष्णोर्वेष्योऽस्यूर्जे त्वा,

१७९ विष्णोः वेष्यः असि ।, १७९ व्यापकदेवनुं घर तुं छे.

स्वतंत्रतानी मेखळा रूप बनी जईश.' दोरीथी जेम कोई चीज बांधी शकाय छे के निडी लई शकाय छे अने तेने परिणामे ते चीज अंतराई रहे छे, ते ज प्रमाणे मनुष्य ए स्वतंत्रतादेवीनी मेखळारूप कहेता कमरपटा रूप बनी रहे छे. अर्थात् के मनुष्यना मन, बुद्धि, चित, अहंकार आदिना बंधनोथी स्वतंत्रतादेवी जकडाई रहेली छे. ए पाश, ए बंधन, ए दोरी के कमरपटो जेवा ने जेटला प्रमाणमा कडक अगर शिथिल हशे तेवा ने तेटला प्रमाणमां स्वतंत्रतादेवी मानी किंवा खगम हालतमां हशे. ('दिति एटले बंधन, अने अ-दिति एटले अबंधन कहेतां स्वतंत्रता, मुक्ति किंवा स्वाधीनता ' ए तो आगळ समजावाई ज गयुं छे.) आ ज मेखळा हुं छुं. प्रत्येक मनुष्ये विचार करी नक्की करी लेवुं के स्वातंत्र्यदेवीने एणे पोते मजबूत जकडी राखी छे के दूर टळेली काढी छे? 'दिति' राक्षसीने तो सोडमां नथी घाली बेठोने? 'अदिति' ए देवोनी जननी छे तेने अपनाववा-थी, तेनो सत्कार करवाथी देवोनी पासे जवानो अधिकार मळशे. पण तेने बदले दिति राक्षसीने जो पडखामां घालवामां आवशे तो तो मात्र स्वनाशने ज नोतरवा जेवुं थशे. दिति कहेता बंधन अगर परतंत्रता. ए सर्व नाशनुं कारण बन्या वगर रहे ज नहि. जो तुं स्वतंत्रतादेवीनी उपासना करीश तो-(१७९) "विष्णो-र्वेष्य असि ।" याने 'तुं पोते विष्णु कहेता व्यापक देवनुं घर छे,' एवो अनुभव तने थशे. शरीर, इन्द्रियो, मन, बुद्धि अने आत्मा ए बधा जे तारां क्षेत्रो छे तेमने देवोनां रहेठाण बनावी दे उपर जणाव्या प्रमाणे जो तुं वर्तीश तो खात्रीथी तेम

ऽदृब्धेन त्वा चक्षुपावपश्यामि ।

१८० ऊर्जे त्वा । (२)	૧૮૦ (અન્ન અને) બળને માટે તને પ્રાપ્ત કરું છું. [જુઓ ટિ. નં. ૨]
१८१ अदब्धेन चक्षुषा त्वा अवपश्यामि !	૧૮૧ મીંચાયા વગરની આંખો-વતી હું તને જોઉં છું.

થશે. મતલબ કે 'તારા હૃદયને સર્વવ્યાપક દેવનું નિજ મંદિર બનાવ અને તેમાં દેવને પધરાવ.' એવું થશે એટલે (૧૮૦) "इषे त्वा।" કહેતાં 'અન્ન અને બળને વાસ્તે તને પ્રાપ્ત કરૂં છું.' એ સૂક્તની યથાર્થતા તારે વિષે સિદ્ધ થઇ એમ લોકો કહેવા લાગશે. તારા સાન્નિ-ધ્યથી પોતાનામા વિશેષ શક્તિનો સંચાર થાય છે, એવો અનુભવ સર્વને થશે. તારી શક્તિ વધી હોવાની ખાત્રી સારૂ આટલો જ પુરાવો બસ ગણાશે. [ટિપ્પણી નં. ૨ માં આ જ આશયના મંત્રભાગનું વિવરણ જુઓ.] આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં જ આ મંત્ર આપ્યો છે ત્યા મનુષ્યને અન્નની પ્રાપ્તિ સારૂ પ્રેરણા કરી હતી. હવે અહીં સુધીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી તેનામાં એટલી બધી યોગ્યતા આવી ગઇ કે ઈતર લોકો તેની પાસે આત્મિક બળ અને ખોરાક પાણી ખોળતાં આવવા લાગ્યા આટલે દરજ્જે ઉન્નતિ થયેલી જોવાનું તો કોક ભાગ્યશાળીના જ નસીબમાં હોય. પૂર્વ જન્મના તેમ આ જન્મનાં સુકૃત સિવાય એ સ્પૃહણીય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૧૮૧) "**अदब्धेन चक्षुषा त्वा अवपश्यामि ।**" કહેતાં, 'મીંચાયા વગરની આંખોએ યાને અનિમેષ નેત્રોએ હું તને નિરખું છું:' એવી વાણી દરેકના મુખમાંથી એવા ભાગ્યશાળી નરને માટે નીકળશે. ડોળા ફાડી

अग्नेर्जिह्वासि. सुहूर्देवेभ्यो धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे ॥ ३० ॥

१८२ अग्नेः जिह्वा असि ।	૧૮૨ તું અગ્નિની જીભ છે.
१८३ मे धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे देवेभ्यः सुहूः भव ।	૧૮૩ મારા ઘરમાં તેમ જ યજ્ઞસ્થાનમાં દેવોને ઉત્તમ રીતે બોલાવવાવાળો તું હો.

ધ્રાઈને એને નિહાળતા રહેવાથી પ્રત્યેકના દિલમાં આનંદ આનંદ થઇ રહેશે, કારણ કે શક્તિ માત્રનું કેન્દ્ર આ માણસ જ આ વેળા બની રહે છે ! તેની એ શાંત તેજસ્વી મૂર્તિનાં દર્શનથી એકેએક જણના આનંદમાં અભિવૃદ્ધિ થાય છે, એવો સર્વ કોઇને અનુભવ થાય છે. મતલબ કે સહુનું જ લક્ષ એવા સત્પુરુષ ભણી કેન્દ્રિત થાય છે. એવા સત્પુરુષની યોગ્યતા કેટલી મોટી છે તે જુઓ—(૧૮૨) " अग्नेः जिह्वा असि । " યાને 'હે પુરુષ! તુ અગ્નિની જીભ છે.' અગ્નિની જીહ્વા એટલે કે અગ્નિની જ્વાળા જેમ અત્યંત તેજસ્વી હોય છે પ્રકાશ આપે છે અને ગતિ આપે છે, તે જ પ્રમાણે તારી જીભ અથવા વાણી પણ તેજસ્વી કહેતાં પ્રભાવશાળી, જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવનારી અને પ્રગતિ કરાવનારી બને છે. 'જીહ્વા'નો અર્થ આ ઠેકાણે 'વાણી, સંભાષણ, વક્તૃત્વશક્તિ, વિદ્વત્તા' ઇત્યાદિ સમજવાનું જ ઉચિત થઇ પડશે. કારણ કે પૂર્વોક્ત રીતે શુદ્ધ અને પવિત્ર બનેલા સત્પુરુષની વાણી એવી જ ઓજસ્વી કિંવા પ્રભાવ પાડનારી હોય છે, એ તો સર્વે જાણે છે. એવા પ્રકારના વાકશક્તિ કિંવા વાકસિદ્ધિના માલિક બનેલા મનુષ્યનુ એક ખાસ કર્તવ્ય બતાવવામાં આવે છે તે બરાબર લક્ષમાં લ્યોઃ—(૧૮૩) " मे

सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः।

१८४ सवितुः प्रसवे त्वा अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः उत्पुनामि। सवितुः प्रसवे वः अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः उत्पुनामि।	૧૮૪ ઉત્પાદક ઈશ્વરની પ્રસુતિ રૂપી સૃષ્ટિમાં તને તેમ જ તમને બધાંને છિદ્રરહિત પવિત્રીકરણના સાધન વડે તથા સૂર્યનાં કિરણો વડે હું પવિત્ર કરું છું. [ટિ. નં. ૨૬, ૬૮, ૧૩૦, ૧૩૩ જુઓ.]

धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे देवेभ्यः सुहूः भव।" એટલે કે 'મારા પ્રત્યેક ઘર વિષે, સ્થાનક વિષે તથા યજ્ઞ વિષે દેવતાઓને ઉત્તમ રીતે બોલાવનારો તું થા.' મતલબ કે મારા ઘરમાં આવ્યા પછી મારા ઘર વિષે બધા જ દેવોને તું તેડી લાવ, યજ્ઞમાં જાય તો ત્યાં પણ દેવોને બોલાવતો જા. અર્થાત્ કે જ્યાં તું જાય કે રહે ત્યાં ત્યાં બધે જ તારી હાંક પડતાં બરાબર દેવો હાજર થઈ જાય એટલે દરજ્જે તારી વાણીની પવિત્રતા સાધ. તારી હાંક દેવો કાને ધરે, તારા તેડાને માન આપે એટલું સામર્થ્ય કેળવ, આટલો પ્રભાવ મેળવ. જે થોડા ખરા દિલથી હાંક પાડે છે તેમની જ હાંક દેવયોકો સાંભળે છે. તેથી કરી તારા બોલાવતાં બરોબર દેવોને હાજર થવું જ પડે એવી શક્તિ તારી હાંકમાં આવવા દે. એવું થાય તેટલા માટે–

(१८४) सवितुः प्रसवे त्वा अच्छिद्रेण पात्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः उत्पुनामि। सवितुः प्रसवे वः अच्छिद्रेण पात्रेण

तेजोऽसि, शुक्रमस्यमृतमसि, धामनामासि,
प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनमसि ॥ ३१ ॥

१८५ तेज अस्ति ।	૧૮૫ તુ તેજ (પ્રકાશ) છે
१८६ शुक्रं अस्ति ।	૧૮૬ તુ વીર્ય છે.
१८७ अमृत अस्ति ।	૧૮૭ તું અમૃત છે.
१८८ धाम नाम अस्ति ।	૧૮૮ તુંજ સ્થાન તથા યશ છે
१८९ देवानां प्रिय अनाधृष्ट देवयजनं अस्ति ।	૧૮૯ તુ દેવતાઓને પ્રિય, એવુ, અને ન દબાવી દેવાય એવુ દેવોનુ યજન જ છે.

सूर्यस्य रश्मिभि उत्पुनामि । " કહેતા, ' ઉત્પન્ન કરવાવાળા ઇશ્વરની પ્રસુતિરૂપી આ સૃષ્ટિ વિષે તને તેમ જ તમને સર્વને છિદ્ર વિનાના પવિત્રીકરણના સાધન વતી તથા સૂર્યના કિરણો વતી પવિત્ર કરૂ છુ યાને બધાની વિશુદ્ધિ સાધુ છુ ' આવી રીતે હું તમોને પવિત્ર કરૂ છુ અને એ રીતે પવિત્ર ને પવિત્ર થતા સૌએ પોતપોતાની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી લેવી [આ જ મંત્ર ૨૬, ૬૮, ૧૩૦, ૧૩૩ નમ્બરે આવેલા હોઇ ત્યા આપેલી સમજૂત અત્રે જરૂર ધ્યાનમા લેવી] (૧૮૫-૧૮૮) " तेज. अस्ति । शुक्र अस्ति । अमृत अस्ति । धाम नाम अस्ति । " એટલે કે ' તુ તેજ, વીર્ય કિંવા બળ, અમૃત, ઐશ્વર્ય અને યશ રૂપ છે ' ઉપરોક્ત વિધિએ તારી શુદ્ધતા સિદ્ધ થતાં બરાબર તારી અદ્ભુત ગુણો પ્રકાશવા માંડશે, અને એ બધુ તારૂં પોતાનું જ ઐશ્વર્ય તું પોતે અનુભવી શકીશ. સ્વશક્તિઓનો આવો અનુભવ મેળવવો એ જ સર્વ ધર્માનુષ્ઠાનોનું મુખ્ય ધ્યેય છે. એ ધ્યેય તો પાર પડશે જ પડશે, પણ તે ઉપરાત-(૧૮૯) " देवाना प्रिय अनाधृष्टं

देवयजनं अस्ति । " કહેતાં, ' તું દેવોને પ્રિય એવું, અને કોઇથી પણ ન દબાવી શકાય એવું દેવતાનું યજન કરવાનું સ્થાનક બની જાય છે. ' મતલબ કે તારૂં શરીર તથા તારૂં નિવાસસ્થાન એ સર્વ દેવોને ખૂબ જ ગમનારૂં સ્થાનક બની જશે. અને (अनाधृष्ट) અસુર કિંવા આસુરી વૃત્તિઓ એ મજબૂત ધામ પર હલ્લો લાવવાની હિંમત જ નહિ કરે, અને તેમ છતાંય એ શત્રુઓ ભૂલેચૂકે પણ તેમ કરશે તો તત્કાળ તેમનો પરાજય થશે અને તારા આ સ્થાનકમાં દેવોની સાચી પધરામણી થશે. તાત્પર્ય કે, પોતાનું શરીર, દેવોનું મંદિર બની ગયું છે, અને નિજ રહેઠાણમાં દેવોનો વાસ પૂરાયો છે એવો અનુભવ મનુષ્યને થવો જોઇએ. દેવતાઓ સાથેનો આવો જીવતો જાગતો સંબંધ જે સત્પુરૂષ અનુભવી જાણે તેનું જ જન્મવું સાર્થક છે. તેનું જ જીવવું ધન્ય છે એવી સાર્થકતા, એવી ધન્યતા આ વૈદિક ધર્માનુમાર આચરણ રાખવાથી મેળવી શકાય છે. પ્રશસ્તતમ કર્મો કીધા થકી એ બધું જ સિદ્ધ થઇ શકે એ વાત જ આ પહેલા અધ્યાયમાં સાફ સાફ સૂચવાઇ છે. આ ઉપદેશવચનોનું અધ્યયન તેમ જ મનન કરીને વાચકો પોતપોતાની કર્મશક્તિને શુદ્ધ માર્ગે વાળી પોતાની અખંડ ઉન્નતિ સાધી લે, એ જ અભિલાષા !

—: પ્રથમ અધ્યાય સમાપ્ત :—

શ્રેષ્ઠતમ કર્મનો ઉપદેશ

વાજસનેયી સંહિતાનો આ પહેલો અધ્યાય હોઇ તેમા મનુષ્યે શ્રેષ્ઠ કર્મ કરીને પોતાનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરી લેવો, તે બતાવવામા આવ્યુ છે 'યજુર્વેદ' એ 'કર્મવેદ' હોવાને કારણે એની અંદર મનુષ્યના ઉદ્ધાર માટે જે જે શુભ કર્મોના અનુષ્ઠાન જરૂરના છે, તે તે કર્માનુષ્ઠાનો એ વેદમા ક્રમે ક્રમે સૂચવવામા આવ્યા છે એ જ ઉદ્દેશથી સૌથી પ્રથમ આ અધ્યાયમા શ્રેષ્ઠતમ કર્મનુ સામાન્ય સ્વરૂપ દેખાડવામા આવ્યુ છે

ગુણ અને કર્મ

આ અધ્યાયનુ મનન કરવાથી સાફ જણાઇ આવે છે કે જે જે કર્મ કરવાની આજ્ઞા વેદ આપે છે તે તે કર્મ કરવાની શક્તિ મનુષ્યની અંદર સ્વભાવથી જ રહેલી છે, એમ શરૂઆતમા જ કહી દઇને પછી તે કર્મ કરવાનો બોધ કરે છે '**તુ શૂર છે તેથી સ્વદેશ રક્ષણને વાસ્તે શૌર્યનાં કામો કર**' ઉપદેશ કરવાની વેદની રીત આવી તરેહની છે. વિચાર કરી જોતા આ રીત વાજબી હોવાની ખાત્રી થાય છે કારણ કે જે ગુણધર્મનો જેની અંદર સપૂર્ણ અભાવ હોય યાને જે કાર્ય કરવાની જેનામા મૂળથી શક્તિ જ ન હોય તેને તે કાર્ય કરવાનો બોધ આપવાથી જરા જેટલો પણ લાભ થવાની સભાવના નથી એટલે જ 'વેદ' પહેલવહેલા મનુષ્યની અંદર રહેલી શક્તિઓનુ સ્મરણ કરાવ્યા બાદ તે તે શક્તિઓને શોભના કર્મો કરવાનુ ફરમાવે છે

દાખના તરીકે જુઓ-(૬૬) पवित्र असि । (७६) दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वम् । યાને 'તુ પવિત્ર છે, એટલે કે તુ પવિત્રતા કિવા શુદ્ધિ કરવાનુ માધન છે તેથી દેવપ્રીત્યર્થે કર્મો કરવા કાજે તુ શુદ્ધ થા ' આ ઠેકાણે 'શુદ્ધ કરવુ ' અને ' શુદ્ધ બનવુ એ મનુષ્યની શકિતની વાત હોઇ તેગ ના જ સારૂ તેને દેવકાર્ય કરવા ટાણે શુદ્ધ કિવા પવિત્ર થવાનુ કહ્યુ છે એજ પ્રમાણે—

(૮૭) वाच विसर्जनम् ।

(૯૩) मधुजिह्व असि । (९४) इष ऊर्जे आवद ।

એટલે કે ' વાણી વદવી એ તારો ધર્મ હોઇ તુ મધુ ભાષી પણ છે તેથી અન્ન કહેતા આહારપાણી મેળવવા સારૂ તથા તારી તાકાતમા વધારો કરવા સારૂ ઉચિત ભાષણ કર ' મનુષ્યની અદર વાચાશક્તિ છે તેનો ઉપયોગ ફાવે તેવુ ભર્લું ભૂડુ બોલવામા ન કરતા મીઠુ લાગે તેવુ બોલવામા જ કરવો અને તે મિષ્ટ મભાષણનુ પરિણામ પણ એવુ આવે કે તેના યોગે ખાનપાનના પદાર્થો મળતા રહે અને તાકાત વધતી રહે વાક્શકિત મનુષ્યની અદર છે તેથી જ આ ઉપદેશ સભવે છે તેવીજ રીતે-

(૧૦૪) ध्रुव असि । (१०५) पृथिवीं दृह । કહેતા, ' તુ પોતે સ્થિર છે, તેથી તારી માતૃભૂમિને સ્થિર કર, યાને તેની અદર ઉત્તમ બળ ભરી દે ' એજ મુજબ—

(૧૦૬) धृष्टि असि । (१०७) क्रव्याद नि षेध । કહેતા, ' તુ ધૈર્યથી સ્વશત્રુઓનો પરાભવ કરનાર છે, તેથી માસભક્ષકોનો નિષેધ કર ' તેવીજ રીતે-

(૪૫) धू असि । (४६) धूर्वन्त धूर्व । કહેતા, ' તુ વિનાશક શક્તિથી યુક્ત છે યાને તારામા વિનાશ કરવાની શકિત રહેલી છે, તેથી જે આપણો નાશ કરતો હોય તેનો જ તુ નાશ કર '

. આ પ્રમાણે પાંચ ઉદાહરણો અત્રે ટાંકવામાં આવ્યાં છે, તે પરથી વાચકો સહેજે સમજી શકશે કે ઉપદેશ કરતી વેળા વેદ મનુષ્યના અંગમાં રહેલી સુપ્ત કહેતાં અપ્રકટ, અથવા તો જાગૃત કહેતાં પ્રકટ ગુણનો ઉલ્લેખ કરીને તે પછી જ તે ગુણ પ્રમાણે આચરણ કરી પોતાની ઉન્નતિ કરી લેવાનો માર્ગ ચીંધે છે આ ગુણનિર્દેષ કેટલીક વાર પ્રારંભમાં કરેલો હોય છે, તો કેટલીક વાર પાછલા ભાગમાં પણ કર્યો હોય છે. વળી, કેટલીક વાર માત્ર ગુણનો જ નિર્દેષ કરેલો હોય છે, પણ તદનુસારી કર્મનું સૂચન સરખું નથી હોતું. દાખલા તરીકે—

(૧૧૭) शर्म असि । (૧૮૭) अमृतं असि । યાને 'તું સુખ સ્વરૂપ છે, અને તું અમૃત સ્વરૂપ કહેતાં અમર છે' આ બે સૂત્રોમાં કેવળ ગુણનો જ ઉલ્લેખ છે. તેના પરથી સૂચિત થતાં કર્મો વિષે કંઈ જ કહેવામાં આવ્યું નથી. પણ વાચકોએ અહીં સમજી લેવાનું કે 'સુખનું સ્થાન આપણી જ અંદર છે અને આપણો આત્મા અમર છે.' આનો અનુભવ લઇ શકાય તેટલા સારૂ જ સર્વ ધર્મકર્મોનો ઉપદેશ છે. અર્થાત્ કે જ્યાં આગળ કેવળ ગુણોનું જ વર્ણન હોય, ત્યાં આગળ તે ઉપરથી ફલિત થતાં, તેમજ તે તે ગુણોની અભિવૃદ્ધિ અર્થે અત્યંત જરૂરી એવાં કર્મો કરવાનો ઉપદેશ ઘટાવી લેવાની અગત્ય રહે છે. આ નિયમ એકવાર બરાબર સમજાઇ જતાં કયો વેદમંત્ર મનુષ્યને કયો બોધ આપે છે કિંવા તેના પરથી મનુષ્યે શો બોધ લેવાનો છે, તે તત્કાળ લક્ષમાં આવી જશે. તેથી વેદનો અર્થ સમજવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓએ તેમાં ગુણદર્શક મંત્રભાગ કયા છે, અને કર્મનો ઉપદેશ કરનારા મંત્રભાગ કયા છે, તથા તેમની વચ્ચે પરસ્પર શો સંબંધ છે તે જાણી લઇને, તેમનું પરસ્પરનું અનુસંધાન મેળવીને મંત્રનો અર્થ જાણવાની કોશિષ કરવી. જ્યાં આગળ કેવળ ગુણનું

જ વર્ણન કરતાં વાક્યોનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં આગળ તે ગુણો પરથી નિષ્પન્ન થતાં, પૂર્વાપર અવિરોધી કર્તવ્યો સમજી લેવાનાં રહે છે. તેવી જ રીતે જ્યાં આગળ કેવળ કર્મનો જ ઉપદેશ આવતો હોય ત્યાં આગળ તેના પરથી ફલિત થતા ગુણધર્મો પણ તેવા જ અનુસંધાનથી ખોળી લેવાના છે.

અત્યારલગીના વિવેચન પરથી વાચકોના લક્ષમાં આટલી વાત તો આવી જ ચૂકી હશે કે–મનુષ્યની અંદર જે અનંત શક્તિ રહેલી છે, તેનું જ વર્ણન વેદમંત્રોએ વિશિષ્ટ પદ્ધતિથી કરેલું છે. તે પૈકી કેટલાક ગુણધર્મો ગુપ્ત હશે, કેટલાક પ્રકટ હશે, તો વળી કેટલાક અર્ધવિકસિત દશામાં હશે; ગમે તે સ્થિતિમાં હશે, તોપણ તે મનુષ્યની અંદર જ રહેલા છે, એ તો નક્કી જ. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, ચિત્ત, અહંકાર, બુદ્ધિ અને આત્મા–એ સાત પદાર્થો મનુષ્યની અંદર રહેલા છે, તે દરેકના વિશિષ્ટ ગુણધર્મો હોય તે ગુણધર્માનુસાર માનવીને હસ્તે કાર્યો થતાં રહે છે. જે કર્મો કરીને મનુષ્ય ઉન્નત થાય છે, તે કર્મો પણ તેનાથી આ જ પ્રમાણે થયા કરે છે. આ સાતે પદાર્થ આત્માને આધારે જ ટકી રહેતા હોવાથી જ્ઞાનને **'અધ્યાત્મજ્ઞાન'** યાને **(अधि + आत्मा)** 'આત્માના આધારે ટકનારા પદાર્થોના ગુણધર્મોનું જ્ઞાન' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો વિષય છણવો એ જ વેદોનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. એનો અર્થ એવો થાય કે 'મનુષ્યની ભીતર રહેલા ગુણધર્મ તથા શક્તિનું પ્રતિપાદન કરવું એ વેદોનું પ્રયોજન છે.' એ શક્તિને અનુસરતાં કર્મો કરવાનું સૂચવીને તે દ્વારા ઉન્નતિ કરી લેવાનું મનુષ્યને સૂચવવું કિંવા ઉન્નતિના માર્ગને પ્રબોધવો, એજ વેદોનો ઉદ્દેશ છે. તેથી આ યજુર્વેદના પહેલા અધ્યાયમાં આ અધ્યાત્મજ્ઞાન વિષે કેવો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે આપણે જરાક જોઇએ.

અધ્યાત્મજ્ઞાન

આત્મા અને તેને આધારે ટકનારાં બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, મન, ઇન્દ્રિયો તથા શરીર, એ બધાંના ગુણધર્મો તથા કર્મો વિષેના જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કિંવા અધ્યાત્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન આ પહેલા અધ્યાયમાં કેવી રીતે ચર્ચાયું છે તે હવે જોઇએ. આ જ્ઞાનને 'આત્મસ્વરૂપજ્ઞાન' એ નામ પણ આપી શકાય.

१ (१८१) अमृतं असि । २ (७९, ११७) शर्म असि ।
३ (१८६) शुक्रं असि । ४ (१८५) तेजः असि ।
५ (१८८) धाम नाम असि । ६ (१७९) विष्णोः वेष्यः असि ।

અર્થાત્—" (૧) તું અમર છે, (૨) તું સુખસ્વરૂપ છે, (૩) તું સામર્થ્યયુક્ત કિંવા પવિત્ર છે, (૪) તું તેજસ્વરૂપ છે, (૫) તું ધામ અને નામ કહેતાં ઐશ્વર્ય અને યશ રૂપ છે; એટલું જ નહિ પણ (૬) વ્યાપક ઇશ્વરનું મંદિર જ તું છે. "

આ છ મંત્રોમાં આત્માના આ ગુણધર્મોનું સૂચન થયેલું છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન જાણવાની જેમને ઇચ્છા હોય, તેમણે આ મંત્રોનો અભ્યાસ કરવો. આ મંત્રો પરથી મનુષ્યના જે ગુણધર્મ ફલિત થાય છે, તેને અનુસરીને જે કર્મો મનુષ્યે કરવાનાં હોય છે, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) " મનુષ્યે પોતાની અમર અવસ્થાનો સાક્ષાત્કાર મેળવવા કાજે જે જે શુભ કર્મો કરવાની આવશ્યકતા હોય તે તે કરવાં. (૨) કોઇપણ બાહ્ય ઉપાયથી ન મેળવી શકાય એવા, અને જેનો અનુભવ પોતાના અંતરમાં જ આપોઆપ સ્ફુરે છે તેવા, મનુષ્યની પોતાની જ અંદર રહેલા સુખને અનુભવવા ખાતર ધર્માનુષ્ઠાન કરવાં. (૩) આપણે બળનું કેન્દ્ર છીએ એમ જાણી લઇને સ્વશક્તિથી

પોતાના સર્વસ્વની ઉન્નતિ થાય તેવાં કાર્યો કરવાં; કિંવા આપણે સ્વરૂપ થકી જ શુદ્ધ છીએ એમ જાણી લઇને મલિનપણા માત્રથી દૂર રહેવું. (૪) આપણે તેજનું કેન્દ્ર છીએ એમ જાણી લઇને આપણા તેજથી બીજાઓને તેજસ્વી બનાવવાં, (૫) આપણે સકળ શકિતનું મૂળ છીએ એમ ઓળખી લઇને આપણે હાથે સર્વ શકિતઓનું પોષણ થતું રહે, તથા યશપ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન સહજ ભાવે થાય એમ કરવું. તેમજ (૬) આપણે સાર્વવ્યાપક ઈશ્વરનું મંદિર જ છીએ યાને આપણા હૃદયમંદિરિયામાં જ ઇશ્વર રહે છે એવું જાણી લઇને આપણું હૃદય ખરેખાત જીવતું જાગતું પ્રભુમંદિર બની જાય એવો પ્રયત્ન કરવો." સારાંશ રૂપે આ જાતનો બોધ ઉપરોક્ત મંત્રોમાંથી, પાછળ બતાવેલી રીતે, તારવી શકાય. હવે, અર્થાપત્તિ દ્વારા યાને ઉપલા અર્થ પરથી અનિવાર્ય ઠરતાં અનુમાનો દ્વારા, આપણે શું શું ન કરવું તે પણ આ મંત્રો પરથી ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. તેનો હવે વિચાર કરીએઃ—

(૧) "આત્મઘાત કરી લેવો નહિ. (૨) દુર્મુખ બનેલી યાને વિકૃત વૃત્તિ ધારણ કરવી નહિ, (૩) આપણે સર્વથા દુર્બળ છીએ, એમ કહી કહીને દુર્બળતાનું ધ્યાન ન ધર્યા કરવું. (૪) નિસ્તેજ બનવા જેવું કોઈ પણ કાર્ય કરવું નહિ. (૫) અપયશ કિંવા અપકીર્તિ થાય એવું ખરાબ કૃત્ય ન કરવું, અને (૬) હૃદયમાં રાક્ષસી વૃત્તિને આશરો ન આપવો.

મનુષ્યે શું શું ન કરવું, તે એ જ મંત્રો પરથી આવી રીતે જાણી શકાય છે. આમ મન્ત્રોના અર્થનું મનન કરતા રહેવાથી તેમાંથી પુષ્કળ બોધ મળી શકે તેમ છે. અહીં આગળ તો માત્ર

દિશાસૂચન પૂરતો થોડો શો ભાવાર્થ જ દેખાડવામાં આવ્યો છે. વાચકોએ એ પદ્ધતિએ વિશેષ બોધ વિચારપૂર્વક મેળવી લેવો. હવે, આત્મશક્તિનું વર્ણન કરનારા એ મંત્રોને તપાસીએ:—

(४९) देवानां वह्नितमं, सस्नितमं, पप्रितमं, जुष्टतमं, देवहूतमं, असि । (१८९) देवानां प्रियं अनाधृष्टं देवयजनं असि ।

અર્થાત્—" દેવોને તેડી લાવનાર, તેમના દ્વારા શુદ્ધિ કરનાર તથા દેવોને નિમંત્રણ આપનાર તું જ છે. તેમજ દેવોને અત્યંત પ્રિય અને શત્રુઓથી દબાઇ ન જાય એવું દેવોનું પૂજન સ્થાન (પણ) તું જ છે.

આ મંત્રોનો આશય શો છે, તેનો વિચાર બરાબર કરવા માટે એક વૈદિક કલ્પના વાચકોએ અહીં સમજી લેવી જોઇએ. એ કલ્પના એવી છે કે ' આ શરીરમાં આત્માની સાથે સૂર્યાદિ દેવતાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે દેવતાઓના અંશ પણ આવીને રહેલા છે. હૃદયમાં જીવાત્મા, નેત્રસ્થાને સૂર્ય, નાસિકાસ્થાને પ્રાણ, એ પ્રમાણે અન્ય ઇંદ્રિયો અને અવયવો વિષે ઇતર દેવતાઓએ વાસ કરેલો છે. ઉપનિષદોમાં આ વિષે મબલક વર્ણન મળી આવે છે. 'જેમકે वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् । सूर्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत् । ઐ૦ ઉ૦ ૨/૪.

આ પ્રમાણે, આ શરીરમાં આ બધા દેવતાઓના દૈવી અંશો આવીને રહેલા છે. દેવતાઓના આ અંશાવતાર છે. આ દેવોને અત્રે કોણે બોલાવ્યા? એમને અહીં કોણ તેડી લાવ્યું? અહીં એ સર્વ દેવોની સાથે બીજું કોણ રહે છે? એ બધા દેવો પાસે કોણ કયાં કાર્ય કરાવે છે? કોણ આ દેવતાઓને અહીં સમર્થ બનાવે છે?– આ બધા પ્રશ્નનો ઉત્તર એક જ છે અને તે ' આત્મા.' આ

આત્મા જ એ બધા દેવતાઓને રથમાં બેસાડીને અહીં તેડી આણે છે, તેમને પોતપોતાના સ્થાનમાં સ્થાપે છે, તેમનું હિત સાચવે છે જરૂરી કામ મરજી પડે ત્યારે તેમની પાસે કરાવી લે છે, શત્રુએ તેમના પર હુમલો ન કરે તેવો યત્ન કરે છે. આ જ આત્મા પોતે યજમાન છે અને આ બધા દેવતાઓ ઋત્વિજ કિંવા સભાસદો છે. એવો આ યજ્ઞ આ ક્ષેત્રને વિષે સો વર્ષની મુદત લગી ચાલવાનો છે. યજ્ઞમાં વિક્ષેપ કરવાને રાક્ષસો તૈયાર છે. તેમના તરફથી વિઘ્ન ઉપસ્થિત ન થાય અને આ શતસાંવત્સરિક યજ્ઞ સાંગોપાંગ નિર્વિઘ્ને પાર પડે, એવો પ્રયત્ન કરવો એ આ આત્માને માટે અહીં ઇષ્ટ છે. સો વર્ષની ઋતુઓ ગાળનાર આ જીવાત્મા જ અત્રે સો વર્ષ લગી સત્કર્મો કરતો થકો '**શતઋતુ**' બને છે. જેના યજ્ઞમાં રાક્ષસ વચમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરે છે, અને તે યજ્ઞભૂમિનો ધ્વંસ કરે છે, તેનો યજ્ઞ નિષ્ફળ થાય છે અને '**શતક્રતુ**' થવાનો લાગ તેને આ જન્મમાં મળતો નથી. પણ જે પુખ્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી ૧૦૦ વર્ષ લગી પ્રશસ્ત કાર્યો કરતો રહે છે, તે **શતક્રતુ** બનીને નિજ જન્મનું સાર્થક કરે છે. આ વૈદિક કલ્પનાનો ખ્યાલ, ઉપરોક્ત મંત્રોમાંના શબ્દો પચ્યા મળી રહે છે. એટલે એ શબ્દો આ વૈદિક કલ્પનાના દ્યોતક છે. આ દૃષ્ટિએ ઉપલા શબ્દો તપાસવામાં આવશે તો તેમનો ખરો આશય તરત જ ખ્યાલમાં આવી જશે. અથર્વવેદ તેમજ ઉપનિષદોમાં આ જ મૂળભૂત કલ્પનાને રજૂ કરતાં પુષ્કળ વચનો મળી આવે છે. પુરાણોમાં પણ અનેક આખ્યાયિકાઓ આ જ કલ્પનાને વ્યક્ત કરવાને સારૂ લખાયેલી છે. એ બધાનો મેળ બેસાડીને મંત્રોના અર્થ બેસાડવા જોઇએ. એનું તાત્પર્ય એ છે કે આપણું શરીર એ દેવતાઓનું મંદિર હોઇ તેમાં પરબ્રહ્મના અંશરૂપે જીવાત્મા બિરાજેલો છે, અને સૂર્યાદિ બીજા દેવતાઓના અંશ પણ તેની સાથે તે મંદિરમાં આવી વસેલા છે.

એ સઘળા દેવોનું આ મંદિરિયું ખરેખરનું જ 'દેવમંદિરિયું' બને અને રાક્ષસોના કબજામાં તે ન જાય તે કામ આ વૈદિક ધર્મને પાર પાડવાનું છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય દેવતાઓનું જીવતું જાગતું દેવમંદિર બને, યાને મનુષ્યનો આત્મા એ પરમાત્માનો અમૃતપુત્ર છે એવો દેવત્વનો અનુભવ મનુષ્ય મેળવે, એવી તજવીજ કરવાનું આ વૈદિક ધર્મે સ્વીકાર્યું છે. તેની સિદ્ધિ અર્થે જ આ મંત્રોમાં આ જાતનો ઉપદેશ ભરવામાં આવ્યો છે. આ રહસ્ય પિછાણી લઈ અને તેનું યોગ્ય રીતે મનન કરી પ્રત્યેક જણે પોતાના અંતરમાં રહેલી આ દૈવી શક્તિઓનો અનુભવ મેળવી, દૈવી વાતાવરણમાં વિહરી, જન્મને સાર્થક કરવો.

ધારકશક્તિ

આત્મા સૂર્યાદિ દેવતાઓને અહીં લઇ આવે છે, પોતે રહે છે ત્યાં લગી તેમને પકડી રાખે છે અને સર્વ શક્તિઓથી ધારણ કરે છે. એવો એ ધારકશક્તિવાળો છે, તે બતાવનારા મંત્રભાગો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧૦૪) ध्रुवं असि । (૧૧૧) धर्त्रं असि ।
(૧૦૮) धरुणं असि । (૨૦) विश्वधा असि ।

અર્થાત્—' તું સ્વતઃ ધ્રુવ કહેતાં સ્થિર હોઇ બીજાંઓને ધારણ કરે છેઃ તું વિશ્વધા કહેતાં સર્વને ધારણ કરવાવાળો છે.

શરીરની અંદર પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, અને સૂર્યાદિ દેવતાઓના અંશોને એણે કેવી રીતે આકર્ષી લીધા છે અને ધારણ કરી રાખ્યા છે તે જોઇ, તેની ધારકશક્તિ વિષે અચંબો ઉપજે છે. એની અંદર ધારકશક્તિ હોવાને કારણે જ તે આપણું, કુટુંબનું, સમાજનું, રાષ્ટ્રનું કિંવા વિશ્વકુટુંબનું ધારણ પોષણ કરી શકે છે. પોતાની અંદરની ધારકશક્તિને વધારીને તેના વડે

સમાજને ધારણ કરવો જોઇએ. અંતઃશક્તિથી બાહ્ય પરિસ્થિતિને યથાયોગ્ય ધારણ કરી શકાય છે એ વાત જેને સમજાઇ જાય છે, તેને જ પોતાની ધારકશક્તિનું યથાયોગ્ય જ્ઞાન થયું છે એમ સમજવું. એ ધારકશક્તિને ઓળખવી, અનુભવવી અને વિકસાવવી એ વૈદિક ધર્મનું ધ્યેય છે. વૈદિક ધર્મના નિયમો એ શક્તિને વધારવા અથવા વિકસાવવા માટે જ છે.

જ્ઞાન અને વાચા

મનુષ્યની અંદર જ્ઞાન કહેતાં જાણવાની શક્તિ હોઈ, મેળવેલું જ્ઞાન પ્રકટ કરવા માટે વાચાશક્તિ પણ છે. ' મનુષ્ય જ્ઞાન સંપાદન કરી શકે છે માટે તેવું તું કર ' એવો ઉપદેશ કર્યો છે.—

(१०७) ...ब्रह्म गृभ्णीष्व । (११५) चित्त स्थ ।

અર્થાત્—' તું જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર કિંવા જ્ઞાનને અપનાવ કારણ તમે બધાં જ મનુષ્યો ચૈતન્યશક્તિથી યુક્ત છો ' જેઓ ચૈતન્યયુક્ત છે, તેઓથી જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય છે. એટલે તમારે મનુષ્યોએ તેમ કરવું જ જોઇએ. એ જ્ઞાન મનુષ્યની બુદ્ધિમા રહે છે. જે મનુષ્યની બુદ્ધિ જેટલા પ્રમાણમા ખીલી હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમા તેની યોગ્યતા વા કિંમત અંકાય છે. એટલે જેવી જેની બુદ્ધિ કિંવા જેવું જેનું જ્ઞાન તેવી જ કોટિનો તે મનુષ્ય ઠરે છે. આ સમજાવવા નીચેના મંત્રોમા કહે છે કે—

(१२१) पर्वती धिषणा असि । (१२४) पार्वतेयी धिषणा असि ।

અર્થાત—" પૃષ્ઠવંશ (કરોડ) રૂપી પર્વત મધ્યે રહેનારી બુદ્ધિ તું છે. ' એટલે કે ' મસ્તકના તથા સમગ્ર પૃષ્ઠવંશ કિંવા કરોડરજ્જુના જ્ઞાનતંતુઓમાં બુદ્ધિનું તત્ત્વ જેવું મોજુદ હોય છે, તેવા જ પ્રકારનો તું હોય છે. બુદ્ધિના પ્રમાણ જેટલી તારી

યોગ્યતા દરે છે. " જેવી બુદ્ધિ, તેવો માણુસ. મસ્તકને વિષે વેહવારૂ બુદ્ધિનું, અને પૃષ્ઠવંશમાં ઉપજત કિંવા સંસ્કારજન્ય સહજ-બુદ્ધિનું રહેઠાણુ છે. આ બુદ્ધિઓ જેટલા પ્રમાણુમા ઓછી વત્તી હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણુમા મનુષ્યની યોગ્યતા ઓછી વત્તી અંકાય છે. એટલા સારૂ મનુષ્યે ઉત્તમ જ્ઞાન સંપાદન કરીને પોતાની યોગ્યતા કિંવા લાયકીમાં વધારો કરવો જોઇએ. પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાનનો લાભ બીજાઓને આપવા સારૂ વાણીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. એ સબધીનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે છે.—

(૮૭) વાચઃ વિસર્જનમ્ । (૯૩) મધુજિહ્વઃ અસિ । (૯૪) ઇષ ઊર્જ આવદ ।

અર્થાત્ કે —" હે મનુષ્ય ! **વાચઃ** કહેતાં ભાષણુ કરવાનો, અને **વિસર્જનમ્** કહેતાં **વિશેષેણ સર્જનં** યાને વક્તૃત્વ કરવાનો ગુણુ તારી અંદર છે. તું મન પર લે તો મધુર બોલનારો થઇ શકે તેમ છે. માટે સર્વને ખાવાપૂરતું ધાન મળે, અને સર્વની શક્તિ કિંવા બળ વધે તેવા ઉપાયસૂચક જ્ઞાનનો તું બધાને ઉપદેશ કર."

મનુષ્યની અંદર રહેલી જ્ઞાન, બુદ્ધિ અને વક્તૃત્વશક્તિઓનો આવો ઉપયોગ કરતા રહેવાનું વેદોએ ફરમાવ્યું છે. બધાં જ મનુષ્યોને પેટપૂર ખાવાનું મળવું જોઇએ, અને તેમની શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક તેમજ આત્મિક તાકાતમા વધારો થતો રહેવો જોઇએ. એવી સ્થિતિ પેદા કરવાનો ભાર સમાજમાંના વક્તૃત્વ-શક્તિવાળાઓને શિર લદાયો હોઇ તેની ઓળખ તેમને થવી જોઇએ. સમાજના નેતાઓને વેદોએ આ ઉપદેશ દ્વારા જાગૃત થઇ જવાની પ્રેરણા કરી છે. આ ઉપદેશ લક્ષમાં લઇને વક્તાઓકોએ પોતાની જવાબદારીને પિછાની લઈ જનતાને પોતાની મધુર વક્તૃત્વકળા દ્વારા એવા માર્ગે દોરી જવી ઘટે કે જેના યોગે તેમને પેટપૂરતું ખાવાનું

મળી શકે અને તેમની તાકાત બધી રીતે વધે. આ સાર્વજનિક હેતનું કામ હાથ ધરાતાં સ્વાર્થી લોકો ભયનું વાતાવરણ ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તેથી ન ગભરાવા વિષે વેદની આજ્ઞા છે કે—

નિર્ભયતા

(૧૪૭) मा भेः । (१४८) मा संविक्थाः ।

" હે મનુષ્ય તું બીશ મા, તેમજ (લોકજાગૃતિના સત્કાર્યમાંથી) પીછેહઠ પણ કરીશ મા. "

જનસમાજની એકેએક વ્યક્તિને પેટપૂર ખાવાનું મળે અને તેમની શક્તિ ક્ષીણ ન થાય પણ તાકાત વધતી રહે, એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે તું જે ચળવળ ઉપાડે, તે વખતે એ ચળવળના વિરોધીઓ તને ગમે તેવી બીક બતાવે પણ તું બિલકુલ બીશ નહિ. કારણ કે તારો પક્ષ સત્પક્ષ છે, અને સત્પક્ષનું અવલંબન કરનારની પીઠ પરમેશ્વર પોતે સંભાળે છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને તું તારી ચળવળ આગળ ધપાવતો રહેજે. તમારા બધાંના પ્રબળ પુરુષાર્થ પર જ તમારા બધાંના સુખકલ્યાણનો આધાર છે, એ રખે ભૂલતો ! આ સદ્હેતુની સિદ્ધિ અર્થે પુષ્કળ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનો છે. તે પૈકી ઉદાહરણ દાખલ કેટલીક બાબતો નીચે આપીએ છીએ:—

(૯) अनमीवाः । (१०) अयक्ष्मा ।
(૮) प्रजावतीः (प्रजाः) ।

યાને " હે મનુષ્યો ! તમારે નીરોગી અને તંદુરસ્ત થવું જોઇએ, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તમ સંતતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. "

નીરોગી થવું, તંદુરસ્ત બનવું, અને તે પછી ઉત્તમ સંસ્કાર–

એવો ન હોય, તથા જેનું રાજ્યશાસન પ્રજોન્નતિકર ન હોય તેને કર આપવો નહિ. એમ કરવાનો તમોને હક્ક છે. ખરાબ રાજ્યતંત્રને સુધારવાનો આ એક જ ઇલાજ છે. " **विशि राजा प्रतिष्ठितः** : (વા૦ યજુ૦ ૨૦/૯) અર્થાત્ પ્રજાને આધારે જ રાજા ટકી શકે. પ્રજાના સહકાર ઉપર જ રાજાના રાજ્યપદની સ્થિરતા અવલંબે છે, એવું યજુર્વેદે આગળ કથેલું જ છે. એનો ફલિતાર્થ એ જ કે પ્રજાનો સહકાર બંધ પડતાં રાજાથી કેવળ પોતાની શકિતના જોરે રાજગાદી પર ટકી શકાતું જ નથી. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે " તમે ચોર વ પાપીના અમલને કબૂલ રાખશો નહિ. " એનો સરળ અર્થ એ જ કે એવા રાજ્યતંત્ર માથેનો તમારો સહકાર પાછો ખેંચી લેજો.

માતૃભૂમિની ભક્તિ

મનુષ્ય જે ભૂમિમાં જન્મ્યો હોય અને ઊછર્યો હોય તે ભૂમિ તેની માતૃભૂમિ કહેવાય. માતાનું ધાવણ બાળકને માટે જેમ આવશ્યક મનાયું છે, તે જ પ્રમાણે માતૃભૂમિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાનો લાભ તેની પ્રજાને જ, તેના વતનીઓને જ મળવો જોઇએ. એ ભોગ-પદાર્થો કયા ને કેવા છે તે નીચેના મંત્રમાં બતાવ્યું છેઃ-

(૧૭૦) **सुक्ष्मा, शिवा, स्योना, सुषदा, ऊर्जस्वती, पयस्वती च असि ।**

અર્થાત્ કે—" હે માતૃભૂમિ ! તું બળ દેનારી, કલ્યાણ કરનારી, આનંદ આપનારી, બેસવા ઊઠવા માટે સુવિશાળ સ્થાન ધરાવનારી, તથા ખાનપાનની સમૃદ્ધિવાળી છે. "

માતૃભૂમિ પાસેથી આ બધી ચીજો આપણને પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેનું મહત્ત્વ દરેકના દિલમાં વસી જવા જેવું છે. અને તેથી જ—

સંતાન સતતિ ઉત્પન્ન કરવી, એ માટે તમારે પ્રયત્નશીલ થવુ જોઈએ જ્યા ત્યા રોગચાળા ચાલતા હોય, લોકોને ખાવાનાં સાસા પડતા હોય એવી સ્થિતિ ચોમેર પ્રવર્તતી હોય, તો તમે તમારી ફરજ ચૂક્યા છો એવુ ઠરશે તમારી એ ફરજ ન ચૂકાય એ ખૂબ સભાળવાનુ છે આનુ તાત્પર્ય આ છે કે—

(૫) आप्यायध्वम् ।

અર્થાત્—'તમે બધા પોતપોતાનો સર્વાંગી ઉત્કર્ષ કરો યાને જેને માનવીનો ઉત્કર્ષ કહી શકાય તેવી સકળ બાબતોમા તમારી અખંડ ઉન્નતિ થતી રહો." એવુ બની આવે તે સારૂ તમારા મનની ખાત્રી હોવી જોઇએ કે—

(૬) अघ्न्या (प्रजा) । (११) स्तेन च मा ईशत । (१२)अघशंस च मा ईशत ।

અર્થાત્ કે—તમે શસ્ત્રાસ્ત્રથી નાશ પામવાયોગ્ય નથી, એટલે તમે વધવા યા વિકસવાને યોગ્ય છે. તેથી તમારો અધિમાને કિંવા શાસનકર્તા ચોર ન હોય તથા પાપી પણ ન હોય " મતલબ કે ચોર તથા પાપીનો અમલ તમે ન રાખજો. ચોર અને પાપી તમારા પર શાસન ચલાવવા લાગે ત્યારે તમે તેના શાસનની ધુમરીને ફગાવી કાઢજો. કારણ કે એવા ચોર અને પાપીના રાજ્યઅમલમા રહેવાથી તમારો અભ્યુદય જોઇતા પ્રમાણમા થશે નહિ, એટલા માટે ચોર વા લૂટારૂ વૃત્તિના શાસકના અમલનો સહુએ વિરોધ કરવો જોઇએ. તમે—

(૭,) इन्द्राय भागम् । કહેતા,

' રાજાને તમારી પેદાશનો યોગ્ય ભાગ કર રૂપે ભલે દેજો." પણ જે રાજા ચોર કે પાપી ન હોય અને જે તમારી ઉન્નતિ સાચે સાચ કરતો હોય તેને જ તેવો કર આપજો. જે રાજા

એવો ન હોય, તથા જેનું રાજ્યશાસન પ્રજોન્નતિકર ન હોય તેને કર આપવો નહિ. એમ કરવાનો તમોને હક્ક છે. ખરાબ રાજ્યતંત્રને સુધારવાનો આ એક જ ઇલાજ છે. " विशि राजा प्रतिष्ठितः : (વા૦ યજુ૦ ૨૦/૯) અર્થાત્ પ્રજાને આધારે જ રાજા ટકી શકે. પ્રજાના સહકાર ઉપર જ રાજાના રાજ્યપદની સ્થિરતા અવલંબે છે, એવું યજુર્વેદે આગળ કહેલું જ છે. એનો ફલિતાર્થ એ જ કે પ્રજાનો સહકાર બંધ પડતાં રાજાથી કેવળ પોતાની શક્તિના જોરે રાજગાદી પર ટકી શકાતું જ નથી. એટલે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે " તમે ચોર વ પાપીના અમલને કબૂલ રાખશો નહિ. " એનો સરળ અર્થ એ જ કે એવા રાજ્યતંત્ર માથેનો તમારો સહકાર પાછો ખેંચી લેજો.

માતૃભૂમિની ભક્તિ

મનુષ્ય જે ભૂમિમાં જન્મ્યો હોય અને ઊછર્યો હોય તે ભૂમિ તેની માતૃભૂમિ કહેવાય. માતાનું ધાવણ બાળકને માટે જેમ આવશ્યક મનાયું છે, તે જ પ્રમાણે માતૃભૂમિની સમૃદ્ધિ ભોગવવાનો લાભ તેની પ્રજાને જ, તેના વતનીઓને જ મળવો જોઇએ. એ ભોગ-પદાર્થો કયા ને કેવા છે તે નીચેના મંત્રમાં બતાવ્યું છેઃ-

(૧૭૦) सुक्ष्मा, शिवा, स्योना, सुषदा, ऊर्जस्वती, पयस्वती च असि ।

અર્થાત્ કે—" હે માતૃભૂમિ ! તું બળ દેનારી, કલ્યાણ કરનારી, આનંદ આપનારી, બેસવા ઊઠવા માટે સુવિશાળ સ્થાન ધરાવનારી, તથા ખાનપાનની સમૃદ્ધિવાળી છે. "

માતૃભૂમિ પાસેથી આ બધી ચીજો આપણને પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેનું મહત્ત્વ દરેકના દિલમાં વસી જવા જેવું છે. અને તેથી જ—

(१७१) ..जीवदान पृथिर्वी उदादाय धीरासः तां अनुदिश्य स्वधाभिः...यजन्ते ।

"...જીવનદાત્રી માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર કાજે ધીર પુરૂષો તેને નિમિત્તે...નિજ ધારકશક્તિ દ્વારા...આત્મયજ્ઞ કરે છે."

મતલબ કે માતૃભૂમિનો ઉદ્ધાર થાય એ ઉદ્દેશથી માતૃભૂમિમાં વસતા સઘળા ધીર વીર જનો પોતપોતાની તમામ શક્તિ માતૃભૂમિના ઉદ્ધારના કામે સમર્પણ કરે છે. અને તેમ કરતાં તેઓ શું કહે છે તે જુઓઃ—

(६५) त्वया वय सघातं संघात जेष्म । (१०६, ११०, ११३) ब्रह्मवनि क्षत्रवनि सजातवनि त्वा भ्रातृव्यस्य वधाय उपदधामि ।

અર્થાત્—" હે માતૃભૂમિ ! તારા પ્રત્યે એક સરખો સદ્ભાવ રાખવાવાળા અમે શત્રુસમૂહોનો પરાભવ નક્કી કરીશું. તું જ્ઞાની, શૂર, તથા સ્વજાતીય લોકોનું હિત કરવાવાળી છે. તેથી તારી સાથે જેઓ દુશ્મનાવટ કરશે, તારો જેઓ વિરોધ કરશે તેમનો અમે સંહાર કરીશું."

માતૃભૂમિના ભક્તો આવી ભાવના મનમાં સેવતા થકા માતૃભૂમિની ભક્તિથી પોતાનાં અંતઃકરણ ભરી કાઢે છે અને તે પ્રમાણે વર્તન રાખીને નિજ કર્તવ્ય યથાયોગ્ય બજાવતાં બજાવતાં ઉન્નત થાય છે.

બળ

માતૃભૂમિની સેવા કરવા માટે બળની જરૂર છે. શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક તથા આત્મિક બળનો અભાવ હોય તો મનુષ્યથી

માતૃભૂમિની સેવા બરાબર કરી શકાતી નથી. તે માટે વેદનો આદેશ શો છે તે જુઓઃ—

(१) इषे त्वा । (२, १८०) ऊर्जे त्वा ।

(५१) दृहस्व । (२१) परमेण धाम्ना दृहस्व ।

યાને-" અન્ન અને બળ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તારે યોગ્ય તે તજવીજ કરવી જોઇએ. તું દૃઢ થા, પરમ ધામવાળી પરમેશ્વરની સહાયથી તું સુદૃઢ થા, બળવાન થા. "

આ પ્રમાણે બળ વધારીને જનતાજનાર્દનની ઉન્નતિ સારૂ મનુષ્યે પોતાની જાતને યોગ્ય બનાવવી એવો આદેશ વેદ કરે છે. કારણ વૈદિક ધર્મની દૃષ્ટિએ તો—

(१४१) धृष्टि· असि । (१०१) घर्मः असि ।

" હે મનુષ્ય ! તું ધૈર્યની મૂર્તિ છે, અને ચેતના અર્પનારી ઉષ્ણતા છે. "

ધૈર્ય અને ચેતના એ તો મનુષ્યના સ્વાભાવિક ગુણ છે. તો પછી મનુષ્ય બીએ છે તે શાથી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એટલો જ કે મનુષ્યને પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિનું ભાન વ જ્ઞાન ન હોવાને કારણે જ તે બીએ છે. બાકી, ખરી રીતે તો પાશવી શક્તિથી તેને બીવાપણું મુદ્દલ નથી, કારણ કે તે સ્વયં ચૈતન્યસ્વરૂપ અજ આત્મા છે, અને તેની શક્તિ અદમ્ય છે. કારણ એ પોતે જ—

(४५) धूः असि । (१५७) धिपतः घधः असि ।

(१५५, सहस्रभृष्टिः शततेजाः तिग्मतेजाः असि ।

(१५४) इन्द्रस्य दक्षिणः बाहुः असि ।

અર્થાત્ કે—" તું શત્રુઓને ડોલાવી દેનારો છે, શત્રુઓનો

સંહાર કરનારો છે. તીક્ષ્ણ ધારવાળું પાણીદાર હથિયાર તું જ છે. સાક્ષાત ઈન્દ્રનો જમણો હાથ તું જ છે. "

સઘળી જાતનાં આયુધોથી સજ્જ હોઈએ છતાં હૈયામાં હામ ન હોય તો બધાં જ શાસ્ત્રાસ્ત્રો નકામાં ભાર રૂપ થઈ પડે છે. તેથી સઘળાં શાસ્ત્રાસ્ત્રોમાં મનુષ્યનું અંતઃકરણ વા હૈયું જ વધારે શ્રેષ્ઠ છે, વધારે તેજદાર છે. હૈયામાં હામ હોય તો જ પરાક્રમનાં કામો થઈ શકે. હથિયારોનું હથિયારપણું મનની તેજસ્વિતા પર આધાર રાખે છે. હૈયામાં હામ ન હોય ને મન નિર્બળ હોય તો ફાવે તેટલાં કાતિલ આયુધો પણ નકામાં નીવડે છે.

આ અધ્યાયમાં રજૂ થયેલા ઉપદેશનું ધોરણ આ પ્રકારનું છે. હવે, આપણે આ અધ્યાયમાંના બીજા ઉપદેશોનો વિચાર કરીશું.

કોની પ્રેરણા ?

કર્મ કરવાની પ્રેરણા મનુષ્યને કોણ કરે છે અને એ પ્રેરણા શાથી થાય છે, એ સંબંધમાં નીચેના મંત્રભાગો છે:—

(૩૪) कः त्वा युनक्ति ? (૩૫) स त्वा युनक्ति ।
(૩૬) कस्मै त्वा युनक्ति ? (૩૭) तस्मै त्वा युनक्ति ।

અર્થાત્—" કોણ તને કર્મ સાથે જોડે છે ? તો કે તે તને જોડે છે. શા માટે તે તને કામે લગાડે છે ? તો કે તેને સારૂ તે તને કામે લગાડે છે. "

આ મંત્રભાગ તદ્દન સંદિગ્ધ છે. એમાં રહેલા ઉપદેશનો ખરો ખ્યાલ નીચેના મંત્રભાગોની સહાયથી જ આવી શકે તેમ છે:—

(૬૦) भूताय त्वा । (૬૧) न अ-रातये । (૧૪૩) ऊरुप्रथाः ऊरु प्रथस्व ।

માને—' ઉન્નતિ કિંવા ઉત્કર્ષ સારૂ તને ઉત્પન્ન કર્યો ', શત્રુના હાથમા ફસાઇ પડવા અને નામશેષ થવા સારૂ નહિ ાટે તું પુષ્કળ યશ મેળવીને યશસ્વી થા. "

આ પ્રેરણા પરમાત્માની છે પ્રત્યેક મનુષ્યના અંતરમા મે પ્રેરણાને સ્થાન મળેલું છે આપણી ઉન્નતિ થાય, આપણો ઉત્કર્ષ થાય, આપણું કલ્યાણ થાય એવી જે ભાવના કેવા ઇચ્છા મનુષ્યના દિલમા હોય છે, અને તેની પાસે બધી ખટપટ કરાવે છે, તે ભાવના વા ઇચ્છા એ જ પ્રભુદત્ત પ્રેરણા હોઇ ો જ મનુષ્યને ઉન્નતિના કાર્યો કરવા દોરે છે પણ ઘણીવાર મનુષ્ય મમા ભૂલો પડી ' અગતયો ' કહેતા શત્રુઓની જાળમા ફસાઇ ડે છે. આપણી નામના વા કીર્તિ થાય એવી પણ મહત્ત્વાકાંક્ષા નુષ્યના દિલમા જે હોય છે, તે સુદ્ધા ઇશ્વરદત્ત પ્રેરણાનુ જ વરૂપ હોઇ ઉન્નતિને સહાયકર્તા જ થઇ પડે છે. પરંતુ એ બધી ઇચ્છાઓ ત્યારે જ ઉન્નતિના માર્ગમા ઉપકારક નીવડે છે, કે જ્યારે મનુષ્ય પોતે કમર કસીને ઉન્નતિ માટે પ્રયત્નવાન બને છે. મનુષ્યના મનમા એવો ઉગ્ર નિશ્ચય થવો જોઇએ કે—

(૬૨) स्व अभिविख्येपम् ॥

માને—" આત્મપ્રકાશ મને દેખાવા દે. " અર્થાત્ કે પોતાના અંતર્ગતમાનું તેજ પ્રકાશિત થવાના માર્ગમા જે અડચણો રહેલી હાય તે દૂર હઠાવી દેવી જોઇએ. ' હુ આત્મશુદ્ધિ કરી પોતાનો આત્મપ્રકાશ પ્રકટાવીશ ' એવા પ્રકારનો વિચાર મનમા દઢાવવો જોઇએ. એટલે પછી મન આડે માર્ગે જતુ નથી, અને ઉન્નતિ માટેની સર્વ અંતઃપ્રેરણા તેને સહાય રૂપ બને છે, ને તેને પરિણામે તે ક્રમે ક્રમે ઉન્નત થતો જાય છે, મનુષ્યની ઉત્પત્તિ જ પુરુષાર્થ કરવા માટે છે. જુઓ.—

(૩૮) कर्मणे वाम् (૩૯) वेषाय वाम् ।

અર્થાત્--" કર્મને વાસ્તે તમને પ્રવૃત્ત કરૂં છું: પોતાના ઘર તરફ ભાળો એટલા ખાતર તમને પ્રવૃત્ત કરૂં છું."

મતલબ કે તમારા પોતીકા પુરુષાર્થ-પ્રયત્નથી તમારે તમારા ઘરની સ્થિતિ સુધારવી જોઇએ. ઘર એટલે શરીર. ઘર, ગામ, પ્રાંત, દેશ, રાષ્ટ્ર અને જગત આ બધા ઘર જ છે. એમાં માત્ર વિસ્તાર પુરતો જ ભેદ છે કોઇનો વિસ્તાર નાનો છે તો કોઇનો મોટો છે. જેના તેના અધિકાર પ્રમાણે ઘરનો વિસ્તાર નાનો મોટો હોય છે. કોઇનું ઘર સમગ્ર વિશ્વ હોય છે, તો કોઈનું ચાર દિવાલોથી જ અંતરાયલું હોય છે. ઘર ફાવે તેવું ને ફાવે તેટલું હોય, પણ સૌએ પોતપોતાનું ઘર શત્રુઓથી બચાવવાનું ને ઉત્તમ સ્થિતિમાં રાખવાનું તો છે જ. અને તે માટે મનુષ્યને જે તે કર્મ કરવાં પડે છે આપણે આપણું કામ કર્યું કે નહિ, તે જેણે તેણે તપાસી લેવાનું હોય તે માટે પૂછે છે કે—

તમે શું કર્યું ?

કર્તવ્યજાગૃતિનું સૂચન કરવા માટે જ નીચેના મંત્રોમાં કહ્યું છે કે:—

(૨૭) कां अधुक्षः ? (૨૮) सा विश्वायुः ।

(૨૯) सा विश्वकर्मा । (૩૦) सा विश्वधायाः ।

અર્થાત્ કે—અહો ! તમે કોનું દૂધ કાઢયું છે ? તમારે ઘેર વિશ્વાયુ કહેતાં સર્વના આયુ રૂપી જે ધેનુ વા ગાય છે તેનું દૂધ પીને તમે દીર્ઘાયુ બન્યા છો ? કે પછી **વિશ્વકર્મા** કહેતાં સર્વ કર્મશકિત રૂપી બીજી ધેનુ છે તેનું દૂધ કાઢીને તેના યોગે તમે અત્યંત પુરુષાર્થી બન્યા છો ? કે પછી **વિશ્વધાયા.**

કહેતાં સર્વધારક શક્તિ રૂપી ગાય જે તમારી પાસે છે તેનુ દૂધ પીને તમે ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય વધાર્યું છે ? ''

આ ત્રણમાંથી તમે શું કર્યું છે ? એ કર્યા વિના તમારી ઉન્નતિ શી રીતે થાય ? જાતે તસ્દી લીધા સિવાય, પંડે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યા વગર તમારી ઉન્નતિ ક્યાંથી અને કેવી રીતે સંભવે ? માટે ઊઠો, આળસ ખખેરો અને પ્રયત્ન કરવા માંડો યાને યત્ન કરો.

યજ્ઞનું મહત્ત્વ

યજ્ઞથી સર્વ નિર્બળતા નષ્ટપ્રાય બને છે, અને મનુષ્ય સબળ થઇને ઉન્નત બને છે. મનુષ્યે પોતાની ઉન્નતિ અર્થે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એનો અર્થ એ કે તેણે યત્ન કરવો જોઈએ. યત્ન એટલે ઉન્નતિ, અભ્યુદય કિંવા ઉદ્ધાર માટેનો પ્રયત્ન. એ બતાવવા સારૂ વેદમંત્ર કહે છે કે—

(૧૪૯) अ-तमेरुः यज्ञः ।

યાને—" યત્ન સુદૃઢતાનું સાધન છે. " યત્ન કરતા રહેવાથી ઢીલાપણું નાબુદ થઇને શત્રુનો સામનો કરવાની શક્તિ કેળવાય છે. યત્નનો અર્થ જ એ કે પોતાની શક્તિ બીજાંને માટે સમર્પણ કરવી યાને ખર્ચવી. પહેલો યત્ન પોતાના ઘર કિંવા કુટુંબમાં જ શરૂ થાય છે. ઘર એટલે પતિ, પત્ની અને સંતતિ. પતિ પોતાની શક્તિ પત્નીના શ્રેય અર્થે ખર્ચી આત્મયત્ન કરે, પત્ની પોતાના પતિના લાભાર્થે પોતાની તમામ શક્તિઓ ખર્ચીને યત્ન કરે, અને માબાપ છોકરાંઓ કાજે અને છોકરાંઓ માબાપ સારૂ પોતપોતાની શક્તિ ખર્ચીને આત્મસમર્પણ રૂપી યત્ન કરે, ત્યારે જ ગૃહમખ સિદ્ધ થયો કહેવાય. એવો ગૃહમખ જ્યાં સુધી ચાલુ રહે છે, ત્યાં સુધી ઘરની કિંવા કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા વધતી ને ફેલાતી રહે છે. પણ તેમાં એકાદને પક્ષે જો ત્રુટિ આવી જાય છે, યાને પરસ્પરમાં અસંતોષ

કિંવા અણુરાગ ઉત્પન્ન થાય છે ને એક બીજા વ્યક્તિગત સ્વાર્થને જ વિચારતા બને છે, એટલે ઘરની પ્રતિષ્ઠા તૂટે છે, યાને ઘર કિંવા કુટુંબ તરીકે જે સંઘશક્તિ હતી તે નષ્ટપ્રાય બને છે ત્યાગનો આ નિયમ સકળ સંસારની સુસ્થિતિ માટે એકસરખો ઉપયોગી છે

શરીરના બધા અંગો શરીરની સુસ્થિતિ માટે જ્યાં લગી એકરૂપે કામ કરે છે, ત્યાં લગી જ શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સચવાઈ રહે છે તે જ પ્રમાણે ઘરના સઘળા માણસો ઘરની પ્રતિષ્ઠા સારૂ એકસરખો ને એકધારો પ્રયત્ન જ્યાં સુધી કરતા રહે, ત્યાં સુધી જ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા કાયમ રહે છે યાને કુટુંબ શક્તિશાળી બની રહે છે તે પછી કુટુંબ ઘસાઈ ગયું ગણાય છે રાષ્ટ્રની બાબતમાં પણ આ જ પ્રમાણે સમજવાનું છે આ દષ્ટિએ યજ્ઞની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે થાય કે—" **અંશે પૂર્ણને માટે આત્મસમર્પણ કરી દેવું એનું નામ યજ્ઞ** " અને આ જાતનો યજ્ઞ બધાંને જ લાભદાયક બને છે બધાયની ઉન્નતિ થાય છે સુસ્થિતિ બની રહે છે, અને તાકાત ટકી રહે છે. આવા પ્રકારના વિવિધ યજ્ઞોની યોજના આ યજુર્વેદે લોક સમક્ષ રજૂ કરી છે એ જ શ્રેષ્ઠ કર્મ છે અને એ જ ઉન્નતિસાધક કર્મ છે.

આત્મશુદ્ધિ

શ્રેષ્ઠ કર્મ કરવા કાજે આપણે જાતે શુદ્ધ થવું જોઈએ આ શુદ્ધિ કાયિક, વાચિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને આત્મિક એવી અનેકવિધ હોઈ શકે મન શુદ્ધ ન હોય તો કોઈપણ કાર્ય બરાબર થઈ શકતું નથી તે જ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ મેલ જો બનાઈ ગયો હોય છે, તોપણ શ્રેષ્ઠ કર્મ થઈ શકતું નથી એટના માટે મુદ્દામ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

(૭૬) दैव्याय कर्मणे शुंधध्वम् । (૭૭) देवयज्याय शुंधध्वम् । (૭૮) यत् व. अशुद्धा पराजघ्नु तत् व शुन्धामि ।

અર્થાત્—" દિવ્ય કર્મ કરતી વેળા શુદ્ધ થાઓ. દેવનાનું યજનપૂજન કરવું હોય ત્યારે શુદ્ધ બનો. તમે જો એ પ્રમગે અશુદ્ધ હશો તો તમારો પરાભવ થશે. માટે શુદ્ધ થાઓ, શુદ્ધ થાઓ !"

તાત્પર્ય કે મલિનતા એ પરાભવ કિંવા હારનુ કારણ છે, ત્યારે શુદ્ધતા કિંવા પવિત્રતા એ વિજયનુ મૂળ છે, એવો આ મત્રનો ધ્વનિ છે. ઉત્તમ કર્મ કરવાના હોય ત્યારે પ્રથમ શુદ્ધ થવુ જોઇએ. આ સકળ ઉપદેશ મનન કરવા જેવો છે. સાર્વજનિક કિંવા જાહેર કામમા પડેના માણસો ઘણીવાર મોહના ભોગ બનીને યાને મોહવશ થઇને ઊંધે રસ્તે ચઢવા જેવી પ્રવૃત્તિઓ આદરતા જણાય છે તેનુ કારણ એ જ કે તેમની અંદર કોઇક ને કોઇક સ્થળે મેલ ભરાયલો હોય છે. નિર્મળ અંત કરણવાળો મનુષ્ય મોહનો ભોગ બનતો નથી. એટલે જ આત્મશુદ્ધિની આવશ્યકતા હોઇ તે માટે કહેવામા આવ્યુ છે કે—

(૨૨) मा ह्वाः ।

યાને—" કુટિલ બનો નહિ." જે કઇ કરવું હોય તે સરળપણે કરો તે જ પ્રમાણે—

(૩૩) अह अनृतान् सत्य उपैमि । व्रत चरिष्यामि, तत् शकेयम्, तत् मे राध्यताम् ।

અર્થાત્ કે—" હુ અસત્યને છોડી સત્યનો અંગીકાર કરું છું. સત્યનું આ વ્રત હુ પાળુ છુ મારું આ વ્રત પાર પડે અને મને તેમા યશ મળે."

આ સત્યપાલનની પ્રતિજ્ઞા મનુષ્યે લેવી જ જોઇએ. આ

સત્યપાલનની પ્રતિજ્ઞા લેવી ને તે બરાબર પાળવી, એ જ આત્મ શુદ્ધિનો સરળ માર્ગ છે. સત્યનિષ્ઠ મનુષ્ય નિર્દોષ હોય છે, અને તે શ્રેષ્ઠ કર્મ કરતો થકો અભ્યુદય અને નિશ્રેયસને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવું આચરણ રાખીને—

(૬૩) पृथिव्या दुर्याः दृंहन्ताम् ।

યાને—' પૃથ્વી પરના સઘળા ઘરબાર સુદૃઢ કરો. " કોઈ પણ બાજુથી શત્રુ તમારી અંદર ઘૂમવા ન પામે અને તમારાથી સુખે રહી શકાય એવી તજવીજ કરો. હવે, જેમ તેમ જીવવાનું નથી પણ પૂર્ણાયુષ પ્રાપ્ત કરવાનું હોઇ, તે માટે કહે છે કે—

(૧૪૨) विश्वायु (अस्ति ।)

(૧૨૯) आयुषे दीर्घां प्रसितिं अनुधाम् ।

અર્થાત્ કે, " તું પૂર્ણાયુ છે આયુષ્યની દીર્ઘ મર્યાદા તારે માટે મે રાખી છે "

મતલબ કે, પૂર્ણાયુ થઇને અહીં રહેવું જોઇએ, યાને પૂર્ણ જીવન જીવી શકાય તેવી તજવીજ રાખવી જોઇએ. શુદ્ધ જીવન જીવવું જોઇએ, અને શ્રેષ્ઠકર્મો કરીને અભ્યુદય તથા નિશ્રેયસની પ્રાપ્તિ કરવી જોઇએ. આ પ્રથમ અધ્યાયના મુખ્ય ઉપદેશનો આ જ સાર છે. બીજા પણ પુષ્કળ જાતના ઉપદેશ એમાં છે એકંદર ૧૮૯ ઉપદેશ આ પહેલા અધ્યાયમાં છે. તે પૈકી ફરી ફરી આવેલા ઉપદેશને બાદ કરી દઇએ તોપણ શુમારે દોઢસો ઉત્તમ ઉપદેશ આ અધ્યાયમાં આવેલા હોઈ તે સઘળાનું મનન કરી તે પ્રમાણે આચરણ રાખવામાં આવશે તો મનુષ્યનું આ લોકમાં તેમ પર લોકમાં પણ કલ્યાણ થશે, એમાં શક નહિ

આ ઉપસંહારમાં, થોડાંક ઉપદેશવચનો ટાંકીને તેમનો

પરસ્પરનો મેળ બેસાડી બતાવ્યો છે. બાકીના ઉપદેશોનો પણ એવી જ રીતે મેળ બેસાડીને અભ્યાસ કરવાનો છે. અત્રે, વિસ્તારભયે બાકીના મંત્રભાગો છોડી દઈને મુખ્ય મુખ્ય મંત્રભાગોની જરૂરજોગી વિશેષ સમજૂત કરી છે. તે જ મુજબ, કેટલેક ઠેકાણે મંત્રોમાંના કેટલાક શબ્દો મુદ્દામ પડતા મૂકયા છે અને અર્થ કરતી વખતે મંત્રનો આશય સહેલાઈથી સમજાઈ શકે તેટલા ખાતર આગળ પાછળનો થોડોક સંબંધ સમજાય તે માટે બીજા વધારાના શબ્દો ઉમેરીને અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. શબ્દશ: અર્થ જોવો હોય તો જે તે મંત્રના સંખ્યાનુક્રમમાં આપવામાં આવેલા અર્થ જોઈ લેવા. આ ઉપસંહારમાં પણ જે તે મંત્રના ક્રમાંક આપેલા છે, એટલે આમ કરવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે. આટલી સૂચના ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે તો આટલું વિવેચન વાચકોને ઠીક ઠીક સહાયકર્તા થઈ પડશે, અને આ અધ્યાયનો આધ્યાત્મિક આશય શો છે તે સહજે સમજી શકાશે

હવે "દર્શપૂર્ણમાસ"ના યાજ્ઞિક વિષય સંબંધમાં થોડુંક વિવેચન કરવાનું ઇષ્ટ ગણી તેમ કરું છું:—

દર્શપૂર્ણમાસ

ચંદ્રની સોળ કળા છે, એ તો જાણીતી વાત છે. જીવાત્માની પણ સોળ કળા છે, એમ માનવામાં આવે છે. એ દૃષ્ટિએ, એકને બીજાની ઉપમા, વૈદિક સાહિત્યમાં આપવામાં આવે છે જેમ ચંદ્ર પહેલે દિવસે યાને પડવાને દહાડે ખૂબ જ નાનો હોઈ પછીથી વધતો વધતો સોળે કળાએ ખીલે છે, અને ત્યારબાદ પાછો કળાહીન થતો થતો સંપૂર્ણ અદૃશ્ય બને છે, તેમ મનુષ્યનો આત્મા પણ સ્વત. 'અજ' હોવા છતાં પંચશરીરની સાથે સંબંધ જોડી જન્મ ધરે છે, પછી તેનું બાળશરીર તરુણ, પ્રૌઢ અને વૃદ્ધ બની છેવટે નાશ

પામે છે. આત્માની સોળે કળા સંપૂર્ણ ખીલવવા માટે મનુષ્યને અનેક પરિશ્રમ કરવા પડે છે.

ચંદ્ર તેમજ મનુષ્યના શરીરની સોળ કળાઓની વૃદ્ધિનું સરખાપણું જોવા જેવું છે એ સરખાપણાને લીધે આધ્યાત્મિક વિકાસનો એક અખંડ નિયમ દેખાડવા માટે વેદમાં ચંદ્રની ઉપમા વપરાય છે. મનુષ્યને પુનર્જન્મ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા વેદે "ચન્દ્ર પ્રમાણે મનુષ્યનો પુનર્જન્મ થાય છે" એમ કહ્યું છે જેવી રીતે દર મહિને મહિને ચંદ્રનો ઉદય કિંવા જન્મ થાય છે, વૃદ્ધિ થાય છે અને છેવટે તે નામશેષ બને છે, તેવી જ રીતે પ્રત્યેક આયુમર્યાદામાં મનુષ્ય જન્મે છે, વધે છે અને મરે છે. મર્યા પછી પાછો ચંદ્રના પુનરૂદય પ્રમાણે મનુષ્યનો પણ પુનર્જન્મ થાય છે.

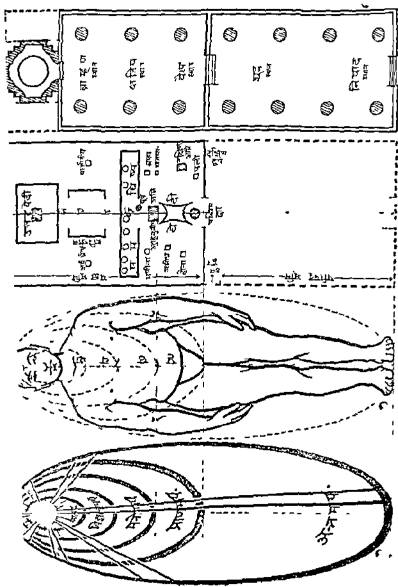
"દર્શ કહેતા દેખાવાથી માંડીને તે પૂર્ણિમા સુધી, અને પૂર્ણિમાથી માંડીને તે પુનઃ દેખાય ત્યાં સુધીની ચંદ્રની કલાવૃદ્ધિ અને ક્ષયે મનુષ્યના વૃદ્ધિક્ષયનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે, ને તેની સમજ પાડી છે, તે બતાવવા માટે 'दर्शपूर्णमास' એ યાગનો પ્રયોગ યોજાયો છે.

આ યજ્ઞના મંડપની રચના મનુષ્યના શરીરની રચનાનુસાર જ કરવામાં આવી છે. જેમ દેશ મધ્યે આવેલા પ્રાંતોના ચિત્ર નકશામાં બતાવ્યાં હોય છે, અને દેશના પર્વત, નદીઓ, ગામ અને પ્રાંત તે નકશામાં જોઈને આપણા દેશના પ્રાંત, ગામ નદીઓ અને પર્વતો ક્યાં આગળ ને કેવા આવેલા છે તેનો ખ્યાલ આપણે મેળવી શકીએ છીએ, તથા જેમ નકશાનો અભ્યાસ કરવાનો ઉદ્દેશ તેમાંનાં નામ વાંચવાનો માત્ર નથી, પણ દેશની માહિતી મેળવી લેવાનો છે, તે જ પ્રમાણે યજ્ઞનો મંડપ, યજ્ઞમાંના ભિન્નભિન્ન અગ્નિ

અને હવનકુંડો, વેદીઓ વગેરે પણ, મનુષ્યના શરીરમા રહેલા ગૂઢ તત્ત્વો કયાં ને કેવી રીતે રહેલાં છે અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ શો છે, તે બતાવવા સારૂ જ છે. આ રહસ્ય જેઓ બરાબર સમજી લેશે, તેમને જ યજ્ઞની ખરી ખૂબી સમજાશે યજ્ઞયાગના ક્રિયાકાંડની આ આધ્યાત્મિક બાજુની સમજણ વિનાના લોકોથી યજ્ઞયાગોનું મુખ્ય તત્ત્વ અગર રહસ્ય નહિ જ સમજાય આ સબધમા વિશેષ વિવેચન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે છતા અહીં અતિ સક્ષેપમા તે સબધી થોડીશી માહિતી આપવાનુ ઉચિત ગણીએ છીએ. સાથેના ચિત્ર પરથી યજ્ઞના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનો ખ્યાલ શાણા કિંવા બુદ્ધિમાન વાચકોને સહેજે મળી જશે. પણ નીચેનું કોષ્ટક પણ તે કામે મદદ કરનારૂં હોઇ તે પ્રથમ જુઓઃ—

યજ્ઞ બાબત		શરીર બાબત
યજ્ઞના વિભાગ	=	શરીરના અવયવો
યજ્ઞ મંડપ	=	શરીર
મુખ્ય અગ્નિ	=	આત્માગ્નિ
અન્ય અગ્નિ	=	પંચ પ્રાણાગ્નિ, પચાગ્નિ
આહ્વનીયાગ્નિ	=	જઠરાગ્નિ
ગાર્હપત્યાગ્નિ	=	પ્રજનેન્દ્રિય પ્રજનનાગ્નિ
ઋત્વિજ	=	ઇન્દ્રિયો
શતક્રતુ કરવાં	=	સો વર્ષ લગી ધર્માચરણ કરવાં

આપણી અદર કયાં કયા આધ્યાત્મિક તત્ત્વો રહેલા છે તેની, તથા તેનું જ્ઞાન આપવા માટે યજ્ઞ વિધિમાં સાધારણ રીતે કેવી

બતાવવામાં આવેલી છે તેની સમજણ ઉપરના કોષ્ટક અને સાથેના ચિત્ર પરથી સહેલાઇથી પડી જશે.

આ પ્રારંભના અધ્યાયમાં આના કરતાં વિશેષ વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી. કારણ એના પછીના એકેએક અધ્યાયમાં આ જ યજ્ઞના સંબંધના નિરનિરાળા વિભાગ આવવાના છે અને તેમના પર વિવેચન થવાનું છે. આ તો એની માત્ર પ્રસ્તાવના રૂપ જ છે.

યજ્ઞનાં આ તત્ત્વોની સમજ પડતાં ' તું અમુક છે, માટે તું અમુક કર ' એવું આ અધ્યાયમાં વખતોવખત જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ વાચકોના ધ્યાનમાં આવશે. પહેલાં મનુષ્યની આંતરશક્તિની ઓળખાણ કરાવી દેવી અને પછી તેને અમુક કામ કરવાને કહેવું એ એમાં આંતરશક્તિની ઓળખ કરાવવાનું કાર્ય મુખ્ય છે, એ કહેવાની ખાસ જરૂર નથી. જુઓ—

(૧૬) पवित्रं असि ।

(૭૬) दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वम् ।

કહેતાં, " પવિત્રતાનું સાધન તું પોતે છે. તેથી દેવોનું કાર્ય કરાવવા સારૂ તું પવિત્ર થા. " મતલબ કે તું પવિત્ર થઈ શકે છે, પવિત્ર થવાની તારામાં તાકાત છે, એટલે જ તું પવિત્ર થા. આ બધાં વર્ણનોનો મુખ્ય આશય આવો છે કે સાધકને પોતાની આધ્યાત્મશક્તિનું જ્ઞાન થાય અને તે શક્તિ વિકસાવવા માટેનાં અનુષ્ઠાનો તેને હાથે થાય; અર્થાત્ કે આધ્યાત્મ-જ્ઞાન આપવું એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ અહીં છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કેઃ—

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । (કઠ ઉ૦ ૨/૧૫)

યાને—" સર્વ વેદો જે પદાર્થનું વર્ણન કરે છે " તે જ પદ સર્વને પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય છે. એ જ તત્ત્વ તે ' અધ્યાત્મ ' છે. સઘળાં

વેદવચનોનું ધ્યેય આ એક જ છે જેની સમજમાં આ તત્ત્વ ઊતર્યું તેને વેદનું જ્ઞાન થયું, અને જેને એ તત્ત્વ ન સમજાયું તેને વેદ-જ્ઞાન નથી થયું એમ સમજવું. વળી,

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः। (ભ૦ ગી૦ ૧૫/૧૫).

અર્થાત્:—" સર્વ વેદોથી 'હું' જ ઓળખાઉં છું. યાને " સર્વ વેદો દ્વારા **મારી** જ ઓળખાણ મળે છે." આની અંદર '**अहं एव**' કહેતાં 'હું જ' કિંવા 'મારી જ' એ પદોનો ભાવ સાધક-માત્રે પોતાના અંતઃકરણમાં અનુભવી જોવાનો હોવાથી સર્વ વેદો આપણા આત્માની કિંવા આપણા અન્તર્યામીની શક્તિઓનું જ વર્ણન કરે છે, એમ સમજવું જોઇએ, એ તો સાવ ઉઘાડી વાત છે. ગીતા તથા ઉપનિષદની આ બાબતમાં એકવાક્યતા છે. વેદમંત્ર પણ તે જ કહે છે—

ये पुरुषे ब्रह्म विदुस्ते विदुः परमेष्ठिनम् ।

—અથર્વવેદ, ૧૦/૭/૧૭.

અર્થાત્—" જે મનુષ્યે અંતરસ્થ બ્રહ્મને ઓળખ્યો, તેણે પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિને પણ ઓળખ્યો જ." આ અથર્વવેદના વચનમાં સુદ્ધાં આ જ બાબત રજૂ કરાઈ છે, કે મનુષ્યની અંદર સુપ્ત કિંવા ગુપ્ત જે બ્રહ્મશક્તિ રહેલી છે, તેને મનુષ્યે ઓળખવાની હોઈ તેનું વર્ણન વેદોમાં ઉપર દેખાડયું તેમ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે વાચકોએ આ વેદમંત્રો વાંચીને અને તેનો મનન-પૂર્વક અભ્યાસ કરીને પોતાની અધ્યાત્મશક્તિને ઓળખવી, તથા શુભ કર્માનુષ્ઠાનો દ્વારા તેનો યથાશક્ય વિકાસ સાધતા રહી છેવટે '**પૂર્ણ પુરુષ**' બની જગને સ્વાનંદાનુભવ મેળવવો.

હવે, આપણે યજુર્વેદની કાણ્વશાખા તથા તૈત્તિરીય શાખાના પાઠભેદોનો વિચાર કરીશું. આ બન્ને સંહિતાઓના પાઠ આ લગત આપ્યા છે.

यजुर्वेद-काण्व-संहिता-पाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ इषे त्वोर्जे त्वा वायवस्स्थ । देवो वस्सविता
प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ॥ १ ॥ आप्यायध्वमघ्न्या इन्द्राय
भागं प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा ॥ मा वस्स्तेन ईशत माघ-
शꣳसः ॥ २ ॥ ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वी ॥
यजमानस्य पशून्पाहि वसोः पवित्रमसि ॥ ३ ॥ [१]

द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्मोऽसि ॥ विश्वधाः
परमेण धाम्ना । १॥ दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् ॥
वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ॥२
देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण ॥ सुप्वा
कामधुक्षः ॥३॥ सा विश्वायुस्सा विश्वकर्मा सा विश्वधायाः ॥
इन्द्रस्य त्वा भागꣳ सोमेनातनच्मि विष्णो हव्यꣳ
रक्षस्व ॥४॥ [२]

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि ॥ १ ॥ कस्त्वा युनक्ति स त्वा
युनक्ति कस्मै त्वा युनक्ति तस्मै त्वा युनक्ति ॥ कर्मणे वां
वेषाय वाम् ॥२॥ प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ

रक्षो निष्टप्ता अरातयः ॥ उर्वन्तरिक्षमन्वेमि ॥३॥ धूरसि
धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति ॥ धूर्व तं यं
वयन्धूर्वामः ॥४॥ देवानामसि सस्नितमँ वह्नितमं पप्रितमं
जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ अह्रुतमसि हविर्धानन्दृꣳहस्व मा
ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् ॥ ५ ॥ विष्णुस्त्वा क्रमतामुरु
वातायापहतꣳ रक्षो यच्छन्ताम पञ्च । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥६॥ अग्नये जुष्टं
गृह्णाम्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ भूताय त्वा नारातये
स्वरभिविख्येषम् ॥ ७ ॥ दृꣳहन्तां दुर्याः पृथिव्यामुर्वन्त-
रिक्षमन्वेमि ॥ पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयाम्यदित्या उपस्थे ॥
अग्ने हव्यꣳ रक्षस्व ॥ ८ ॥ [३]

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनामि ॥
अच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ १ ॥ देवीरापो
अग्रेगुवो अग्रेपुवः ॥ अग्र इममद्य यज्ञन्नयत सुधातुं यज्ञपतिं
देवायुवम् ॥ २ ॥ युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्र-
मवृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षितास्स्थ ॥ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षा-
म्यग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ३ ॥ दैव्याय कर्मणे
शुन्धध्वं देवयज्यायै ॥ यद्वोऽशुद्धः पराजघानेदं वस्तच्छु-
न्धामि ॥ ४ ॥ [४]

शर्मास्यवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः ॥ अदित्यास्त्व-

गंसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥१॥ अद्रिरसि वानस्पत्यो ग्रावासि पृथुबुध्नः ॥ प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ २ ॥ अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनम् ॥ देववीतये त्वा गृह्णामि ॥ ३ ॥ बृहन्ग्रावासि वानस्पत्यस्स इदं देवेभ्यः ॥ हव्यꣳ शमीष्व सुशमि शमीष्व हविष्कृदेहि ॥ ४ ॥ कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद ॥ त्वयꣳ सङ्घाते सङ्घाते जेष्म ॥५॥ वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु ॥ परापूतꣳ रक्षः परापूता अरातयः ॥ ६ ॥ अपहतꣳ रक्षो वायुर्वो विविनक्तु ॥ देवो वस्सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना ॥ ७ ॥ [५]

धृष्टिरस्यपाग्ने अग्निमामादञ्जहि ॥ निष्क्रव्यादꣳ सेधा देवयजं वह ॥ १ ॥ ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳह ॥ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि द्विषतो वधाय ॥ २ ॥ अग्ने ब्रह्म गृभ्णीष्व धरुणमस्यन्तरिक्षं दृꣳह ॥ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि द्विषतो वधाय ॥ धर्त्रमसि दिवं दृꣳह ॥ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि द्विषतो वधाय ॥ ३ ॥ विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि द्विषतो वधाय ॥ चितस्स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ ४ ॥ [६]

शम्यास्यवधूतꣳ रक्षोऽवधूता अरातयः ॥ अदित्यास्त्व-

गसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु ॥१॥ धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु ॥ दिवस्स्कम्भन्यसि धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतीर्वेत्तु ॥२॥ धान्यमसि धिनुहि देवान्धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् ॥ धिनुहि मा यज्ञन्यम् ॥३॥ प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा ॥ दीर्घामनु प्रसितिमायुषेधान्देवो वस्सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना ॥ चक्षुषे त्वा महीनाम पयोऽसि ॥४॥ वेदोऽसि वेद येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदाऽभवः ॥ तेन मह्यं व्वेदो भव ॥५॥ [७]

देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम् पूष्णो हस्ताभ्याम् । सव्वपामि समाप ओषधीभिरसमोषधयो रसेन ॥ सꣳ रेवतीर्जगतीभिरसं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ जनयत्यै त्वा सँय्यौमि ॥ १ ॥ इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा ॥ घर्मोऽसि विश्वायुरुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथताम् ॥ २ ॥ अग्निष्टे त्वचं मा हिꣳसीद्देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधिनाके ॥ ३ ॥ मा भे र्मा सँव्विक्था अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् ॥ त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वा ॥ ४ ॥ [८]

देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ॥ आददेऽध्वरकृतं देवेभ्यः ॥ इन्द्रस्य बाहुरसि

क्षिणस्सहस्रभृष्टिश्शततेजाः ॥ वायुरसि तिग्मतेजा द्विषतो
बधः ॥ १ ॥ पृथिव्यै वर्मासि पृथिवि देवयजनि ॥ ओष-
ध्यास्ते मूलं मा हिᳫसिषम् ॥ २ ॥ व्रजं गच्छ गोष्ठानं
वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳫ
शतेन पाशैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो
मा मौक ॥३॥ अपारुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात ॥
व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां
पृथिव्याᳫ शतेन पाशैः । योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
स्तमतो मा मौक् ॥ अररो दिवं मा पप्तो द्रप्सस्ते द्यां मा
स्कन् ॥ व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः
परमस्यां पृथिव्याᳫ शतेन पाशैः ॥ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च
वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥४॥ गायत्रेण त्वा छन्दसा
परिगृह्णामि त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा परिगृह्णामि जागतेन
त्वा छन्दसा परिगृह्णामि ॥ सुक्ष्मा चासि शिवा चासि
स्योना चासि सुषदा चासि । ऊर्जस्वती चासि पयस्वती
च ॥५॥ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं
जीवदानुम् ॥ यामैरयᳫश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्तां धीरासो
अनुदिश्य यजन्ते ॥ द्विषतो वधोऽसि ॥ ६ ॥ [९]

प्रत्युष्टᳫ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तᳫ रक्षो निष्टप्ता
अरातयः । अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै

सं मार्ज्मि ॥ प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः ॥ अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै सं मार्ज्मि ॥१॥ अदित्यै रास्नासीन्द्राण्यै सन्नहनम् । विष्णोर्वेष्पोऽस्यूर्जे त्वादब्धेन त्वा चक्षुषावपश्यामि ॥२॥ अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवेभ्यः ॥ धाम्ने धाम्ने भव यजुषे यजुषे ॥ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ॥३॥ तेजोऽसि शुक्रमस्यमृतमसि धाम नामासि । प्रियं देवानामनाधृष्टं देवयजनम् ॥४॥ यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे ॥ आत्मन्वान्त्सोमघृतवान्हि भूत्वाग्निं गच्छ स्वर्यजमानाय विन्द ॥५॥ [१०]

काण्व-संहिता-पाठ-विशेष

प्रथम अध्याय

[સૂચના—આ કાણ્વ સંહિતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં વધારાના મંત્રભાગો અત્રે આ નીચે આપ્યા છે. પહેલાં આવી ગયેલા મંત્રભાગનો નિર્દેશ [ ] આવા ચોખંડા કૌંસમાં ક્રમાંક દ્વારા જ કરવામાં આવ્યો છે, અને પ્રથમ ન આવી ગયેલા મંત્રભાગો ઇટાલિક દેખાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં પણ થોડાઘણા પાઠભેદવાળા મંત્રો ઝીણાં બીબાંમાં અને નવીન જ આવેલા મંત્રો મોટાં બીબાંમાં છાપવામાં આવ્યા છે.

[१-१९] २० विश्वधा । [२१-३०] ३१ इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मि । [३२-४८] ४९ देवानामसि सस्नितमं वह्नितमं

पप्रितमं जुष्टतम देवहूतमम् । [५०-६५] ६६ अग्ने हव्य रक्षस्व । [६७-६९] ७० अग्र इममद्य यज्ञ नयत । ७१ सुधातु यज्ञपति देवायुवम् [७२] ७३ यूयमिन्द्रमवृणीध्व वृत्रतूर्ये । [७४-७७] ७८ यद्वोऽशुद्धः पराजघानेतद्वस्तच्छुन्धामि । [७९-८८] ८९ बृहन्न वासि वानस्पत्यः । ९० स इदं देवेभ्यो हव्यं शमीष्व । [९१-९४] ९५ वयं सघात संघाते जेष्म । [९६-९७] ९८ परापूतं रक्षः प्रतिपूता अरातयः । अपहतं रक्षः । [९९] १०० देवो वस्सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना । [१०१-१०५] १०६ ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि द्विषतो वधाय । [१०७-११३] ११४ विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि द्विषतो वधाय । [११५-१२२] १२३ दिवस्कम्भन्यसि । [१२४-१२७] १२७ *धिनुहि यज्ञम् । १२७ *धिनुहि यज्ञपतिम् । [१२८-१२९] १३० देवो वस्सविता प्रतिगृह्णातु हिरण्यपाणिरच्छिद्रेण पाणिना । [१३१-१३२] १३२ *वेदोऽसि वेद येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोऽभवः । तेन मह्यं वेदो भव । [१३३-१३६] १३७ सं मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् । [१३८-१४५] १४५ *अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः । [१४६-१५७] १५७ *पृथिव्यै वर्मासि । [१५८-१६१] १६२ अपाररुं वध्यासं पृथिव्यै देवयजनात् । [१६३-१७०] १७१ पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नुदादाय पृथिवीं जीरदानुम् यामैरयश्चन्द्रमसि स्वधाभिस्ता धीरासो अनुदिश्य यजन्ते । १७२ [-०-] [१७३-१७८] १७८ *इन्द्राण्यै सन्नहनम् । [१७९-१८२] १८३ सुभूर्देवेभ्यः । धाम्ने धाम्ने भव यजुषे यजुषे । [१८४-१८८] १८९ प्रियं देवानामनाधृष्ट देवयजनम् । १८९ *यस्ते प्राणः पशुषु प्रविष्टः । देवानां विष्ठामनु यो वितस्थे । आत्मन्वान्त्सोम घृतवान्हि भूत्वाग्निं गच्छ । स्वर्यजमानाय विन्द ।

卐

तैत्तिरीय–संहिता–पाठः ।

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

इषे त्वोर्जे त्वा वायवः स्थोपायवः स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मण आ प्यायध्वमघ्निया देवभागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः प्रजावतीरनमीवा अयक्ष्मा मा वः स्तेन ईशत माऽघशꣳसो रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तु ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात बह्वीर्यजमानस्य पशून्पाहि ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

यज्ञस्य घोषदसि प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयः प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे देवानां परिषूतमसि वर्षवृद्धमसि देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वङ्मा तिर्यक्पर्व ते राध्यासमाच्छेत्ता ते मा रिषं देवबर्हिः शतवल्शं वि रोह सहस्रवल्शाः (१) वि वयꣳ रुहेम पृथिव्याः संपृचः पाहि सुसंभृता त्वा सं भराम्यदित्यै रास्नाऽसीन्द्राण्यै संनहनं पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु स ते माऽऽस्थादिन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हराम्युर्वन्तरिक्षमन्विहि देवंगममसि ॥

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै मातरिश्वनो घर्मोऽसि

द्यौरसि पृथिव्यसि विश्वधाया असि परमेण धाम्ना दृꣳहस्व मा ह्वार्वसूनां पवित्रमसि शतधारं वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारꣳ हुत· स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याꣳ सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मा सं पृच्यध्वमृतावरीरूर्मिणीर्मधुमत्तमा मन्द्रा धनस्य सातये सोमेन त्वाऽऽतनच्मीन्द्राय दधि विष्णो हव्यꣳ रक्षस्व ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयं वेषाय त्वा प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामस्त्वं देवानामसि सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं देवहूतममह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वार्मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा सं विक्था मा त्वा (१) हिꣳसिषमुरु वाताय देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामिदं देवानामिदमु नः सह स्फात्यै त्वा नारात्यै सुवरभि वि ख्येषं वैश्वानरं ज्योतिर्दृꣳहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरुर्वन्तरिक्षमन्विह्यदित्यास्त्वोपस्थे सादयाम्यग्ने हव्यꣳ रक्षस्व (२) ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरापो देवीरग्रेपुवो अग्रेगुवोऽग्र इम यज्ञं नयताग्रे यज्ञ-

प्रति धत्त युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये प्रोक्षिताः स्थाग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याᳪं शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै अवधूतᳪं रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा (१) पृथिवी वेत्त्वधिषवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्त्वग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतये त्वा गृह्णाम्यद्रिरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो हव्यᳪं सुशमि शमिष्वेषमा वदोर्जमा वद द्युमद्वदत वयᳪं संघातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतᳪं रक्षः परापूता अरातयो रक्षसां भागोऽसि वायुर्वो वि विनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु (२) ॥

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अवधूतᳪं रक्षोऽवधूता अरातयोऽदित्यास्त्वगसि प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु दिवः स्कम्भनिरसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्वेत्तु धिषणाऽसि पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु धिषणाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वा दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु (१) ॥

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छापाग्नेऽग्निमामादं जहि निष्क्रव्यादᳪं

सेधाऽऽदेवयजं वह निर्दग्धःरक्षो निर्दग्धा अरातयो ध्रुव-मसि पृथिवीं दृꣳहाऽऽयुर्दृꣳह प्रजां दृꣳह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह धर्त्रमस्यन्तरिक्षं दृꣳह प्राणं दृꣳहापानं दृꣳह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह धरुणमसि दिवं दृꣳह चक्षुः (१) दृꣳह श्रोत्रं दृꣳह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह धर्मासि दिशो दृꣳह योनिं दृꣳह प्रजां दृꣳह सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह चितः स्थ प्रजामस्मै रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वं यानि घर्मे कपालान्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् (२) ॥

अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

सं वपामि समापो अद्भिरग्मत समोषधयो रसेन सꣳरेवतीर्जगतीभिर्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्भिः पृच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्यग्नये त्वाऽग्नीषोमाभ्यां मखस्य शिरोऽसि घर्मोऽसि विश्वायुरुरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतां त्वचं गृह्णीष्वान्तरितꣳ रक्षोऽन्तरिता अरातयो देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठे अधि नाकेऽग्निस्ते तनुवं माऽति धागग्ने हव्यꣳ रक्षस्व सं ब्रह्मणा पृच्यस्वैकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा त्रिताय स्वाहा (१)

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

आ द॑द॒ इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि॒ दक्षि॑णः स॒हस्र॑भृष्टिः श॒तते॑जा वा॒युर॑सि ति॒ग्मते॑जाः पृथिवि देवयज॒न्योष॑ध्यास्ते॒ मूलं॑ मा हिꣳसिषमप॑हतोऽर॒रुः पृ॑थि॒व्यै व्र॒जं ग॑च्छ गो॒स्था॒नं॒ वर्ष॑तु ते॒ द्यौर्ब॑धान देव सवितः पर॒मस्यां॑ परा॒वति॑ श॒तेन॒ पाशै॒र्यो॑ऽस्मा-न्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मस्तम॑तो मा मौ॒गप॑हतोऽर॒रुः पृ॑थि॒व्यै दे॑वय॒ज॑न्यै व्र॒जम् (१) ग॒च्छ गो॒स्था॑नं॒ वर्ष॑तु ते॒ द्यौर्ब॑धान दे॑व सवितः पर॒मस्यां॑ परा॒वतिं॑ श॒तेन॒ पाशै॒र्यो॑ऽस्मान्द्वेष्टि॒ य च॑ व॒यं द्वि॒ष्मस्तम॑तो मा मौ॒गप॑हतोऽर॒रुः पृ॑थि॒व्या अदे॑वयजनो व्र॒जं ग॑च्छ गो॒स्था॒नं॒ वर्ष॑तु ते॒ द्यौर्ब॑धान दे॑व सवितः पर॒मस्यां॑ परा॒वतिं॑ श॒तेन॒ पाशै॒र्यो॑ऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मस्तम॑तो मा (२) मौ॒गर॑रु॒स्ते॒ दिवं॑ मा स्कान्वस॑वस्त्वा॒ परि॑ गृह्णन्तु गा॒य॒त्रेण॒ छन्द॑सा रु॒द्रास्त्वा॒ परि॑ गृह्णन्तु त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साऽऽदि-त्यास्त्वा॒ परि॑ गृह्णन्तु जाग॑तेन॒ छन्द॑सा दे॒वस्य॑ सवि॒तुः स॒वे कर्म॑ कृण्वन्ति वे॒धस॑ ऋ॒तम॑स्यृ॒ सद॑नमस्यृ॒तश्री॑रसि॒ धा अ॑सि स्व॒धा अ॑स्यु॒र्वी चासि॒ वस्वी॑ चासि॒ पु॒रा क्रू॒रस्य॑ वि॒सृपो॑ विरप्शिन्नु॒दादा॑य पृथि॒वीं जी॒रदा॑नु॒र्याम॑रय॒ञ्चन्द्रम॑सि स्व॒धा-भि॒स्तां धीरा॑सो अनु॒दृश्य॑ यजन्ते (३)

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्र॒त्यु॑ष्टꣳ रक्षः॒ प्रत्यु॑ष्टा॒ अरा॑तयो॒ऽग्नेर्व॒स्तेजि॑ष्ठेन॒ तेज॑सा

निर्दंपामि गोष्ठं मा निर्मृक्षं वाजिनं त्वा सपत्नसाहꣳ सं मांर्ज्मि वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं प्रजां योनिं मा निर्मृक्षं वाजिनीं त्वा सपत्नसाहीꣳ सं मांर्ज्म्याशासाना सौमनसं प्रजाꣳ सौभाग्यं तनूम्। अग्नेरनु व्रता भूत्वा सं नंह्ये सुकृताय कम्। सुप्रजसंस्त्वा वयꣳ सुपत्नीरुपं (१) सेदिम। अग्ने सपत्नदम्भंनमदंब्धासो अदाभ्यम्। इमं वि ष्यामि वरुंणस्य पाशं यमबंध्नीत सविता सुकेतंः। धातुश्च योनौं सुकृतस्यं लोके स्योनं मे सह पत्या करोमि। समायुषा सं प्रजया समंग्ने वर्चसा पुनः। सं पत्नी पत्याऽहं गच्छे समात्मा तनुवा ममं। महीनां पयोऽस्योषंधीनाꣳ रसस्तस्य तेऽक्षींयमाणस्य निः (२) वपामि महीनां पयोऽस्योषंधीनाꣳ रसोऽदंब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेंक्षे सुप्रजास्त्वाय तेजोऽसि तेजोऽनु प्रेहाग्निस्ते तेजो मा वि नैदग्नेर्जिह्वाऽसि सुभूर्देवानां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुंषेयजुषे भव शुक्रमंसि ज्योतिंरसि तेजोऽसि देवो वंः सवितो- त्पुंनात्वच्छिद्रेण पवित्रेंण वसोः सूर्यंस्य रश्मिभिः शुक्रं त्वां शुक्रायां धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुंषेयजुषे गृह्णामि ज्योतिंस्त्वा ज्योतिंष्यर्चिस्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुंषेयजुषे गृह्णामि (३)

[illegible]

तैत्तिरीय-संहिता-पाठविशेष

प्रथम अध्याय

[સૂચના—આ તૈત્તિરીય સંહિતાના પ્રથમ અધ્યાયમાં આવેલા પાઠાંતર અત્રે આપવામાં આવ્યા છે. પહેલાં આવી ગયેલા મંત્રભાગો ( ) ગોળ કૌંસમાં આપેલા હોઇ તે કૌંસની બહારનો ક્રમાંક તૈત્તિરીય સંહિતાના ક્રમાંકનો સૂચક છે એમ સમજવું. અહીં પણ થોડોક પાઠભેદ ધરાવતા મંત્રભાગ ઝીણા અક્ષરમાં અને તદ્દન નવીન મંત્રભાગ જાડા અક્ષરમાં છાપવામાં આવ્યા છે.]

(१-३) ४ उपायवः स्थ। (४-५) ५-६; (६) ७ अघ्नियाः। (७) ८ देवभागम्। ९ ऊर्जस्वतीः, १० पयस्वतीः। (८-१२) ११-१५; १६ रुद्रस्य हेतिः, १७ परि वो वृणक्तु। (१३-१५) १८-२०; २१ यज्ञस्य घोषदसि। (४०-४१) २२-२३; २४ प्रेयमगाद्धिषणा बर्हिरच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्टा त आ वहन्ति कवयः पुरस्ताद्देवेभ्यो जुष्टमिह बर्हिरासदे। २५ देवानां परिपूतमसि। (९६) २६; २७ देवबर्हिर्मा त्वाऽन्वक्। २८ मा तिर्यक्पर्व ते राध्यासम्। २९ आच्छेत्ता ते मा रिषम्। ३० देवबर्हिः शतवल्शं वि रोह। ३१ सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम। ३२ पृथिव्याः संपृचः पाहि। ३३ सुसंभृता त्वा संभरामि। (१७८) ३४; ३५ इन्द्राण्यै संनहनम्। ३६ पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु। ३७ स ते माऽऽस्थात्। ३८ इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छे। ३९ बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि। (४४।६४) ४० उर्वन्तरिक्षमन्विहि। ४१ देवंगममसि। (७६-७७) ४२; (१९) ४३; (१७) ४४; (१८) ४५; (२०) ४६; (२१) ४७; (२२) ४८; (२४) ४९ वसूनां पवित्रमसि शतधारम्। (२५) ५० वसूनां प[वित्र]मसि [सहस्रधारम्]।

५१ हुतः स्तोको हुतो द्रप्सोऽग्नये बृहते नाकाय स्वाहा
द्यावापृथिवीभ्याम। (२८) ५२; ५३ सा विश्वव्यचाः। (२९)
५४; ५५ स पूष्णयस्व। ५६ ऋतावरीरश्विनीर्मधुमत्तमा मन्द्रा
धनस्य सातये। ५७ सोमेन त्वाऽऽतनच्मि। ५८ इन्द्राय
दधि। (३२) ५९ रिन्द्रो दर्वं रक्षस्व। (३८) ६०; ६१ देवेभ्यः
शुन्धस्व। (३९) ६२ येगाय त्वा। (४०) ६३; (४१) ६४; (४५)
६५; (४६) ६६; (४७) ६७; (४८) ६८ (४९) ६९ त्वं देवानामसि
सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं वह्नितमं देवहूतमम्। (५०) ७०; (५१) ७१;
(२०) ७२; ७३ मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्षे। (१४०) ७४;
(१४८) ७५; ७६ मा त्वा हिंसिषम। (५४) ७७; (१५२) ७८
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् (निर्वपामि)।
(५८) ७९ अग्नये जुष्टं निर्वपामि। (५५) ८० अग्नीषोमाभ्यामिदम।
८१ देवानामिदम। ८२ उ नः सह। ८३ स्फात्यै त्वा।
(६१) ८४ नारात्यै। (६२) ८५ सुवरभि वि ख्येषम्। ८६ वैश्वानरं
ज्योतिः। (६३) ८७ दृंहन्तां दुर्याः द्यावापृथिव्योः। (४४।६४) ८८
उर्वन्तरिक्षमन्विहि। ८९ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामि। (६६)
९० अग्ने। हव्यं रक्षस्व। ९१ देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः। (६९) ९२ आपो देवीरग्रेपुवो
अग्रेगुवः। (७०) ९३ अग्र इमं यज्ञं नयत। ९४ अग्रे यज्ञपतिं धत्त।
(७२) ९५ युष्मानिन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये। (७३) ९६ यूयमिन्द्रमवृणीध्वं
वृत्रतूर्ये। (७४) ९७; (७५) ९८ आपो वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नये वोऽग्नये जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याम्।
(७६) ९९ शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे। (७७) १००; (८०।११८) १०१;
१०२; (८१।११९) १०३; १०४ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु। १०५
अधिषवणमसि वानस्पत्यम्। (८५-१२०) १०६; (८६) १०७,
(८७) १०८; (८८) १०९; (८९) ११०; (९०।९१) १११ स इद
देवेभ्यो हव्यम्। ११२ सुशमि शमिष्व। (९४) ११३ इषमावद। —

११४ उर्जनाऽद । ११५ द्युमद्वदत । (९५) ११६ वय संघात जेष्व। (९६) ११७; (९७) ११८; (९८) ११९ परापूतं रक्षः । १२० परापूता अरातयो । १२१ रक्षसां भागोऽसि । (९९) १२२; (१०८।१३०) १२३ देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृह्णातु । (८०।१०८) १२४; १२५; (८१।११९) १२६; १२७ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु । (१२३) १२८; (८५।१२२) १२९; १३० धिषणाऽसि पर्वत्या । १३१ प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्तु । (१२४) १३२; (१२५) १३३ प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु । १३४ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि । (१२६) १३५; (१२७) १३६; (१२८) १३७; (१२९) १३८; (१३०) १३९; (१०१) १४०; १४१ ब्रह्म यच्छ । (१०२–३) १४२–४; (४०–४३) १४५ निर्दग्ध रक्षो निर्दग्धा अरातयः । (१०४) १४६; (१०५) १४७–आयुर्दृंह । १४८ प्रजां दृंह, सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह । (१११) १४९; (१०९) १५०; १५१ प्राण दृंह, अपानं दृंह; १५२ [१४८]; (१०८) १५३; (११२) १५४; १५५ चक्षुः दृंह; १५६ श्रोत्रं दृंह । १५७ [१४८] १५८ धर्मासि । १५९ दिशो दृंह । १६० योनिं दृंह । १६१–१६२ [१४८]; (११५) १६३; १६४ प्रजां अस्मै [१४८]; (११६) १६५; १६६ यानि घर्मे कपालानि उपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चताम् । (१३३) १६७;

ब्रह्मणा पृच्यस्व । (१५१) १८५-१८७, १८८ आददे । (१५४) १८९ (१५५-५६) १९०-९१, (१५८) १९२, (१६२) १९३ अपहतोऽरु पृथिव्यै । (१५९-१६१) १९४ १९६, (१६) १९७ [१९३ वत], (१५८-१६२) १९७-२०५, (१६४) २०६ अदब्धेन दिव मा स्कान् । (१६७-१६८) २०७-२०८ वसव स्त्वा० रुद्रास्त्वा० । २०९ देवस्य सवितु सवे कर्म कृण्वन्ति वेधस । २१० ऋतमसि ऋतसदनमसि ऋतश्रीरसि । (२११) धा असि । (२१२) स्वधा असि । (२१३) उर्वी चासि । (२१४) वस्वी चासि । (१७१) २१५, (१७४) २१६ प्रत्युष्ट रक्ष प्रत्युष्टा अरातय । अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि गोष्ठ मा निर्मृक्षम् । (१७५) २१७, २१८ वाच प्राण चक्षु श्रोत्र प्रजा योनि मा निर्मृक्षम् । (१७७) २१९ आशासाना सौमनस प्रजा सौभाग्य तनूम् । २२० अग्नेरनुव्रता भूत्वा स नह्ये सुकृताय कम् । सुप्रजास्त्वा वय सुपत्नीरुपसेदिम । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् । इम विष्यामि वरुणस्य पाश यमबध्नीत सविता सुकेत । २२१ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योन मे सह पत्न्या करोमि । २२२ समायुषा स प्रजया समग्ने वर्चसा पुन । २२३ स पत्नी पत्न्याऽह गच्छे समात्मा तनुवा मम । (१३२) २२४, २२५ ओषधीना रस । २२६ तस्य तेऽक्षीय माणस्य निर्वपामि । (१३२) २ ७, २२८ [-५] (१८१) २२९ अदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय । १८५) २३०, २३१ तेजोऽनुप्रेहि । २३२ अग्निस्तेजो मा विनैत् । (१८१-१८३) २३३, (१८३-१८६) २३४-२३८ ॰ ॰ शुक्र त्वा शुक्राया ज्योतिस्त्वा ज्योतिर्यर्चिस्त्वाऽर्चिषि गृह्णामि ।

फ

১১৪ উর্জমান্দ। ११५ सुमह्रदत। (९५) ११६ वय सजात जव्य। (९-) ११७, (९७) ११८; (९८) ११९ परापूतं रक्ष । १२० परापूता अरान्यो । १२१ रक्षसां भागोऽसि। (९९) ०१२; (१००।१३०) १२३ दवो व सविता हिरण्यपाणि प्रति गृह्णातु। (८०।१०८) ११४, १२५, (८१।११९) १२६, १२७ प्रति त्वा पृथिवी वेत्तु। (१२३) १२८; (८५।१२२) १२९, १३० धिषणाऽसि पर्वत्या। १३१ प्रति त्वा दिव स्कम्भनिर्वेत्तु। (१२४) १३२; (१२५) १३३ प्रति त्वा पर्वतिर्वेत्तु। १३४ देवस्य त्वा सवितु प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामधि वपामि। (१२६) १३५, (१२७) १३६; (१२८) १३७, (१२९) १३८; (१३०) १३९; (१०१) १४०; १४१ ब्रह्म यच्छ। (१०२-३) १४--४; (४०-४३) १४५ निर्दग्ध रक्षो निर्दग्धा अरातय। (१०४) १४६; (१०५) १४७-आयुर्दृंह। १४८ प्रजा दृंह, सजातानस्मै यजमानाय पर्यूह। (१११) १४९; (१०९ १५०; १५१ प्राण दृंह, अपानं दृंह; १५२ [१४८], (१०८) १५३, (११२) ०५४; १५५ चक्षु दृंह, १५६ श्रोत्र दृंह। १५७ [१४८] १५८ धर्मासि। १५९ दिशो दृंह। १६० योनिं दृंह। १६१-१६२ [१४८], (११५) १६३, १६४ प्रजां अस्मै [१४८]; (११६) १६५, १६६ यानि घर्मे कपालानि उपचिन्वन्ति वेधस। पूष्णस्तान्यपि व्रत इन्द्रवायू वि मुञ्चन्ताम्। (१३३) ०६७; (१३४-१३६) १६८-१७०; १७१ अद्भ्यः परि प्रजाता स्थ। १७२ समद्भि पृच्यन्ताम्। (१३८) १७३, (१३९) १७४ अग्नय त्वा अग्नीषोमाभ्याम्। १७५ मखस्य शिरोऽसि। (१९; १४१) १७५; (१४२-१४४) १७७; १७८; (१४) १७९ त्वच गृह्णीष्व। (४०-४३) १८० अन्तरित रक्षोऽन्तरिता अरातय:। (१४६) १८१; (१४५) १८२ अग्निस्ते तनुव माऽति धाक्। (६६) १८३; १८४ स

ब्रह्मणा पृच्यस्व। (१५१) १८५-१८७, १८८ आददे। (१५४) १८९ (१५५-५६) १९०-९१, (१५८) १९२, (१६२) १९३ अपहृतोऽह पृथिव्यै। (१५९-१६१) १९४ १९६, (१६) १९७ [१९३ वत], (१५८-१६२) १९७-२०५, (१६४) २०६ अच्छिन्त दिव मा स्कान्। (१६७-१६८) २०७-२०८ वसव स्त्वा० रुद्रास्त्वा०। २०९ देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधस। २१० ऋतमसि ऋतसदनमसि, ऋतश्रीरसि। (२११) धा असि। (२१२) स्वधा असि। (२१३) उर्वी चासि। (२१४) वस्वा चासि। (१७१) २१५, (१७४) २१६ प्रत्युष्ट रक्ष प्रत्युष्टा अरातय। अग्नेर्वस्तेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामि गोष्ठ मा निर्मृक्षम्। (१७५) २१७, २१८ वाच प्राण चक्षु श्रोत्र प्रजा योनि मा निर्मृक्षम्। (१७७) २१९ आशासाना सौमनस प्रजा सौभाग्य तनूम्। २२० अग्नेरनुव्रता भूत्वा स नह्ये सुकृताय कम्। सुप्रजास्त्वा वय सुपत्नीरुपसेदिम। अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम्। इम विष्यामि वरुणस्य पाश यमबध्नीत सविता सुकृत। २२१ धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योन मे सह पत्न्या करोमि। २२२ समायुषा स प्रजया समग्ने वर्चसा पुन। २२३ स पत्नी पत्न्याऽह गच्छे समात्मा तनुवा मम। (१३२) २२४, २२५ ओषधीना रस। २२६ तस्य तेऽक्षीय माणस्य निर्वपामि। (१३२) २२७, २२८। ७५], (१८१) २२९ अदब्धेन त्वा चक्षुषाऽवेक्षे सुप्रजास्त्वाय। १८५) २३०, २३१ तेजोऽनुप्रेहि। २३२ अग्नेस्तेजो मा विनैत्। (१८२-१८३) २३३, (१८३-१८६) २३४-२३८ ... शुक्र त्वा शुक्राया ज्योतिस्त्वा ज्योतिष्यर्चिस्त्वाऽर्चिषि गृह्णामि।

卐

કાણ્વ સંહિતામાં આવેલા વધારાના

ઉપદેશ–મંત્રોનો વિચાર

આત્મજ્ઞાન

આત્મજ્ઞાન આપવું એ આ મંત્રોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં નીચેના મંત્રો દ્વારા અપાયું છેઃ—

(૧૩૨) **वेदोऽसि वेद येन त्वं देव वेद देवेभ्यो वेदोभवः । तेन मह्यं वेदोभव ॥—**

કાણ્વ૦ ૧ । ૭ । ૫; વા૦ યં૦ અ૦ ૨ । ૨૧.

અર્થાત્—(त्व वेदः अस्ति) યાને 'તું જ્ઞાન છે. હે વેદદેવ યાને હે જ્ઞાનમય દેવ ! (येन देवेभ्यः त्वं वेदः अभवः) જેના યોગે જ્ઞાનેન્દ્રિયો માટે તું જ્ઞાનરૂપ બન્યો છું, (तेन मह्य वेदः भव) તે જ શક્તિથી તું મારે માટે જ્ઞાનરૂપ બન! "

જીવાત્મા એ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. તે જ્ઞાનનો દેવ છે. એની શક્તિના પીઠબળે જ સકળ જ્ઞાનેંદ્રિયો પોતપોતાની જ્ઞાનગ્રહણની ક્રિયાઓ યોગ્ય રીતે કરી શકે છે. આત્માની અંદર રહેલી આ શક્તિ મારા જ્ઞાનને વિકસાવવાને અને પ્રગલ્ભ કિંવા ગંભીર બનાવવાને કારણભૂત થાઓઃ આવો ભાવ આ મંત્રનો છે.

આ મંત્ર વાજસનેયી સહિતામાં અધ્યાય બીજાના ૨૧ મા ક્રમાંકે આવેલો છે. તે જ આ કાણ્વ સંહિતામાં પહેલા અધ્યાયમાં લેવામાં આવ્યો છે. આ મંત્રની તુલના કરવા માટે વાજસનેયી સંહિતાના ૧૯૭, ૧૧૫, ૧૨૧, ૧૨૪ નંબરના મંત્રભાગો

જુઓ. એ મંત્રો મૂળ અર્થવિભાગમાં તેમજ છેવટના વિવરણ-વિભાગમાં પણ આપેલા છે. તે બન્ને ઠેકાણે વાચકોએ અવશ્ય જોઇ લેવા. એવા પ્રકારની શક્તિ મનુષ્યની અંદર રહેલી છે, અને તે પ્રકટ થઈ એટલે આખી પૃથ્વીનો પણ રક્ષક તે બની શકે છે. આ સંબંધમાં નીચેનો મંત્રભાગ જુઓ —

(૧૫૭) पृथिव्यै वर्मासि ।

યાને—" આ પૃથ્વીને કિંવા માતૃભૂમિને તું બખ્તરની માફક રક્ષવાવાળો છે. " મનુષ્ય એકલો પડયો, એને કોઇનું પીઠબળ ન મળે તેથી કંઇ તે છેક જ ગણત્રીમાંથી નીકળી જતો નથી. તે જો પોતાની આત્મશક્તિ વિકસાવે તો તે રાષ્ટ્રનો રક્ષક બની શકે છે એટલું જ નહિ પણ સમસ્ત માનવજાતિનું પણ કલ્યાણ સાધવાને સમર્થ બને છે. પરંતુ વાત ત્યાં છે કે એ આતરશક્તિનો વિકાસ જેણે તેણે ઉત્તમ નિયમોના પાલનપૂર્વક કરી લેવાનો રહે છે તેમજ —

(૧૮૯) यस्ते प्राण पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्ठा-मनु यो वितस्थे । आत्मन्वा न्त्सोम घृतवान् हि भूत्वाग्निं गच्छ स्वर्यजमानाय विन्द ॥ કા० ૧ । ૧૦ । ૫.

અર્થાત્—તારી પ્રાણશક્તિ પાશવી અવયવોમાં જે પ્રવિષ્ટ થયેલી છે, અને જે દૈવી અવયવોના સ્થાનોમાં ખાસ કરીને રહેલી છે, તે શક્તિના યોગે તું आत्मन्वान् કહેતાં આત્મિક બળવાળો થઇ, અરે ઓ સોમશક્તિવાળા પુરૂષ ! તું (घृतवान् हि भूत्वा યાને) સ્નેહાળ પણ થઇને (अग्निं गच्छ) તેજસ્વી દેવતા પાસે જા, અને (यजमानाय स्व विन्द) જે આત્મયજ્ઞ કરે છે તેને તેજ કિંવા પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરાવી દે. "

તાત્પર્ય કે, આપણા અંતરની પ્રાણશક્તિ કર્મેન્દ્રિયોને જેમ પોષે છે, તેમજ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પણ પોષે છે એવી એ દિવ્ય પ્રાણ શક્તિ વડે યાને પ્રાણાયામપૂર્વક પ્રાણોપાસના કરીને પોતાનું આત્મિક બળ મનુષ્યે વધારવું અને અંતરસ્થ સૌમ્ય શક્તિથી યુક્ત યાને અંતરની શાંતિવાળા તથા સ્નેહભાવવાળા થવું ને આત્મસમર્પણ કરનારાઓને સહાયભૂત થવું એવું કરવામાં આવશે એટલે—

(૧૪૫) अन्तरितं रक्षः अन्तरिता अरातयः ।

યાને— ' સર્વ શત્રુઓ દૂર થઇ જશે અને ફરીને પાછા પાસે આવશે નહિ ' મતલબ કે શરીરની અંદર પ્રાણશક્તિનો વધારો થતાં રોગાદિ શત્રુઓ દૂર થાય છે અને શાન્તિ તથા સ્નેહભાવની વૃદ્ધિ કરવાથી સમાજ તથા રાષ્ટ્ર મધ્યેના દુશ્મનો પણ પલાયન કરી જાય છે મનુષ્યની વર્તણુક માટેનો આ નિયમ સહુ કોઇએ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે મનુષ્યમાત્રે આ બધી—

(૧૭૮) इन्द्राण्यै संनहनम् । કહેતાં,

ઇદ્રિયો માટે પ્રયત્ન " કરવો જોઇએ ' ઇન્દ્ર શબ્દનો વિચાર ૭, ૩૧, ૭૨ અને ૭૩ મા નબરના મંત્રભાગોની ટિપ્પણીઓમાં કરવામાં આવેલો હોઇ તે આ ઠેકાણે જોઇ જવો ઇન્દ્ર એ આ આત્મા છે તેની આત્મશક્તિને ' ઇન્દ્રાણી 'નું નામ અપાયું છે એ આત્મશક્તિ યાને ઇન્દ્રાણી આપણી અંદર વધે વા વિકસે તે સારૂ (सं-नहन) તનતોડ પ્રયાસ કરવો જોઇએ ઇન્દ્ર એ અંતરનો પ્રેરક છે તેથી એના નેત્રકર્ણાદિ સાધનોને ' ઇંદ્રિય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે ઇન્દ્રની શક્તિ જે ઠેકાણે અનુભવવામાં આવે છે, તે કેન્દ્રને ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે

છે. આ સર્વ કેન્દ્રોમાં ઇન્દ્રની જે શક્તિ અહોરાત્ર વિલસે છે, તેને 'ઇન્દ્રાણી' એટલે કે ઇન્દ્રની કિંવા આત્માની શક્તિ કહેવામાં આવે છે. આત્મિક શક્તિ તે આ જ અને તેનો જ વિકાસ આપણી અંદર થાય તેટલા ખાતર સઘળા ધર્મોમા અનુષ્ઠાનો બતાવવામાં આવ્યાં છે.

આ મુજબ કાણ્વ સંહિતાના પાઠભેદોનો સાર છે. હવે આપણે તૈત્તિરીય પાઠાન્તરોનો અર્થ વિચારીશું.

卐

તૈત્તિરીય સંહિતામાં આવેલા વધારાના

ઉપદેશ–મંત્રોનો વિચાર

વાજસનેયી સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં આવેલાં ઉપદેશ-વચનો કરતાં તૈત્તિરીય સંહિતાના પહેલા અધ્યાયમાં જે વધારાનાં ઉપદેશવચન છે, તેનો વિચાર અત્રે કરીએ છીએ:—

આત્મજ્ઞાન

(૨૧૦) ऋतं असि, ऋत सदनं असि, ऋत श्रीः असि ।

(૨૧૧–૨૧૪) धाः असि, स्वधा असि, उर्वी चासि, वस्वी चासि ।

(૧૭૫) मखस्य शिरोऽसि । (૧૫૮) धर्म असि ।

અર્થાત્ કે—" તું સત્ય છે, સત્યનું મૂળ સ્થાન છે, સત્યથી પ્રાપ્ત થનારી શોભા છે, તું ધારક છે, પોતાને ધારણ કરનારો છે, તારી શક્તિ મહાન છે, સર્વને વસાવવાવાળી શક્તિ તારી છે. સકળ યજ્ઞોમાં મુખ્ય તું છે, તું ધર્મ કહેતાં ધારક ગુણવાળો છે."

આત્મા એ સત્ય સ્વરૂપ છે, સત્યનું આદિ સ્થાન છે, અને સત્યનિષ્ઠાથી તેની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. તે જ બધાંનો ધારણ-કર્તા છે. પોતાની નિજશક્તિ વડે તે સર્વને ધારણ કરે છે. તેથી તેની શક્તિ મહાન છે એમ કહેવાય છે. ઈતર સર્વ પદાર્થોને વસાવનાર એટલે કે યોગ્ય સ્થાન સ્થાપનાર **તેની** જ શક્તિ છે. અર્થાત્ કે આત્માને આધારે જ બધું પોતપોતાને સ્થાને સ્થિર રહ્યું છે. બધાં કર્મો એને ઉદ્દેશીને, એને નિમિત્તે જ કરવામાં

આવે છે, કારણ કે સર્વ ધર્મોનું મૂળ એની જ અંદર છે. એવો આ મંત્રોનો ભાવ છે આ મંત્રોનો વિચાર કરતાં આત્માની શક્તિનો બોધ મળે છે, તેથી આ મંત્રો આત્મજ્ઞાન દેનારા છે. આ ઉપદેશમંત્રો સાથે વિવરણવિભાગમાં આપેલા વાજસનેયી મંત્રોની અત્રે સરખામણી કરી જોવી. **'ગુણ અને કર્મ, અધ્યાત્મજ્ઞાન, ધારકશકિત, જ્ઞાન અને વાણી'** એ મથાળાં નીચે આપેલા મંત્રભાગોની સરખામણી ખાસ કરીને વાચકોએ અત્રે કરવી.

સંવર્ધન

(૧૪૧) ब्रह्म यच्छ । (૧૮૫) ब्रह्मणा स पृच्यस्व ।
(૧૪૭) आयु र्दृंह । (૧૪૮) प्रजां दृंह ।
(૧૫૧) प्राण दृंह अपान दृंह । (૧૫૫) चक्षुः दृंह ।
(૧૫૬) श्रोत्र दृंह । (૧૫૯) दिशो दृंह । (૧૬૦) योनिं दृंह । (૮૩) स्फात्यै त्वा ।

અર્થાત્—" જ્ઞાન આપ. જ્ઞાનથી યુક્ત થા. આયુ, પ્રજા, પ્રાણ, અપાન, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, દિશા અને યોનિ કહેતાં ઉત્પત્તિસ્થાન એમનું સંવર્ધન કર. કારણ વિસ્તાર પામવા સારૂ જ તને ઉત્પન્ન કર્યો છે. "

મતલબ કે, હે મનુષ્ય ! તું જ્ઞાન મેળવ અને જ્ઞાનનો ફેલાવો કર. તારી પોતાની અંદરની પ્રાણાદિ અને ચક્ષુરાદિ સઘળી શકિતઓની વૃદ્ધિ કર. સર્વતોમુખી ઉન્નતિ કર. કોઇ પણ દિશા અપરિપકવ કિંવા કાચી સ્થિતિમાં ન રહે એવું કર. સર્વ બાજુએ સમવિકાસ થાય એવી યોજના કર. વિકાસ પામવા માટે જ તને મનુષ્યદેહ મળ્યો છે, એ રખે વિસરતો! ' આ જ આશય આ મંત્રભાગોમાં થોડા શબ્દોની અંદર કહેવામાં આવ્યો છે.

(૩૯) **बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामि ।**

(૫૩) **सा विश्वव्यचा ।**

યાને—" બૃહસ્પતિના મસ્તક વડે કહેતાં જ્ઞાન વડે હું સર્વ મેળવું છું. એ જ્ઞાનશક્તિ વિશ્વવ્યાપક છે. " ' **ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः** '–શ૦ બ્રા૦ ૩ । ૨ । ૨. બ્રહ્મ એટલે કે જ્ઞાન એનું જ નામ બૃહસ્પતિ છે. એ જ્ઞાનથી સર્વ કંઇ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે; કારણ કે જ્ઞાનશક્તિ જ સકળ વિશ્વને વ્યાપી લેનારી શક્તિ છે.

વાજસનેયી સંહિતાના ૨૮ થી ૩૦ નંબરના મંત્રોમાં ' **आयु, कर्म** અને **धारणा** ' એ ત્રણ શક્તિઓ સૂચિત થયેલી છે, તેની સાથે જ આ ' જ્ઞાનશક્તિ 'ને સ્થાન આપવું જોઇએ. કારણ, આ શક્તિની ગેરહાજરીમાં બીજી શક્તિઓથી થવો જોઇએ તેટલો ફાયદો થશે નહિ. આ જ્ઞાનશક્તિનું મહત્ત્વ એટલું બધું છે કે એને અત્રે વિશ્વવ્યાપક કહી છે. જ્ઞાનનો ખપ બધે જ પડે છે એ આ પરથી ખુલ્લુ સમજાય છે. જ્ઞાન થકી જ મનુષ્ય સકળ બંધનોમાંથી મુક્ત થઇને સ્વતંત્રતાને મેળવી શકે છે. મનુષ્યના સકળ વ્યવહારોમાં જ્ઞાન જેટલું મહત્ત્વ બીજા કશાયનું નથી, એ વાત કોઇએ જ ન વિસરવી.

મિત્રદષ્ટિ

જ્ઞાનની સાથે મિત્રદષ્ટિની પણ બહુ જરૂર છે. સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્રદષ્ટિએ વ્યવહાર રાખવો એ બહુ ફાયદાની વાત છે. આ સંબધમાં આ મંત્રો જોવા જેવા છેઃ—

(૭૬) **मा त्वा हिंसिषम् ।**

(૭૩) **मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रक्षे ।**

યાને—" તને મારા તરફથી કંઇ દુઃખ ન પડો; હું તને મિત્રની દૃષ્ટિએ જોઉં છું. "

દરેક મનુષ્ય જો આ બે વાકયો ધ્યાનમાં રાખીને વર્તે, તો સમગ્ર માનવસમાજના કલ્યાણને વેગ મળ્યા સિવાય રહે જ નહિ.

જ્ઞાનીઓના દાખલા

જ્ઞાની મહાત્માઓ કેવા પ્રકારનું આચરણ રાખે છે, તે જોતાં રહેવું અને તેવા પ્રકારનું આચરણ પોતે રાખવું. આ સંબંધમાં સૂચના આપનારો મંત્રભાગ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૨૦૯) देवस्य सवितुः सवे कर्म कृण्वन्ति वेधसः ।

એટલે કે, " સર્વને ઉત્પન્ન કરનારા દેવની આ સૃષ્ટિ વિષે જ્ઞાની લોક પોતાનું કામ કરતાં રહે છે. " તેવી જ રીતે બીજાંઓએ પણ કરવું. એટલે પ્રમાદનું જોર ફાવશે નહિ. સકળ સૃષ્ટિ એ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિ હોઈ તેમાં આપણે જે કર્મો કરીએ છીએ, તે પ્રભુ પોતે નિહાળે છે. ' પ્રભુની જાણ બહાર આપણાથી કંઈ જ કરી શકાતું નથીઃ ' એવી ભાવનાપૂર્વક પુષ્કળ સાવધગીરીથી જ્ઞાની લોકો કાર્ય કરતા રહે છે,' તેથી કરી તેમને હાથે ઝાઝો પ્રમાદ થવા પામતો નથી. બીજા બધા લોકો પણ તેમનું અનુકરણ જો કરશે, તો તેઓ પણ તેવી જ નિર્દોષ રીતે કાર્ય કરવાને શક્તિમાન બનશે, એ નિઃસંદેહ. મનુષ્યે મનમાં એવી ઇચ્છા ધરવી કે-

(૬૧) देवेभ्यः शकेयम् । (૮૬) वैश्वानर ज्योतिः ।

યાને—" દેવતાઓ પ્રીત્યર્થે યોગ્ય કર્મો કરવાને અમે સમર્થ થઇએ, અને અખિલ વિશ્વમાં મુખ્ય એવી જે જ્યોતિ છે તે અમારી આગળ પ્રકટે. "

મનુષ્યના દિલમાં આ ઇચ્છા જો જાગૃત રહેશે, તો તેને હાથે કદી જ ખરાબ કૃત્ય થશે નહિ. મનુષ્યને હમેશાં સન્માર્ગ પર–નેકીના રાહ પર–રાખવાને આ આદેશ ઉત્તમ સહાયકર્તા નીવડે તેમ છે. એટલે કહ્યુ છે કે—

(૧૧૫) द्युमत् वदत । કહેતાં,

" તેજસ્વી વાણી વદો. " વાણી એવી વદવી કે તેથી તેજ, બળ અને ઉત્સાહમા ભરતી થાય. ઉત્સાહમાં ઓટ આવે યાને ઉત્સાહ મોળો પડે એવાં વચન કદાપિ ઉચ્ચરવાં નહિ. આ ઉપદેશ આબાલવૃદ્ધ સઘળાંએ લક્ષમાં લેવાજોગ છે. એ જ પ્રમાણેઃ—

(૨૧૮) वाचं प्राण चक्षुः श्रोत्र प्रजां योनिं मा निमृक्षम ।

યાને—" વાણી, પ્રાણ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર કહેતાં કાન, સંતતિ, તથા યોનિ ઇત્યાદિની ક્ષીણતા વા મંદતા થાય એવું કશું જ હું કરતો નથી. " આ બધી આપણી શકિતઓ હોઇ તેમની વૃદ્ધિ અથવા ઉન્નતિ થવી જોઇએ. કારણ કે—

(૨૧૯) आशासाना सौमनस प्रजां सौभाग्यं तनूम् । કહેતાં,

" હું ઉત્તમ મન, સારી સંતતિ, ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને સુદૃઢ શરીરની અપેક્ષા રાખું છું. " એટલા માટે મારે એમને સારી સ્થિતિમાં રાખવાની મારી ફરજ. બજાવવી જ રહી, એવો સંકલ્પ દરેક મનુષ્યે પોતાના મનમાં કરી લેવો ઘટે. આ ભાવનાથી મનુષ્ય કાર્ય કરવા જ્યાં પ્રવૃત્ત થયો, કે લાગલો તેનો ઉન્નતિમાર્ગ મોકળો બની જાય છે તે જ પ્રમાણે વળી જુઓ—

अग्नेरनुव्रता भूत्वा सनह्ये सुकृताय कम् । सु प्रजसस्त्वा वय सुपत्नीरुप सेदिम् । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् । इम विष्यामि वरुणस्य पाश यमबध्नीत सविता सुकेतुः । धातुश्च योनौ सुकृतस्य लोके स्योनं मे सह

पत्या करोमि । समायुपा सं प्रजया समग्ने वर्चसा पुनः ।
सं पत्नी पत्याहं गच्छे समात्मातनुवा मम ।

અર્થાત્—' તેજસ્વી દેવને અનુસરતો હું સુકૃત સારુ પ્રયત્ન કરું છું. ઉત્તમ સંતતિથી યુક્ત થઇને ઉત્તમ પત્ની સહિત હું તારી પાસે આવું છું. શત્રુનું દમન કરવાવાળા હે તેજસ્વી દેવ! અમે દબાઈ ન જતાં અદમ્ય એવા તને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. જે બંધનો અમને જકડી રહેલાં છે તેમને બધાંને તોડી ફોડી નાખીએ છીએ. વિધાતાના મૂળ સ્થાનમાં તેમજ આ પુણ્યલોકમાં હું મારા પતિ સહિત અને સુખ મળે એવાં આચરણ કરું છું. દીર્ઘ આયુષ્ય, ઉત્તમ સંતાન અને તેજ અમને પ્રાપ્ત થાઓ! હું ધર્મપત્ની નિજ પતિ સાથે એકરૂપ બનીને રહું છું. મારો આત્મા મારા દેહ વિષે લાંબો કાળ ટકી રહો!"

આ પ્રમાણે મુખ્ય મંત્રોનો આશય છે. બીજાં કેટલાંક વાક્યો થોડાઘણા પાઠભેદો સાથે પહેલાં આવ્યાં છે અને કેટલાંક સાવ નવીન છે. એ બધાંનો ભાવ સહેલાઇથી સમજાય તેવો હોવાથી આ ઠેકાણે આપવાની જરૂર નથી ગણી.

વાચકો આ પ્રથમ અધ્યાયનું મનન કરીને પોતપોતાનાં આચરણ આ મંત્રોમાં જણાવેલા ઉપદેશાનુસાર કરતાં રહી આ લોક તેમજ પરલોકનું કલ્યાણ સાધે. વેદોનો ઉપદેશ એ મનુષ્યના દૈનિક જીવનમાં ઉતારવા વાસ્તે હોઇ આચરણમાં મૂકાશે જ તો તેથી સર્વ કોઇનું કલ્યાણ જ થનાર છે. એટલા માટે વાચકોએ આનું બને તેટલું વધારે મનન અને આચરણ કરતા રહેવું.

' યજુર્વેદ ' એ ' કર્મવેદ ' છે. એની અંદર જે ઉપદેશ છે તે પ્રત્યક્ષ આચરણમાં મૂકવા માટે જ છે, એ કોઇએ ભૂલવું નહિ.

— સમાપ્ત —